

ХРИСТО ОГНЯНОВ
СРЕЩИ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ

ХРИСТО ОГНЯНОВ

СРЕЩИ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
СПОМЕНИ И РАЗГОВОРИ

Издателство „Гутенберг“
2002

Настоящата книга се издава благодарение
спомоществователството на:

Теодор и Хилтруд Щочев

Панаїот Панаїотов

Инге Огнянов

Лиляна Драгичевич

Средец

Пенчо Пелтеков

- © Христо Огнянов – автор
- © Димитър Бочев – предговор
- © Владимир Минчев – корица

СЪДЪРЖАНИЕ:

IM MEMORIAM... (ДИМИТЪР БОЧЕВ)	7
ДАНАИЛ КРАПЧЕВ	9
ДИМИТЪР ТАПЕВ	74
ЕДИН ПЕЛИН	113
ПЕТЪР ЙОРДАНОВ	124
ЙОСИФ ГАГОВ.....	131
ПРОФ. ГЕОРГИ ШИШКОВ	144
АНКЕТА	151
ПРИЛОЖЕНИЕ: ХРИСТО ОГНЯНОВ: „КЪМ ДАНТЕ“	241

Im memoriam...

Когато преди някоя-друга година предложих на президент Желев да присъди на Христо Огнянов най-високото държавно отличие, окачествих моя стар приятел от дългите ми изгнанически години като последния български енциклопедист. Малко след това, мотивирайки споменатото предложение, в едно открито и обнародвано чрез медиите писмо заедно с Тончо Жечев и Борис Христов писахме, че с изключение на Светите братя никой в цялата ни национална история не е допринесъл толкова за популяризиране на българската кауза зад граница, колкото поетът, публицистът, куптурологът и историкът Христо Огнянов. Кореспонденции, сказки, издания, радиобеседи, обществени инициативи, преводи, публикации на Стария континент, зад окена, а през последните години на немакия му живот – и на родна земя, бележат пътя на този забележителен учен и творец. И всичко това – встрани от така присъщата на времето му литературна и псевдолитературна бохемщина, далеч от сапонната суета на официалните почести, с един чист и свят възрожденски ентузиазъм, с апостолска всеотдайност, с една безкористност, която трогва. Как да не се гордея, как да не се паская от обстоятелството, че тъкмо аз имах щастието да наследя Огнянов като програмен редактор в куптурните емисии на радио „Свободна Европа“.

Ще призная, че с Христо сме твърде различни: и като мантапитет, и като светоусещане, и като художествена сетивност – докато той е воювал за съхраняването на националната ни култура като такава, аз съм полагал усилия за нейното денационализиране. В романите и есетата си неведнъж съм писал, че същественото няма национална, класова и расова принадлежност, че националността е каторга, че принадлежността ти към една нация неминуемо те прави по-малко свободен човек, закономерно стеснява духовните хоризонти на личността, накърнява вложеното в нея общочовешко, Божие начало, че патриотизмът и интернационализмът съжителстват хармонично само в идеологизираните мистификации на комунисти, нацисти и прочее негодници – в обществената практика едното неизбежно и винаги става за сметка на другото. И до днес смятам, че национализмът е чумата на миналия век, който е ненадминат по цинизъм и жестокост; и днес вярвам на Демокрит, че духовният човек няма географска родина, че отечество на духа е цялата цивилизация. Ако обаче все пак съществува национализъм, с който бих се примирил и който в известен смисъл дори бих препоръчал, това е национализмът на Христо Огнянов – борба за приобщаване на родните духовни ценности към съкровищницата на световната култура. Като не се съмнявам, че и настоящата книга, която проследява и документираща един копкото неравен, топкова и вълнуващ житейски път, е скромно принос в този смисъл, пожелавам на изданието добър път към читателя.

София, 9 август 2001

Димитър Бочев

Данаил Кранчев

Има поговорка: отложено не значи преустановено. Така се случи и с моите спомени за писатели, публицисти, духовници, художници. За някои, посмъртно премълчани, се пише и в самата България. Слава Богу! Колкото повече, толкова по-добре. Никой не може да обхване в паметта си всички характерни черти на една многостранна, дори универсална личност. За историческите личности трябва да се запише буквално всяко тяхно въздействие върху някого, да се упови и отбележи всеки отблясък на съответния автор върху сърадетели, общество, политически партии, та и върху цял народ. Защото всяка личност е само една частица от народа. Очертае ли се личността в спомените на нейните съвременници, съхранява се писмено паметта на поколенията за писател, политик, публицист, духовник, художник. Така се изгражда и историческата памет на народа.

И аз, доколкото мога, се водя от това историческо съзнание за дълг към покойниците, безразлично дали те са ни напуснали по силата на биологическия закон или насипствено са били откъснати от обятията на родители, жена, деца, роднини и почитатели. Но към двойно избитите има и двойно по-голям морален дълг, а именно: тоталитарният комунистически режим на българска почва първо ги убиваше, обикно-

вено ги захвърляше в незнаен гроб, а след това забраняваше да се споменават имената им, по възможност и да не се мисли за тях. Не е ли едно незаписано в историята на българския народ национално падение да се търсят подир десетипетия гробовете на Цар Борис III и на Никола Петков? Каква сатанинска власт е била комунистическата, за да се изровят тленните останки на Цар, който приживе е сторил всичко, за да спести на народа си войната, да се презакопаят, а след това да се взриви параклисът, за да не остане и следа от неговия гроб? Каква е тази вълча безнравственост да обещаеш един свой политически противник и да го заровиш така, че и най-близките му да не знаят гроба му? А съществуват хиляди подобни случаи. И колко горчиво е утешението, че се намериха доблестни българи, които не само повдигат въпроса за незнайните гробове, но и сами ги търсят с тревога на ума и с трепет в сърцето!

Такова чувство изпитвам и аз, когато търся в спомените си живите следи за личности, които съм имал щастието да опозная в едно или друго отношение. Да вдигнеш непроницаемата завеса на мълчанието от една личност като Данаил Крапчев не значи да се поддадеш на дяволската пъстивост за самоизтъкване, а да свидетелстваш в библейския смисъл на думата. Напи всеки от нас е смъртен? Защо да отнася в гроба си спомени, които разкриват личността на скъп покойник? Ще ми се да вярвам, че и други приятели и колеги са си направили труда да запишат своите спомени за Д. Крапчев. Във всеки случай аз не мога да изменя на дълга си към неговата памет, както и към неговите потомци. Защото и те са двойни жертви: причинена им бе непреодолима скръб, забранено им бе да напомнят за убития баща, съпруг, брат, скъп приятел. Разговарях съм с изтъкнати сънародници, потомци на такива мъченици. Уверявали са ме, че най-тежкото било да слушаш клеветите по адрес на убит близък, без да можеш да го защитиш. Трябва да се съберат и спомените на потомците за избитите, за страданията на близките им подир тяхната насилствена смърт, за терзанията, когато не можеш да защитиш свой близък. Тогава ще възникне една поредица от десетки томове, които биха заслужили заглавието „Ходене на потомците по мъките на избитите“.

Тези томове могат да се обогатят и с много публикувани в българския печат мемоари на оцелелите от лагерите на ада. Ако и моите спомени намерят мястото си в един от тези десетки томове, ще съм морално удовлетворен.

За Данаил Крапчев разказах това, което ми е направило най-силно впечатление. Споменах и за неговото посещение на Източния фронт през октомври 1941 г. заедно с други редактори на софийския печат. Не съм споделил спомените си поне за някои извънредни моменти във взаимоотношенията между директор и кореспондент. Казах съм го и повтарям: до похода на Хитлер против Полша Д. Крапчев не беше изпратен постоянен кореспондент в Берлин, защото Третият райх нямаше свободен печат. Години наред кореспондент от Лондон беше Никола Пенчев, който, слава Богу, е жив и до ден-днешен. Неотдавна той посети родината, за да се върне после отново в дома си близо до Ню Йорк. Кореспондент в Париж беше д-р Стоян Стоянов. След похода срещу Полша стана належащо и в Берлин да има един постоянен кореспондент или дописник, както се казваше тогава. Тъкмо във връзка с работата си като берлински постоянен дописник бих искал да споделя някои спомени за Д. Крапчев.

Когато беше в Берлин през есента на 1941 г., Крапчев се интересува при какви условия работим ние, чуждестранните кореспонденти. Искаше да знае как протича един мой работен ден. Уведомих го, че не сме подложени на предварителна цензура. Придържаме се към едно негласно споразумение с началниците на отделите по печата във Външното министерство и в Министерството на пропагандата. А то се състоеше в следното: да не пишем нищо за посещения на държавни глави, докато те не са се завърнали в страната си и докато не излезе официално съобщение за това. Съображения за сигурност. Също трябваше да не пишем за събития и лица, когато говорителите на двете министерства ни поверяваха, че това и това е само за наше знание и ориентация. С тази информация трябваше да боравим предпазливо, без да я отнасяме към официален или официозен източник. Никой от тези две министерства не ми е внушавал какво да пиша. Не познавах тогава механизмите на режима за наблюдение, за следене на всичко, за което телефонирах в София. Така е било по

всяка вероятност и с другите колеги. Но по какъв начин се стига до новини всекидневно, щом няма свободен печат?

Всеки ден, отговорих на Крапчев, имаме три конференции. По обед две: една предварително в Министерството на пропагандата, друга непосредствено след това във Външното министерство – накратко на „Вилхелмштрассе“.

Преди да рухне Берлинската стена, по време на един конгрес на „Експил-пен клуб“ ние, писателите в немскоезичните страни, посетихме тези места почти на границата между двете части на Берлин. „Вилхелмштрассе“ беше покрита с трева и шубраци... Но до края на Втората световна война тя беше център на имперската германска външна политика.

Но да се върнем към миналото. И на двете конференции официалните говорители бяха за дълго време проф. Бьоме от Министерството на пропагандата, а почти до края на войната – пълномощният министър и после посланик Шмид. Те лично осведомяваха кореспондентите за всичко, което представлява интерес за тях, а след това отговаряха на зададени въпроси. Преди скъсването на отношенията с Вашингтон най-смели въпроси задаваха американските колеги начело с Алоис Похнер, шеф на европейското бюро на „Асошиейтед прес“. Той сигурно бе най-осведоменият журналист в Берлин. А вероятно и най-скромният. Щом Похнер задаваше въпрос, всички ние, простосмъртните кореспонденти, наостряхме уши, защото знаехме, че зад неговите въпроси се спотайват най-достоверни сведения за събитията и естествено гледахме да не пропуснем нито дума от отговора на Шмид или на неговия помощник Браун фон Шум. За всеки от нас беше необходимо да си създаде връзки с по-осведомени колеги и почти всеки ден след конференциите разпитвахме наляво и надясно кой как възприема дадени изявления. Последна проверка на събитията на деня беше конференцията към 6 часа привечер в Министерството на пропагандата. Копкото и да беше контролиран, печатът подсказваше нещичко между редовете. Данните, събрани на трите конференции, от разговори с колеги и официални лица, но както и от печата, написани стенографски на отделни листчета, ставаха основата на дописката, статията или както и да я наречем, която предавах по телефона в 9 часа вечерта.

Признах на Д. Крапчев, че най-трудните часове от деня бяха онези между 7 и 9 часа. От събраните сведения се очертаваха понякога една, две или три дописки. Да ги пиша на машина, значеше никога да не съм готов за 9 часа. Показвах му жълтите листчета, изписани със зелено мастило. При голямото напрежение то ми действаше успокоително.

– Все от такива стенограми ли ни предаваш своите дописки? Аршинков казва, че четеш плавно, без запъване.

Обясних му, че това ми е станало втора природа. Нещо повече: „нужды ради“ слушам на конференциите на немски, автоматично превеждам на български и стенографирам казаното. Обратният превод, разбира се, няма да е дословен немски, но по смисъл и често по думи – доста близък до оригинала.

Тук ми хрумна да го отклоня от мрачните впечатления от Източния фронт, като му разкажа нещо истинско, интересно и забавно, свързано с тази моя почти неосъзната възможност да превеждам автоматично от немски и български и да стенографирам. Защото аз бях усвоил Габелсбергеровата система, приспособена за български, но не и за немски език.

Разправям на Д. Крапчев кои бяха представителите на ТАСС в Берлин преди избухването на военните действия против Съветския съюз през юни 1941г. В стремежа си да се добирам до новини по всякакъв допустим начин, бях си създавал добри отношения и с тримата представители на ТАСС: с шефа Филипович, с Кудрявцев и Павров. Първият беше значително по-стар от двамата. Те пък бяха от новите кадри: говореха добре английски, но ползваха и немски. Филипович срещаше трудности. Един ден ме пита:

– Виждам, записвате стенографски изложения, въпроси и отговори. Не бихте ли могъл да ми прочетете след конференцията записаното?

Поясних му, че записвам на български, та от него обратно трябва да му превеждам на немски; няма да е точен текстът.

– При все това ще ми бъде от полза, ще ми помогне да си съставя дописката за ТАСС.

Така и стана. Филипович идва и пита:

– Что сказал гезандтер Щмид? Превеждам му – кое на пош руски, кое на немски, а той си записва. Сближихме се като колеги.

Кудрявцев и Павлов гледаха да изчоплят новини в разговори с американски колеги. Веднъж реших да си опитам късмета да бъда приет от Павлов, главния секретар на съветското посолство в Берлин, и подхвърлям на Филипович:

– Колеги сме, ама дали ще ми издействате един разговор с Павлов?

Беше изненадан, позамисли се и обеща да ми отговори на някоя от следващите конференции.

Когато казах на Крапчев, че ми е проработил късметът, той пожела да му разкажа за това по-подробно. Засега е достатъчно да изтъкна подшушването на Филипович, когато ми съобщи в кой ден и час да ида при Павлов:

– Имайте предвид, че Павлов е доверено лице на Молотов! В Берлин се говореше, че посолството всъщност се води от главния секретар. Думите на Филипович хвърляха допълнителна светлина за положението на този сравнително млад човек в съветското посолство. Ще го споделя идния път, както навремето с Данаил Крапчев.

За всеки добросъвестен журналист е нещо като закон Божий да не издава източника, който му е поверил някаква важна новина. Това бе правило и за всеки сътрудник на вестник „Зора“. Естествено, Д. Крапчев сам се придържаше към този неписан закон в журналистиката. Но всеки от нас, ако бъде запитан, не скриваше от него източника, защото, от една страна, вероятно искаше сам допълнително да провери неговата достоверност, а от друга – при него всичко потъваше като в някакъв храм на мълчанието.

За един чуждестранен кореспондент беше десетократно по-задължително да не издава източника си; плъзне ли мълва, че еди кой си е кръшнал от този път, макар и съвсем невинно, по незначителна новина – той е загубен. Работехме с доверие един към друг. Моят директор се осланяше на това, че черпя новини, мнения, становища от достоверни места и лица. Да се подсказе нещо подобно по телефона от Берлин, би значило да изложиш някого на истинска опасност. През есента на 1941 г. обаче Д. Крапчев пребиваваше в Берлин след една обиколка по Източния фронт и можехме да разговаряме на четири очи.

Беше съвсем в реда на нещата да поиска да го осведомя как протича моята работа като постоянен дописник на „Зора“. Така в течение на разговора се стигна до моите връзки с представителите на ТАСС – Филипович, Кудрявцев и Павлов – мапките им имена съм забравил. Когато му казах, че Филипович по моя молба ми беше издействал среща с Павлов, главен секретар на съветското посолство, Д. Крапчев прояви жив интерес как е протекъл нашият разговор в посолството и имаше ли е някакви последици за моята работа. Бе минала цяла година оттогава, Третият райх бе обявил война на Съветския съюз, германските войски бяха навлезли дълбоко в съветската територия. Защо Д. Крапчев да не научи истината около този разговор между главния секретар на съветското посолство в Берлин и мен? При все това, пред никого друго, освен пред моя директор, не съм споменавал Павлов като източник на моята статия. До ден-днешен. Заинтригува го и намекът на Филипович, че Павлов е доверено лице на Молотов.

На уречения ден и час се явих в съветското посолство. Съответният чиновник в приемната се осведоми при Павлов, даде очаква такъв кореспондент. След потвърждение друг чиновник ме пое и ме заведе до бюрото на Павлов, остави ме в стаята и изпезе, като затвори безшумно вратата. Представих му се.

– Заповядайте. Знам вече от другаря Филипович, че си помагате взаимно в работата.

Не бях виждал Павлов или никой не бе ми го показал на някой от приемите. Покани ме да седна до неговата масивна писалищна маса, а той седна насреща ми. Гледам и не вярвам на очите си. Млад, изтънчен дипломат. Руса коса, сини очи, румено лице, пронизателен поглед. Самата естествена в човешки образ. Това е значи довереното лице на Молотов, същинският ръководител на съветското посолство в Берлин! Стопиха се всички внушени представи за подозрителен, недостъпен съветски дипломат. Благодарих му за любезността да отдели време за мен. Уведомих го, че от около една година съм постоянен дописник на софийския всекидневник „Зора“. Подхвърлих, че работата на чуждестранните кореспонденти в Берлин е тежка: източниците са оскъдни. Радвам се, че ми е позволил да поговоря с него.

– Знаете ли – подхвърля Павлов, – и аз съм доволен от случая да си поговорим. Може би аз ще науча нещо от Вас? – и ме погледна изпитателно със сините си очи.

– Де да можех да задоволя Вашето любопитство – отговарям му аз. – Може и да се смилите над мен и да улесните моята кореспондентска работа поне с някакви указания, ако не и с новини, което собствено е мечтата на всеки журналист.

– Журналистите постоянно питат и разпитват за какво ли не. Те си мислят, че запитваните знаят всичко, но си мълчат. Понякога и двете предположения не отговарят на истината: запитаният мълчи, защото сам не знае.

– Ние журналистите предполагаме, че служебни лица на високи постове в посолствата обикновено знаят твърде много, но мълчат повече, отколкото трябва. Ето например идната седмица господин Молотов ще произнесе по радиото важна външнополитическа реч. Цял свят я очаква с нетърпение. Сред чуждите кореспонденти тук, в Берлин, се ширят какви ли не спекулации. Нима Вие не сте осведомен предварително за основните положения в речта? И нима не би било от полза за самия Съветски съюз да не се разправят небиващи в продължение на цяла една седмица?

– Разбирам Ви. Повярвайте ми, аз наистина не знам какво ще каже Молотов. Но аз не бих се учудил, ако той изрази и обоснове най-важните, постоянни положения на нашата външна политика.

Наострих уши като заек при пръв повей на вятъра. Не исках да го прекъсвам от страх, че разговорът може да вземе незадоволителна за мен насока. Само от погледа ми ще да бе дочул:

– Например?

Павлов не даде вид, че му се задава негласен въпрос, и продължи почти като колега, който споделя мисли с друг колега във взаимни въпроси и отговори подир конференция по печата на „Випхелмщрасе“.

– А постоянните положения на нашата външна политика са добре известни.

Оставаше ми да напрегна паметта си и да не пропускам нито една дума. След като приключи с основните „предпопа-

гаеми“ от него точки на оповестената за идната седмица реч на Мопотов, добави с невинност на дете:

– Повече и аз не бих могъл да предположа.

Павлов от своя страна не се задоволи с общи въпроси към мен, а започна да ме разпитва за вестник „Зора“. Не ми се привиждаше – на масата му забелязах два-три броя на „Зора“. Сега аз трябваше да отговарям. Подчертах, че вестникът излиза вече 20 години, че е независим, демократичен всекидневник. За нещастие, в България от 1934 г. насам е въведена предварителна цензура. Но както в миналото, така и сега редакцията очевидно се стреми да поддържа равновесие в публикациите.

– Моето впечатление е – намеси се Павлов, – че „Зора“ не поддържа равновесие, например в публикуваните снимки за лица и събития в Съветския съюз, в сравнение с онези за Германия, Англия, Франция, Италия.

Явно някой от съветското Бюро по печата в София му бе докладвал за това. Аз наистина не бях правил такава статистика и по друга причина: вестникът не пристигаше редовно в Берлин, за да мога да получа поне зрителна представа в това отношение. Това и ми казах, но добавих, че редакцията следва такава пиния. Струва ми се, че към СССР вестникът се държи като към всяка друга страна, с която България е в редовни дипломатически отношения. Впрочем, тъкмо „Зора“ още през 1933 г. се застъпи за установяване на дипломатически отношения между България и Съветския съюз. Вестникът е критичен към установения в Съветския съюз строй, но е твърде благоразположен към руския народ. Първото е по повеленията на трезвия разум, второто – по ударите на сърцето. Павлов се засмя:

– Виждате ли, че и аз научих нещо от Вас. Да, но и Ви не напускате посолството с празни ръце!

– Богатствата, които отнасям от разговора си с Вас, ще запазя като скъпо свое достояние. Благодаря Ви и от името на нашия директор за любезността да ме приемете и да пожертвате тъй много от скъпото си време. Разбира се, той ще узнае за нашия разговор само при удобен случай.

– Надявам се! – Павлов се усмихна пленително.

Станахме и двамата. Той звънна. Вратата се отвори: появи се същият чиновник, който ме доведе до главния секретар на съветското посолство. Сбогувахме се наистина сърдечно. Излизам от посолството – и дим да ме няма в една съседна спадкарница. Седнах, поръчах кафе и се опитах да запиша целия разговор, докато е още пресен в паметта ми.

– Сега разбирам каква е била предисторията на твоята дописка. В нея наистина бяха набелязани главните теми от речта на Молотов, произнесена подир една седмица. Беше казал на Аршинков да ме уведоми, че тя почива на здрава основа. А тази основа била самият главен секретар на съветското посолство!

– И пак благодарение на стенографията!

Д. Крапчев се сети за първата ни среща, когато ме бе запитал дали знам стенография. Тъкмо стенографията ми отвори вратите на „Зора“. Ето че тя и сега ми помогна да си издействам една среща с Павлов, само защото шефът на ТАСС, Филипovich, не можеше сам да записва добре изложенията, въпросите и отговорите на конференцията по печата по обед в германското Външно министерство, или накратко – „Вилхелмщрасе“. Не беше необходимо да казвам на Д. Крапчев, че изпитанието за мен започна, след като записах разговора. На кого да се позова за такава една смела спекулация? Трябваше така да я представя, че никому и на ум да не дойде за подобен меродавен източник. На помощ дойдоха „дипломатически среди“, „журналистически среди“, „изтъкнати чуждестранни кореспонденти“, които обикновено са добре осведомени и тъй нататък. Тези намеци трябва да бъдат формулирани така, че просветеният читател да се довери на източника, когото и мъгпяво да е посочен той.

Трябва да призная, че и по времето, когато между Москва и Берлин съществуваша дипломатически отношения, немските власти за сигурност са следили най-зорко кой влиза в съветското посолство и кой излиза от него. В Берлин бях отишъл с представите си за нашите домашни условия на работа в София. Никога не съм и помислял, че някаква служба следи в министерствата при кого отивам и с кого разговарям. Не познавах такива служби. Пък и да ги знаех, щеше да ми бъде съвсем безразлично каква е дейността им. Не подози-

рах за подобно нещо в Берлин. Твърде късно научих, че срещу съветското посолство германската тайна служба за държавна сигурност фотографира всекиго, който влиза в посолството. Кому да дойде на ум такова нещо, когато на приеми в съветското посолство един до друг седяха в най-задушевен разговор фелдмаршал фон Браухич и военният аташе на съветското посолство, представители на немското Външно министерство до самия съветски посланик!

Сега ми се вижда странно, че никой не бе ме уведомил какво всъщност ме чака в Берлин. Нещо повече: и българската пегация в Берлин изобщо не поддържаше близки отношения с българските кореспонденти. Никой никога не се опита да ни предпази от собствената ни наивност. Сами трябва да се блъскаме и да се добираме до истината. И може би точно това е било по-полезно за нас в напрегнатата ни работа.

И други сътрудници на в. „Зора“, които бяха на постоянна работа, са запомнили, че нашият директор Д. Крапчев всяка вечер очакваше с нетърпение телефонните обаждания от Лондон и Париж. От Лондон младият, вещ, енергичен, почти неуморим Никола Пенчев предаваше по телефона цялото журналистическо разнообразие и изобилие на свободния английски печат. Струва ми се, той се обаждаше по определено време – към 8 часа вечерта. Обикновено връзката се спазваше от телефонната централа в София почти педантично. Случваше се обаче Пенчев да не се обади в определен час. Д. Крапчев проявяваше безпокойство. Чувал съм го да пита:

– Все още ли не се е обадил Пенчев?

Напрегнато изчакваше да се обади д-р Стоян Стоянов от Париж, който съставяше своите дописки въз основа на разнообразен и свободен печат. Предпочитани бяха външните кореспонденти на „Таймс“ и на „Льо Тан“. След като събитията наложиха „Зора“ да има свой постоянен кореспондент в Берлин, Д. Крапчев, както са ми разправяли колеги, проявявал жив интерес и към това, което идва от Берлин. Само че разликата между нас тримата беше голяма: и след избухването на войната кореспондентите на „Зора“ от Лондон и

Париж можеха да се осланят и позовават на свободен печат, докато берлинският кореспондент – дори да беше там в мирно време, пак щеше да има на разположение печат, поставен под най-строга цензура. А колко по-обременено бе положението му в една тоталитарна, и то воюваща страна!

Петко Петков, началник на финансовия отдел при Министерството на търговията ми беше казал, че да бъдеш берлински кореспондент на водещия всекидневник в България е отличие за един млад журналист, но не скри тревогата си, че ще срещна големи трудности. Освен това той беше убеден още през октомври 1939 г., че в края на краищата Хитлер ще загуби войната, което трябвало да ни бъде – на нас, българите – нещо като обещание на ухото. Работата стана още по-тежка и мъчителна, след като започнаха въздушните нападения. И железни нерви да имаш, при такава обстановка как да проверяваш до последния момент – в 21 часа вечерта, – когато ще позвъни телефонът и ще чуеш глас: „Говорете, моля!“ И как да се съсредоточиш? А знаеш, че в София очакват всяка вечер една, две и даже три дописки.

След време цялото това напрегнато кореспондентство се претвори в цикъл стихотворения под заглавие „По телефона“. Постепенно започна да ми се струва, че вестникът е някакво ненаситно чудовище. Ще приведа само една строфа:

*И вестникът се с талко не насища –
той иска с първобитна жад и стръв
известия за страшни пепелища,
за вик го Бога и реки от кръв.*

Такива мисли споделях с Д. Крапчев през есента на 1941 г. в Берлин. А той се усмихва и говори като за нещо многократно изживяно: „Такава е професията ни. Такава е съдбата ни.“

И може би, за да минем към друга област на кореспондентството и така да позабравим всекидневното изпитание, Д. Крапчев попита на какви източници съм се позовавал в доклада си до него през пролетта на 1940 г., изпратен по колегата от редакцията. Той бе дошъл да посрещне съпругата си в Берлин, където тя бе пристигнала от една от балтийските

страни. Бях използвал случая, за да осведомя директора си за работата – преди всичко по два въпроса, по които не можеше да се пише: отношенията между Берлин и Рим и между Берлин и Анкара. Бях му писал, че по мнение на журналистически и други меродавни среди Италия и този път, както през Първата световна война, въпреки личното приятелство между Хитлер и Мусолини, накрая ще изневери. Що се отнася до Турция, фон Папен, германският посланик в страната, ако не успее да привлече на германска страна Турция, ще се опита на всяка цена да не я остави да мине активно на противниковата страна. Второто изглеждаше реално постижимо.

Припомних на Д. Крапчев, че лично той ме беше представил на Карл Арио, кореспондент на Германската телеграфна агенция в София. Той говореше съвършено руски и украински. Беше истински познавач на Съветския съюз. Той знае от опит какво значи да идеш в чужда страна и да предаваш оттам на своя вестник. Журналист от главата до петите. Когато му казаха, че аз съм определен да ида в Берлин, той по свой почин седна и написа една препоръка до свои колеги в Берлин. Вярва, те ще ти да ми съдействат. Да ида при тях, да им се представя, да предам неговите сърдечни поздравии и да им връча препоръката.

Разбира се, след като се поокопитих в Берлин, се обадох на дадения телефон, казах кой ме праща при тях и си уговорихме среща. Оказа се нещо неочаквано: първото лице, на което бях препоръчан от Карл Арио, беше Ерих Шнайдер – главен берлински редактор на „Есенер Националцайтунг“, а второто лице се казваше Кинд – негов помощник. Те бяха шефове на външнополитическата редакция на вестника, който излизаше в Есен и за който се шушукаше, че е вестник на Гьоринг. Приеха ме много любезно, попитаха как е Арио в София, как се чувствам в Берлин. Още при първата среща Е. Шнайдер ми каза:

– Нашата редакция урежда всеки четвъртък вечерта неофициална среща на кореспонденти, обикновено по един от всяка страна; само от Съединените щати, Испания и Италия – повече. Присъстват лица от Външно министерство, от Върховното командване и други важни места. Вечеряме заедно,

разговаряме по въпроси на деня. Всичко е неофициално и си остава между нас. По препоръка на Карл Вие сте поканен като кореспондент от България.

Та на такава една среща се заговори за отношенията между Берлин и Рим и между Берлин и Анкара. По някакво щастливо изключение, на тая среща не присъстваха италиански колеги. Но и до днес ми е пред очите Алоис Лохнер, шеф на Европейското бюро на „Асошиейтед прес“. Той рядко пропускаше тези вечери. Неговият авторитет и пред официалните представители бе голям, осезаем – с ръка да го пипнеш.

От известно време фон Папен бе германски посланик в Анкара. „Стари влѫхви“ в журналистиката, като Лохнер, знаеха за неговите връзки с Исмет Иньоню още от Първата световна война, както и за дипломатическите му способности. Някак си сам по себе си възникна въпросът, дали фон Папен ще успее да привлече Турция на германска страна. Всеобщо мнение беше, че въпреки приятелството си с Исмет Иньоню и видни руски попитици, при всичката си вещина, фон Папен в това отношение няма да успее в мисията си. Официалните представители, които тук се държаха като безпристрасни колеги, си дадоха вид, че приемат това надделяващо становище с мълчаливо съгласие. Но когато нарастна вярата, че фон Папен ще успее да запази поне благоразположението на Турция спрямо Берлин, че Турция няма да вземе страна против Берлин, един човек от „Вилхелмштресе“ гласно изяви своето убеждение, като добави: „Това би било от жизнен интерес и за самата Турция.“

Все в духа на колегиалност, подхранван умело от домакиня Ерих Шнайдер, се заговори и за поведението на Рим. Неговцината се опитаха да предотвратят всякакво съмнение в непоклатимостта на приятелството между Хитлер и Мусолини.

– Да – възразиха някои от „старите влѫхви“, – но един Господ знае дали в течение и на тая война Рим няма да измени.

Проговори един иначе голям мълчаливец от „Вилхелмштресе“, продума някак си мимоходом, сякаш искаше да ни предупреди, че това е мнение на обикновен смъртен като всички нас:

– Примерът от Първата световна война ме кара да мисля, че това е възможно...

Краткото мълчание, което настъпи след тия сякаш на шега подхвърлени думи, бе достатъчно красноречиво, за да подсказе, че всеки от присъстващите ги записа в паметта си като меродавно указание за едно допустимо от „Випхелмщрасе“ развитие.

Именно тези разговори на срещите в четвъртък, уреждани от външнополитическата берлинска редакция на вестника на Гьоринг – „Есенер националцайтунг“, ме окуражиха да споделя двете надделяващи мнения. „Други меродавни среди“ значеше направо „Випхелмщрасе“, или поне меродавно лице на „Випхелмщрасе“. В никой случай не можех да кажа нещо повече за източника.

Поясних на Д. Крапчев, че се чувствам много задължен на колегите от тая редакция. Уводните статии се пращаха по далекопис от Берлин до редакцията в гр. Есен. Като узнах това, попитах Шнайдер, дали не би било възможно да ми се издиктува една такава статия по телефона, за да я запиша стенографски, та да излезе едновременно и в Есен, и в София. В такива случаи дописката от Берлин започваше с думите: „В утрешния брой на „Есенер националцайтунг“ изпиза уводна статия...“ Известно време преди подписването на българо-румънския договор за връщане на Южна Добруджа на България обаче секретарката на берлинската редакция на „Есенер националцайтунг“ сама ме повика по телефона, за да ми продиктува по поръка на Шнайдер важна за мен уводна статия. Колегата Гизенкирхен бе написал блестяща обширна статия по въпроса за Южна Добруджа. От нея всеки щеше да разбере, че връщането на Южна Добруджа е пред решено в полза на България.

– Така я схванахме и ние в редакцията – ми дума Данаил Крапчев. Колко много ти е услужил добрият Карл Арио! Да те препоръча на такива свои колеги в Берлин.

Така или иначе, нашият вестник единствен отпечата тази знаменателна статия в един и същи ден с „Есенер националцайтунг“. Но и Карл Арио не можеше да се оплаче от нас – и ние му правехме подобни услуги.

Тук ще се отклоня за малко, за да изтъкна, че колегата Гизенкирхен – след като България присъедини Южна Добруджа – получи висок орден от цар Борис. Заслужено. Гордееше се с това. „Зора“ бе отбелязала това негово отпичие.

През есента на 1941 г. събитията предвещаваха избухването на войната. Д. Крапчев бе запомнил, че моите телефоновोगрами от 11 до 19 юни същата година се отпичаваха с иносказателен, сега бихме рекли езоповски език. Д. Крапчев искаше да знае какво се крие зад това.

Цялата лична драма на един германски и на един български журналист. След среща с външнополитическата редакция на „Есенер националцайтунг“ домакинът ме заведе с колата си до жилището ми. На срещата се говореше за предстоящи събития, но никой от редакцията, нито от „Вилхелмщрасе“ или от Върховното командване не обели нито дума по интересувания ни въпрос.

Този път ние, журналистите, останахме съвсем объркани. Нищо конкретно не знаехме.

Внезапно чувам и не вярвам на ушите си: да съм запомнил датата 21 юни. Беше пунна нощ. Бяхме спрели под една синя улична лампа. Видях как пицето на моя колега стана бяло като тебешир.

– Аз нищо не съм казал! – беше по-скоро признание, че ми е поверил нещо, което и на съм не би трябвало да изговори – изтървал се.

– Аз нищо не съм чул! – така се разделихме.

Да знаеш, че походът против Съветския съюз ще започне на 21 юни и да не можеш да кажеш нищо, не е ли истинско терзание за един кореспондент? Не дай Боже да се изтърва пред някого! Или да дам да се подразбере в някоя дописка. Опасно е, на първо място, за моя колега, опасно е и за мен. Какво да направя? Минах към внимателен, почти сух анализ на международното положение. В една дописка обаче ще да съм се подхлъзнал. Един ден рано сутринта ме вика разтревожен референтът за Югоизточна Европа от Министерството на пропагандата. Моли ме да му дам немски превод на дописка от едни кои си дата. „Шефът“ му – значи Гьобелс – бил разпютен до немай къде. Аз – ни лук ял, ни лук мирисал, изразих учудването си, с какво бих могъл да пред-

извикам гнева на неговия шеф, но веднага сядам и пре-
веждам. След два-три дни той ми разправяше как Гьобелс,
разхождайки се из конференционната зала в Министерството
на обичайно съвещание със сътрудниците си, четял пре-
вода ми, дори го препрочел и троснато казал:

– Тоя кореспондент е подушил отнякъде истината, но не
мога да го хвана!

Поръчал на референта да ми каже да си опичам ума,
зер...

– Мечка ще те гази! – добави някак си развеселен Крап-
чев. – Какво ли не се случва в живота на един журналист! Но
че десет дена си знаел кога ще почне походът, без да се
издадеш, никой не можеше да предположи в нашата ре-
дакция. Досещахме се само, че нещо си помирисал...

За последен път се поддавам на изкушението да споделя
спомени за Данаил Крапчев – душа и стожер на всекиднев-
ника „Зора“ от създаването му през 1919 до спирането му
след 9 септември 1944 г. Искам да направя достойние това,
което е останало в паметта ми от разговорите ми с Д. Крап-
чев през краткия му престой в Берлин през октомври 1941 г.,
след една обиколка на Източния фронт по протежение на
около 2000 километра. Неговата журналистическа етика
изискваше всяка статия да почива върху знания и фактичес-
ка достоверност. Всяка негова статия, по начало кратка,
ударна, сякаш поникнала по внезапно вдъхновение, почива
върху знания за лица и събития, които са по-близка или по-
далечна опора. Конкретният въпрос, на който е посветил по-
редната си уводна статия, никога не е откъснат, сам за себе
си, а винаги – дори и когато не се изтъква изрично – е свър-
зан с историческия ход на нещата до дадения момент. Това
обединяващо статиите му историческо знание и лична, твор-
ческо прозрение им придават трайност в преходността и
принципна значимост за подобни явления в друг план. Всяка
негова статия си има своя извор в най-широкия смисъл на
думата. За всеки кореспондент е особено наложително да си
е създап връзки с надеждни лица и институции. А това е по-
трудно от самото написване на една или две дописки всяка
вечер.

Тъкмо това го интересувахе в разговорите ни през октомври 1941 г. в Берлин. Признах му най-искрено, че в това отношение съм срещал много затруднения. Също – че всяка вечер се боя от „подхлъзване“. Не всеки ден можеш да говориш с най-осведомените колеги и не всеки ден те са благоразположени към теб. Последна проверка правя около половин час преди 9 часа, когато е моето предаване по телефона. Имаше едно чисто журналистическо издание – „Динст аус Дойчланд“, – предназначено само за чуждестранните кореспонденти. Там се даваха съобщения, но най-вече разбори на събитията до най-големи подробности. Последните вести и статии можех да чуя по телефона. Оттам нататък кореспондентът беше оставен сам на себе си. Оттук започваше неговото ежевечерно лично изпитание. При по-щекотливи събития се обръщах и към външнополитическата берлинска редакция на меродавния „Есенер националцайтунг“. Напи е война, опасностите се увеличават, ако се впуснеш в по-смели спекулации на базата на поверителни данни. Такива кратки дописки биваха телефонирани изключително за лично знание на директора. Някои от тях обаче се публикуваха под въпрос.

Д. Крапчев, журналист от главата до петите, се интересувахе защо, когато самият шеф на печата, дошъл направо от Главната квартира на Хитлер, заявява, че съветската войска е по същество разгромена, аз съм предал неговите изявления пред чуждестранните кореспонденти, но съм поставил достоверността на това изявление под косвено съмнение. Такова нещо нямало в дописката на моя конкурент от вестник „Утро“.

Казах на Д. Крапчев, че чуждестранните кореспонденти всеки ден слушат на три конференции изявления на официални лица, главно на Външното министерство. Всеки от тях е свикнал да допавя скритата истина по самия глас на говорителя, по формулировката на отговорите му. Каква разлика имаше в атмосферата на „Вилхелмштрассе“ при обявяването на война на Югославия и на Съветския съюз в продължение само на няколко месеца! И в двата случая присъстваше външният министър фон Рибентроп. Но каква разлика съществуваше между двата тях!

Спомням си, разправам на Д. Крапчев как в случая с

Югославия всички официални лица от Външното министерство бяха весели, сякаш са тръгнали на сватба. Документите бяха прочетени в нападателен оптимистичен тон: дума да не става, че Югославия ще бъде набързо унищожена. И когато фон Рибентроп се сбогува с кореспондентите, каза предизвикателно самоуверено, почти язвително: „Гутен Морген, майне Херен!“ (Добро утро, господа!) Всеки можеше да си мисли каквото си иска за тази стъпка на Третия райх срещу Югославия в отговор на извършения в Белград преврат, но у никого не би проникнала и капка съмнение, че Югославия ще бъде покорена „светкавично“.

Съвсем друго беше настроението при оповестяването на похода срещу Съветския съюз. Същите лица изглеждаха омърпушени, недоспапи, уморени, изтощени. Документите бяха дълги, прочитането им се проточи, умората се чувстваше във всяко изречение. Накрая фон Рибентроп се опита да ни зарази с бодростта си, но поне у мене остави впечатлението на човек, който току-що е бил на панихида на скъп приятел.

В Отдела по печата при Външното министерство имаше един висш чиновник, по потекло от немско семейство, принудено да напусне полуостров Крим след болшевишката революция. Естествено, разбираше и говореше руски. Бях изненадан, когато непосредствено след конференцията ни привика в един ъгъл на голямата зала – отдели именно останалите още представители на славянски страни. Твърде дипломатично ни внушаваше, че походът не е израз на антиславянски настроения, а е наложен от поведението на Съветския съюз. Казваше се Маурер и бе винаги колегиален в обноските си. Сега също колегиално попита, как гледаме на днешния акт. От никого не чух възторжен отзив. А над мен витаеше като кошмар предупреждението на Петко Петков, началник на Финансовия отдел при Министерството на търговията, че в края на краищата войната ще се превърне от светкавична в стопанска и че тя ще завърши не на бойните полета, а във фабриките и банките.

– Струва ми се – казах на Маурер, – че днес войната от светкавична се превръща в икономическа, стопанска...

Оставих на Маурер да си представи последиците от това, които всъщност бяха за всекиго повече от ясни.

За разлика от похода против Франция, Югославия и Гърция, сега твърде дълго се изчакаше, преди да бъдат пуснати първите известия за военните действия на Източния фронт. Лицата, с които общувахме на съвещанията в двете министерства, си даваха оптимистичен вид, но угнетеността им се усещаше. По-късно започнаха да се издават бюлетини от Върховното командване, пълни с оптимизъм. Пък и ние – редица чуждестранни, включително и американски кореспонденти – на 16 август 1941 г. бяхме в Смоленск. Бях потресен от видяното и чуто. Сърце ми не даваше да пиша за всичко това. Както вече споменах, по настояване на Д. Крапчев, предадох по телефона впечатленията си от Смоленск.

Никой не се съмняваше в думите на шефа на печата по време на похода против Франция. Той се появи на една специална конференция на чуждестранните кореспонденти, за да оповести натъртено, че в основата си френската войска е обезсилена и унищожена. Но когато повече от една година по-късно по същия начин бе свикана извънредна конференция по печата и той се опита със същия оптимизъм да убеди кореспондентите, че съветската войска е обезсилена, като намекна, че ще се случи същото, което преди една година с Франция, ние, разбира се, гледахме да запишем дума по дума всичко казано, защото бе дадено в най-официална форма и тон. Но... И тук трябваше да кажа на Д. Крапчев, че междувременно на срещите в четвъртък, уреждани от външнополитическата редакция на „Есенер националпайтунг“, от официалните лица не се скриваше, че на изток от Москва се полагат огромни усилия да се сформират и прибавят нови дивизии и армии. Това ме окуражи да отбележа, че казаното от шефа на печата очевидно се отнася за съветските въоръжени сили западно от Москва, но не и за онези на изток от съветската столица.

Точно по това време, есента на 1941г. сред журналистите и на нашите срещи в четвъртък се разискваше усилено как ще се развият военните действия през пятото на 1942 г. Участниците в тези срещи смятаха, че съществува един признак за успех на Източния фронт, за който споменах в разговор с Д. Крапчев още през октомври 1941 г. Същата мисъл,

но вече по-обоснована, му предадох в един доклад по новия пълномощен министър проф. Славчо Загоров. Този признак бе следният: ако главният удар не се насочи към средната част на Източния фронт (т.е. по посока на Москва), а се развие на юг, това би могло да се изтълкува като липса на възможност Третият райх да разбие центъра. Всичко това са спекулации, но друг признак за успех няма.

Споменах само някои от моментите, които интересуваха Крапчев, през есента на 1941 г. За други ще пиша, ако е съдено да довърша един ден тези и други още несподелени спомени. Сега бих искал да приключа този спомен за Д. Крапчев с един общ поглед върху неговата личност и дело.

От 1906 до 9 септември 1944 г. Д. Крапчев присъства в печата живо, мъдро и меродавно. Ако се съберат всички негови статии и писания, те ще надхвърлят значително трите обемисти подбрани тома под общо заглавие „*Изминат път*“, публикувани първият през май 1936, вторият – през май 1941, третият – през декември 1941 г. Те обхващат общо 1660 страници. В тях са включени 1213 статии и спомени, разкази, описания, характеристики и пр., които отразяват 40-годишен период от историята на България.

Тук ще срещнем статии за Македония, в защита на българщината в нея – в турската, сръбската и гръцката ѝ части. Следват незабравими покъртителни страници за войните, които имаха една-единствена цел – да съберат под един държавен покрив всички българи. Докато обединителните войни на други народи се прославят като проява на общонационален дух, в България комунистите и някои други попитически неграмотници ги нарекоха „великобългарски шовинизъм“, окачествявайки публицисти като Д. Крапчев като великобългарски шовинисти. Онова, което у други исторически достойни народи се величае като подвиг на честно перо, в България се обявява за престъпление и личности като Крапчев се избиват без съд и присъда. Крапчев се застъпва за династията като стожер на нацията, като здрава основа на държавата, а комунистите го клеймят като „монархофашист“! Крапчев търси възможности за просъществуване на българите извън пределите на България, застъпва се за техните права по сипата на международни договори, а комунис-

тите го обявяват за фашист! През целия си живот Крапчев изповядва и брани демокрацията, а комунистите го обявяват за буржоазен реакционер! Отрича всяка диктатура, разбира се, най-категорично и т. нар. „пропетарска диктатура“, а комунистите го обявяват за враг на работническата класа, макар той да я предпазва от най-върлия ѝ противник – диктатурата в нейно име. Предрича разпожението на комунистическия строй в Съветския съюз главно поради катастрофалната политика спрямо селяните – и Крапчев изведнъж става враг на руските селяни! И най-честната мисъл на Д. Крапчев е най-безчестна по преценка на комунистите.

Д. Крапчев е писал статии непосредствено след Първата световна война, а те сякаш днес са изпзели от перото му. Такава е статията му „За личната свобода“ (Зора, 19 февруари 1921). Ето няколко извадки от нея:

„Няма по-голямо благо за човека от личната свобода. Тя и сама по себе си е цел. Без нея човек се чувства като риба на сухо. Но личната свобода... е и пост за обществен и културен напредък... Ето защо личната свобода навсякъде в културните страни се гарантира от законите... Със свободата си човек не може да притеснява себеподобните си. Затова диктатурата, която се проповядва например от комунистите, е мракобесническа. Щом намирате, че е от обществена полза да посягате върху материалните блага, турете ръка върху тях, направете ги обществено достояние. Но направете го, без да посягате върху личната свобода.“

Още по онова време Крапчев познава много добре природата на комунистите и затова пише по-нататък:

„Обаче, казва се, че противниците няма да спят; те ще организират противодействие, затова ги пишаваме от личната им свобода. На това ще възразим: спечелете мнозинството от народа и никой няма да шавне пръст. Ако пи и тогава някой се противопостави, турете го на мястото му по силата на законите.“

Комунистите обаче насипа искат да направят добро. Добро със сила никога не се прави, освен за авторите, които упражняват тая сила. Комунистите казват още, че диктатурата е временна, преходна. Няма в историята диктатура, която не се е стремил да се увековечи. Диктаторите винаги са би-

ли смъквани с насилие. Пишаването не по сипата на закон от личната свобода – една от проявите на диктатурата – е противодемократично или ненародовластническо. Така всяка партия на власт, като комунистите, може да изпоарестува своите политически противници, за да няма конкуренти. Така правят руските болшевики. Това не е никаква демокрация – то е тирания.“

Колко добре е познавал природата на комунистите Д. Крапчев още в началото на 1921 г.!

Бях потресен, когато Йордан Василев неотдавна, при „преоткриването“ на Георги Марков, както сега се говори и пише за умишлено премълчавани имена, изтъква, че едва ли някой от новото поколение е чувал неговото име: за десетина години от насилствената му кончина той е вече напълно забравен, непознат. Тъй добре са изпълнявали възложената им задача печат, радио, телевизия, списания. Поставен под възбрана, той, писателят Георги Марков, е и забравен. Й. Василев трябваше да припомни на съвременниците кой е бил Георги Марков, какво е писал, кога е напуснал страната и защо, къде се е установил и как коварно е бил убит. Чак подир тия сведения той може сам да сподели свои спомени за писателя и че предстои да се преиздадат първо двата тома „Задочни репортажи“, а по-нататък – и останалите му творения.

Десетина години – и пълна забрава! Тъй безукорно тоталитаризмът убива и следсмъртно, повторно собствените си жертви. А кой от новите поколения има изобщо някаква представа за Данаил Крапчев? Живял ли е изобщо такъв българин някога? Кога собствено? През турско време, през Третото българско царство или само през т. нар. официално „монархофашистки период“? Добре, чак от 1906 г. до навечерието на „двойното освобождение“ той се е подвизавал като журналист и се очертава и налага на съзнанието на своите съвременници като меродавен публицист, по изрази на историка на българската журналистика Владимир Топенчаров – дори като „мастит“ публицист. Ами какво прави той след т. нар. „деветосептемврийска революция“? Отговорът е съвсем естествен от устата на праволинеен комунист: „Си-

гурно е ликвидирани от „народната власт“ още през първите дни на двойното освобождение! Буржоазно оръдие! Какво друго заслужава такъв един заклет враг на пропетариата, освен смърт!“

Такъв беше езикът през последните три месеца на 1944 г., а и по-късно. Жертвите се търсеха по специално съставени списъци. Смърт без съд и присъда! Щом убийците донесат, че еди-кой си е вече „на оня свят“, името му се отмята. И все така, докато не остане име без отметка.

По такъв списък са ликвидирани Данаил Крапчев и други от редакцията на всекидневника „Зора“. Папачите на „народната власт“ убиваха – безразлично как: с куршум, с нож, чрез удушаване, с коп, цепеница или с дебела тояга. „Народната власт“ умееше да пуска добре обмислени слухове. До нас на Запад се разчу, че Д. Крапчев се самообесил с чорапите си. На 1 ноември 1965 г. обаче Димитър Тапев в Париж ми довери, че неговият и моят директор е бил убит с удар по главата – с дърво, коп, цепеница или тояга. Властта значи знаеше, че го е ликвидирала. Нейното лицемерие няма равно на себе си – тя съди убития задочно, сякаш е още жив. Така властта можеше „напълно легапно“ да осъжда на смърт убити от нея граждани и да посяга на оставеното тяхно имущество, да пиши съпруга и деца от софийско жителство, да ги угнетява години наред.

Четиридесет и пет години от насилствената, садистична гибел на Данаил Крапчев. Премълчаването му е повсеместно. Само случайно, когато един Колев разправя спомени за писателя Чудомир, нахапно се нахвърля върху паметта на покойника и от покровител и приятел на Чудомир го превръща едва ли не само в безжалостен експлоататор на Чудомировото дарование. Споменат е и от немай-къде и от Владимир Топенчаров в историята му на българската журналистика. В двете енциклопедии името му се среща само мимоходом, в текста за в. „Зора“.

Кой е, прочее, Данаил Крапчев? Когато постъпих в „Зора“ през пятото на 1937 г., той беше неразделно свързан с вестника цели 18 години, през последните 10 от които като негов всеизвестен, авторитетен директор. Просветените читатели бяха свикнали със забележителните му статии, ненад-

минати в българската публицистика по краткост, съсредоточеност, проникновена интелектуалност, а при все това ясни и убедителни по съдържание, внушителни по изразителност, по „изразитост жива“, казано по вазовски, дори многократно и по красота на речта, по стила. А напи е речено: стилът – това е човекът. Такъв беше Д. Крапчев, такъв го знаех от уводните статии, такъв се открии пред очите ми, такъв го виждах в редакцията всяка вечер. Той беше влюбен в своето творение – „Зора“. За него вестникът не беше източник за съблазнителни приходи, на лична популярност и слава. Той и при най-скромно възнаграждение не би го напуснал, защото го обичаше и тачеше като верен съратник в служба на интересите на целокупния български народ. Той мислеше по възрожденски: българският народ не пресекуваше на наложените от Ньойския договор граници, а обхващаше като духовна единност всички българи. По куптура и себеуважение Д. Крапчев не проявяваше никога национализъм, пази Боже пък – шовинизъм, а винаги беше съдържан, високопросветен националист. Съмнявам се, че някой ще открие между стотиците уводни статии една, която да пъха на шовинизъм. От друга страна, по въпроси от общобългарска важност, той пишеше колкото съдържано, с мярка, толкова и с развъпнувано сърце, без видимо да издава трепетите му. Неговото достойствие не му позволяваше това. Имаше съзнание за лична, обществена и национална отговорност. С такъв такт и насока се отличават например всичките му статии за Съветския съюз и особено за българо-съветските отношения.

Той беше историк и знаеше, че всичко е преходно, още повече една уводна статия. При все това той ще я напише и подпише с чувство за историческа отговорност, като вземе предвид всички политически дадености на момента. Той често изненадваше своите критици отпяво, които го нападаха за неговия антикомунизъм. И днес някои късопаметни комунисти ще се изненадат от факта, че Д. Крапчев още през юли 1933 г., значи 10 месеца преди Деветнадесетомайския преврат от 1934 г. начело с Кимон Георгиев, поиска да се възстановят дипломатическите отношения с Москва.

В една статия от 27 юли 1933 г. Д. Крапчев се застъпва за възстановяване на дипломатическите отношения с Русия.

Там четем нещо, което ще накара нашите съвременници да се позамислят, когато петнат името на Крапчев, без да са прочели поне 2–3 негови статии. През юли 1933 г. той пише: „За нас няма съмнение, че комунистическият строй в Русия ще се провапи. Рухването му се очертава, особено в совхозите и колхозите – тия чифлици, които напомнюват султанските и бейските чифлици и догмите на Корана, според който земята е на държавата.“

След като обръща внимание на факта, че все повече държави влизат в дипломатически отношения със Съветския съюз и че има опасение България да остане последна, подчертава: „Затова именно сега е време да се вземе инициативата за възстановяване на нашите отношения със Съветите – не с комунизма, а с руската държава.“

Три дни по-късно, пак в уводна статия, на 30 юли 1933 г., Д. Крапчев недоумява защо против такава една инициатива най-много шум вдигат тия среди, които бият тревога, че България е изолирана, сама. Само хора, лишени от политически усет, продължава той, не могат да съзрат, че скоро, в недалечно бъдеще, прекъснатата на много места телена мрежа около Съветите ще се вдигне. Малко по-нататък Крапчев е категоричен:

„Въпреки всичко и България ще възстанови своите отношения с Русия и това няма да е далеч. Нейните външни интереси ще ѝ наложат това. И България трябва да разграничи, както много други страни, вътрешната от външната си политика.“

Така разсъждава Д. Крапчев през юли 1933 г., когато в България е на власт едно чисто демократично правителство от партиите на Народния блок начело с Демократическата партия на Малинов и Мушанов. Трезво, неидеологично, воден от интересите на народа и държавата.

Д. Крапчев стана съдба в моя живот. Поводът да ме осени това щастие беше взет сам за себе си, незначителен, но в обсега на любовта на нашия директор към „Зора“, нещо повече от знаменателен. Ще говорим и за това.

„Че кой е тоя Данаил Крапчев, та да се разказват спомени за него?“ – би се запита някой. Ако тоталитарният кому-

низъм в България беше не само жесток, свиреп, безотговорен, а и по стапински обучен, ехиден майстор по тотално премълчаване на именити свои жертви, тогава този въпрос вероятно щеше да се поставя твърде рядко. Защото все щяха да останат живи свидетели от моето поколение, които следяха с притаен дъх неговите уводни статии в „Зора“, независим осведомителен всекидневник от 1919 до 1944 г. и за кратко време подир прословутото „двойно освобождение“. Свидетели, които в никой случай нямаше да го забравят. Ако не беше този убийствен режим през следвоенното време, за Д. Крапчев щяха да изпязат щателни проучвания: за неговата личност и дело, възпоменателни статии, спомени. Така и родените след „двойното освобождение“ щяха да знаят кой е Данаил Крапчев. Тъжната истина е, че комунистическите властници го убиха два пъти: физически – твърде скоро след деветосептемврийския преврат, и духовно – през всичкото време досега. Не може човек да следи многобройните издания в България – слава Богу, че вече се печатат и спомени!, – та признавам, че не съм попаднал на каквото и да е писание за моя директор във в. „Зора“, който се превърна в съдба в живота ми. Затова тук-там ще давам животописни бележки за него.

Така упорито беше премълчаван и Симеон Радев, автор на двутомното съчинение „Строителите на съвременна България“, на „Погледи върху литературата и изкуството“, „Ранни спомени“, а посмъртно бяха издадени и извадки от негови ръкописи. Последните три публикации и редица статии в литературни седмичници внедриха името му в съзнанието на значителен брой писатели и на още повече просветени читатели. Навремето Екзарх Йосиф искал да подготви младия Симеон Радев за свой приемник, за глава на Българската православна църква. Тук се открояват значимостта и величието на Симеон Радев.

И ето, С. Радев пише до Д. Крапчев от Лондон през юни 1936 г. – една изява на великодушно сърце и горд дух, и все пак скромно, изповедно: „Хората от нашето поколение, родени и възпитани в Македония през време на големите борби за народност, свобода, са синове и внуци на хора, които преди нас бяха водили старите борби (ако не за свобода, то

за народност); ние сме, въпреки възрастта си, от епохата на Възраждането. Ние я продължаваме. Тя определя нашето място в живота на българския народ. Тя ни дава една мисия за изпълнение. Чрез „Зора“ ти служиш на тая мисия, както никои друг. Ти си поради това единственият българин, чието място бих желал да имам.“

Кой днес пренася величината и величието на С. Радев върху единствения българин, на чието място би желал да бъде, може само да се гадае. Кой пък по чувство и логика свързва Екзарх Йосиф, Симеон Радев и Данаил Крапчев в една величава всебългарска възрожденска Троица – е още по-трудно да се отгатне. Но че пред Симеон Радев понякога съм „говял като бупка на венчило“, а под бащинската закрила на Данаил Крапчев съм чиракувал по журналистика – това аз наричам съдба.

А всичко започна при една най-обикновена среща на софийска улица нейде по обед. Брат ми, архитектът Борис Огнянов, беше „душа и сърце“ с видния земеделски водител Стефан Цанов, който имаше бюро на „Цар Освободител“. Там той и работеше. По обед се прибираше у дома, на улица „Карнеги“ 18, при моста на Перповец, почти винаги сам. Един ден обаче съвсем случайно, идвайки от университета, едва ли не се сблъсках с брата си, който пък току що бе излязъл на улицата. Изненадани и двамата, потеглихме радостни, но не по неговия обичаен път по „Раковски“, а покрай Двореца, по улица „Княз Александър“, покрай Градската градина, която оставаше отпяво. Не бих разправял това, ако тук не се реши моята съдба. Както си вървим, съзираме некопцина мъже – вървят бавно, поспират се, разговарят.

– Хей! Не виждаш ли? Оня в средата е Данаил Крапчев! Да побързаме, да ги настигнем! Напи постоянно бълнуваш да работиш в „Зора“?

Настигаме ги. Та възклицания, че се срещат, та ръкостискания, че и погледдания към мене.

– Бай Данаиле – дума му Борис, – да ти представя моето братче Христо, който се върти около „Зора“ като коте около горещата каша!

Подава ми ръка Данаил Крапчев, топла, припаскаваща,

мило усмихнат и с поглед, който те прави блажен.

– Познавам братпето ти по име от „Обзор“...

Очаквам поне някаква думичка около намека на брат ми, но чувам нещо обезсърчително:

– Борисе, да знаеш колко много са котетата около „Зора“! Къде да ги дяна?

– Бай Данаиле, не може ли едно коте повече?

Преди години, когато брат ми следвал в Прага, бил и „специален кореспондент“ на „Зора“. С течение на времето се създали дружески отношения с Крапчев. Това узнах от брат си, когато на път за вкъщи го попитах как тъй двамата си говорят на „ти“.

Може или не може едно коте повече, Крапчев не даде да се разбере. Вървят и си разговарят за какво ли не, мъкна се и аз. По едно време Д. Крапчев спря... Останалите го загледаха въпросително, а той ме запита:

– Знаеш ли стенография?

Все едно, че се давя в море и някой изведнъж ми хвърля спасителен пояс, и веднага отговорих:

– Участвах в конкурс по стенография в Народното събрание. Издържах го. Бях приет, но... – тук го смутолевих – някои народни представители говорят тъй бързо, че се ограничих само с коректорство на дневниците на Народното събрание. И по коректорство издържах изпита и работих като коректор две и поповина години до 19 май 1934 г.

– Значи така... – мърмори Крапчев. – Иване, приеми брата на Бориса, виж там как стоят нещата със Закона за интелегентните безработни.

Беше се обърнал към Иван Трифонов, административен директор на вестника.

Кой ден от седмицата беше, когато се срещнахме, не помня. Побързахме да се сбoguваме...

– Опекохме я донейде – насърчава ме брат ми.

– Дано!

А все нещо ме гложди. Ще отида аз, ще ме приеме Трифонов, той е толкова добър, ще се поразговорим за това и онова, и накрай ще ме утеши вероятно така:

– Място засега няма. Но ще те включа в списъка на кандидатите. Дано ти провърви късметя!

Борис се опита да ми вдъхне повече надежда. В понеделника, на определения час, се явих в администрацията на „Зора“. Един едър мъжага ме заведе до вратата и казва:

– Чакапи сте го...

Още щом ме видя, Ив Трифонов стана пъргаво от стола, подаде ми ръка и ме покани да седна до масата срещу него. Заразпитва ме за мен, за работата на Бориса.

– Аз съм стажант-адвокат – отговарям, – а Борис вече се утвърждава като архитект. За адвокат или съдия сигурно не ме бива, но поне да не прахосвам времето.

– При кого?

– При Йерусалимов!

– О, той е голям адвокат!

– Особено по граждански дела...

Минават минутите, стори ми се около 15... Редно е да стана, да му благодаря за приема и любезния разговор и да си вървя... Понечих да стана, а Трифонов:

– Защо бързаш?

Имахме си спадки приказки. А мене ми нагарча.

– Добре. Чок селям на Бориса...

После изпиза на вратата и подвиква на оня мъжага:

– Марине! Внеси Христо Огнянов в списъка за интелегентните безработни...

Но не ми казва, че когато се освободи място, ще ми обадят, а добавя към Марин:

– От първи юли е назначен. Засега за една година. По закона. Към мен:

– Хайде да ти е честито. Сега всичко зависи от тебе!

Сбогувам се с триста благодарности с Трифонов и се приближавам до Марин. Той грижливо ми вписва името като назначен по Закона за интелегентните безработни. Законът предвиждаше само една година. За по-дълго – ако съответното лице е удобно на предприятието, в моя случай, ако съм приемлив за вестник „Зора“. Щом си свърши работата, Марин ми стисна ръката с почти крапимарковската си десница, с другата ръка ме удари по рамото и ми каза трогателно сърдечно:

– На спуска! Добър ти път!... Съдба, напи?

Една случайна среща с директора на меродавния всекидневник „Зора“, Данаил Крапчев, и с административния директор на вестника Иван Трифонов през слънчев ден по обед на улица „Княз Александър“, покрай Градската градина, през юни 1937 г., се оказа съдбовна за целия ми живот. Брат ми, архитект Борис Огнянов, някогашен специален кореспондент на „Зора“ в Прага, където е следвал, ме представи на Д. Крапчев и му подхвърпи една шега с намека, ако може, да ме приеме за постоянен репортер на вестника. Разказах вече как се разигра тази сцена. Като узна, че владее стенография, Д. Крапчев събуди известна надежда, че това щастие може да ме огрее.

Тъй и стана. На 1 юни 1937 г. бях назначен на работа в „Зора“ за една година по Закона за интелегентните безработни. Отидох на определения час привечер в редакцията. Заведоха ме в стаята на Боян Мирчев, който ме поздрави почти братски. Познавахме се от по-рано. Знаех, че е брат на Кирил Мирчев, който още тогава си беше извоювал име на езиковед, ученик на проф. Пюбомир Милетич.

– Всъщност ти влезе в „Зора“ още преди три години.

Припомнихме си и двамата какво се беше случило през ноември 1934 г. Националният студентски съюз беше уредил едно поклонение на връх Шипка. Явно – с политическа цел. Трябваше да се изяви предаността на националната студентска младеж към държавния глава Цар Борис III, срещу когото на 19 май 1934 г. бе извършен военен преврат начело с Кимон Георгиев, настроен проюгославски, просъветски, прорепубликански, против династията, против партиите по смисъла на Търновската конституция, против националните организации в страната, против македонското освободително движение. На връщане от поклонението на Шипка спряхме в Казанлък, пак с национални изяви от самото ръководство на Съюза, както и от студентските организации, дружества или корпорации от Добруджа, Тракия, Западните покрайнини и Македония. Тогавашният председател на Съюза, Иван Дочев, ме помоли да предам на „Зора“ по телефона една дописка. За пръв път ми се възпагаше такава задача. Стенографирах я и се свързах с някого от „Зора“.

– Диктувай ми нормално. Аз съм също стенограф.

Беше се разчупо, че новодошлият колега е добър стенограф.

– Това бях аз – ми казва Боян Мирчев.

– Спомням си: много настоявахте да си кажа името.

– И се успокоих, когато чух името. Ето ти тебе и първият урок в нашата работа: източника, източника за всеки ред!

Принадлежахме към среда, където скоро се минава на ти.

Б. Мирчев ми обясни, че всяка вечер се обаждат провинциалните кореспонденти на вестника – от Русе, Плевен, Пловдив и други градове. И още същата вечер ме свърза с русенския кореспондент, каза му преди това, че нов колега ще приема новините, когато работата го изисква. Който е най-близо до телефона в нашата стая или в една по-голяма, където обикновено се обаждаха провинциалните кореспонденти, той приемаше дописките им. Скоро се запознах с всички тях по телефона. Още през първите вечери почувствах пулса на вестника: няма я онази по-спокойна атмосфера, на каквата бях свикнал в седмичника „Обзор“ две години наред, тук всичко се движи ускорено.

Възложиха ми три министерства: на търговията, на земеделието и на правосъдието. Там пък бях въведен при съответните лица от колеги, които поемаха друга работа. Това значеше, че аз отговарям за всичко журналистически важно в тези министерства: новини, законопроекти, планове за подобрене на селския бит, назначения, уволнения. Постепенно се запознах с всички началници на отделения и отдели, бях представен на съответните министри. Това сториха колегиално дотогавашните отговорници пред вестника за министерствата. Това ми се струваше най-досадно: всеки ден да слухтиш за новини. Задръжките и опасенията ми обаче се оказаха неоснователни – за представителя на „Зора“ всички врати бяха сякаш предварително отворени. Доверието на ръководни лица на министерствата към моите предходници се пренесе почти мигновено и върху мен. Създадохме и лични взаимоотношения. У тях се беше затвърдило убеждението – човекът на „Зора“ държи на думата си. Това улесняваше работата ми. Бях често предварително осведомяван за редица планове на министерствата, особено на земеделието. Даваха ми за преглед изработени доклади – да ги чета, да

знам за мерките, които в даден момент ще се вземат. Позволено ми беше да си правя обобщения и да взимам дословни бележки – играчка за един стенограф. И когато даден проект назряваше и вече се заговорваше за него, аз само очаквах знак, за да пиша върху това. Мога да си призная една голяма слабост – обикнах допълнителните земеделски училища. Установих, че чрез тях се преобразява битът на селото, подобряват се храната, облеклото, умението да се използват разните видове зеленчуци за консервиране, та семейството да си ги има подредени в десетки консерви. Бяха създадени технически условия за това. Разправяха ми, но и сам се убедих: влезеш ли в селска къща, веднага познаваш, че някое момиче е завършило такова училище и е подредило дома с вкус и знание. За съжаление, запомнил съм само името на един от ревностните труженици в тази област: Тотю Брънеков от Ямбол. Не пропусках случай да съобщя за нововъведение в това отношение. Идваха специалисти от далечни страни да се запознават с учебните заведения на Министерството на земеделието. Веднъж дойде един професор чак от далечен Китай! Благодарение на Узунов, началник на отдел в министерството, който отлично владееше английски, взех интервю от китайския професор.

Но тя (да ги наречем „частни“) взаимоотношения между лица от Министерството на земеделието и мене се развиваха успоредно с редовните всекидневни посещения в трите министерства. За да не обременяваме дадените места и лица, отивахме обикновено трима колеги заедно – аз, Георги Енев от „Утро“ и Позан Стрелков от „Заря“. И те взимаха присърце всичко, което вършеше Министерството на земеделието. В Министерството на търговията наш любимец беше началникът на Минното отделение – д-р Никола Маринов. Мога да кажа, че нему дължа достатъчно широка си осведоменост за природните богатства в тогавашна България, за да мога да съобщавам новини от тази област, без да треперя, че ще допусна груба грешка. В началото на тази поредица разказах как той, след едно посещение в Берлин през август 1939 г. сподели с нас тримата своето категорично убеждение, че германците подготвят война, че тя скоро ще избухне.

За мен трите министерства – на земеделието, на търговията и на правосъдието – бяха нова школа. Особено срещите ни със съответните министри. Например с Иван Багрянов. И до неговото идване работата вървеше добре, но когато той пое министерството през ноември 1938 г., сякаш електрически ток премина през всички подепия – от директорите до последната секретарка. С удивителен размах и компетентност той ускори работата от горе до долу. Към нас тримата той се оказа твърде отзивчив. Не си скъпеше времето да ни обяснява какво е напещащо за подобряване на земеделието изобщо и какво – за целесъобразното битово преустройство в селото. Той сам беше собственик и ръководител на голямо стопанство и познаваше изтънко земеделската работа.

Първоначално тук трябваше да заработя като добър труженник на перото. Но още през първите месеци по-важни се оказаха две мои странични умения: стенографията и коректорството. Това ме беше направило, както ми подшушна Боян, необходим за вестника:

– Запомни ми думата! На везните на нашия директор това тежи повече!

Запомнил съм нещо твърде характерно за нашия директор: кой когато и да дойде в редакцията през по-късните следобедни часове и надникне в директорската стая, на масата срещу вратата ще види наведен Данаил Крапчев как или пише на ръка, или чете бюлетини на БТА, или разгръща книга. Ако те забележи, ще ти се усмихне, ще те поздрави или по-скоро ще те погали с поглед, ще се наведе отново и пак ще продължи да пише или да чете. Чувствуващ, че той е мил, любезен, добър, някак си бащински благоразположен към теб, а седнал или прав – той би те респектирал, би те държал на разстояние. Не с надменност – черта, непозната в неговия характер. Не с демонстриране на авторитет – той си го имаше едва ли не по рождение. Не със скрита заплаха – това би му било най-обидно да чуе от някого, защото тя му беше съвсем чужда и противна; към всеки от своите сътрудници – от най-възрастните до най-младите – той хранеше, без да го крие, уважение към тяхната личност и труд. Пос-

тепенно у мен се събуди едно чувство, което моите колеги отдавна бяха скътали в душите си: Данаил Крапчев беше директор на вестника, името му се изписваше на първа страница, но всъщност той беше глава на една фамилия с многобройна челяд – фамилията „Зора“. И досега съм съхранил това чувство. Ако например бях срещнал останали живи от неговото семейство, тоест сърцевината на фамилия „Зора“, щеше да е неудобно да се държа официално. Привързаността ми към вестника е толкова жива и след цял половин век, че преди няколко месеца – признавам на всеоспушание – на съм получих вестник „Зора“ с моя статия от чужбина и обичайната бележка под заглавието: „От нашия постоянен дописник“. Допитах се и до тълкуватели на сънища. „Без друго – казват те, – ще доживееш и това чудо!“ Най-вече си казвам: защо пък не? Нима днешното време не напага в България възкресяването на „Зора“ в същия формат, със същите букви на името му и, разбира се, същата насока – да бъде независим осведомителен всекидневник и да поддържа огъня на духовното единство на българите в страната и извън нея! Мога да си представя многобройните трудности, но нима преките потомци на Д. Крапчев ще понесат това? И да искат, сигурно не могат. Фамилия „Зора“ беше в широкия смисъл на думата една идея, която тъкмо в наше време се напожи в съзнанието на най-просветените българи. Нима това наше време не е тъй трагично сходно на онова след 1919 г.? Покрай толкова много вестници – и, слава Богу, че ги има! – е крайно необходим именно един всекидневник с духовния облик и целенасочеността на „Зора“! Историята не се повтаря, но сходни исторически моменти пораждат нееднакви и все пак сравними величини. Времето призовава да се възобнови вестникът, защото го изисква една насъщна нужда.

Първо се породило чувството за фамилия „Зора“, после чух това и от самия директор. Д. Крапчев беше усамотен в директорската стая и вгъбен в себе си. Там седяха на разни маси Матей Бончев-Бръшлян, Йордан Бадев, Димитър Талев, понякога и Константин Купенков... Всеки си гледаше работата. Бръшлян беше майстор на сполучливите заглавия на поместваните на първа страница вляво, под самото заглавие на вестника материални. Случвало се е да наблюдавам следното:

Крапчев преглежда току-що завършената си уводна статия и я подава на Бръшлян:

– Я я прочети, моля ти се, и я предай за набор!

Споделих с Боян своето наблюдение, а той ми разкрива смисъла му:

– Директорът никога не дава за набор своя статия, без да я прочете друг – Бръшлян, който седи до него, Бадев, Талев, Купенков, дори някой от нас. По разни поводи ни е казвал: „Без проверка на написаното от тебе, не го давай за набор! Паметта е коварна.“

Колко е бил прав, съм изпитал на собствения си гръб. И като нямах седнал до мен колега, проверявах всеки текст, понякога два и три пъти, особено извадки от книги, и все пак коварната памет неведнъж ми е скроявала кюляфа!

От поколението на Боян беше Любен Крапчев. Двамата бяха 6–7 години по-възрастни от мене. Нему изглежда беше внушено от Д. Крапчев да „рендосва“ новоназначени лудимлади. Познавахме се от по-рано. Ако той не беше редактор на сп. „Родина“, което изпизаше със „Страница на младите“, вероятно нямаше да нагазя в поезията. Получавах това списание. Беше по време на земетресението от 1928 г. Тогава прописах. Изпратих на списанието един *сонет*. Сложих подпис и добавих – прогимназиален ученик, Стара Загора.

– Чета – казваше ми той през време на една разходка – стихотворение с претенциозно заглавие – „Сонет“. Прогимназиалният ученик е спазил правилата на сонетната форма. И го пуснах в „Страница на младите“.

Дотогава не знаех кой се е смилал над прогимназиалния ученик от Стара Загора. Благодарих му най-сърдечно. Покъсно ми се стори, че Любен нарочно е подхванал разговора за това „събитие“ в моя живот: той е дал път на моето първо печатано стихотворение. През април 1928 г. – написано, а през август – напечатано. Оттам твърде естествено се мина към новата ми работа в „Зора“ през юни 1937 г. Видимо без никаква умисъл Любен сподели с мен мнението си за нашата работа изобщо, за характера на вестника, за задълженията, които сме поели. Думата му беше не толкова за добросъвестност, за точност на материалите, които даваме – това се разбираше от само себе си, – но и за поведението на

всеки от нас като сътрудник на „Зора“, като човек на „Зора“. Този човек на „Зора“ трябва да се придържа не само към отговорна журналистическа етика, но и да си изработи линия на поведение в обществото, в общуването с ръководни лица в министерствата и в други административни учреждения. Един човек на „Зора“ трябва да поддържа доверието, че умее да пази източника и убеждението, че като обещае нещо, непременно ще го изпълни; да притежава независимост на духа винаги и при всички обстоятелства, обективност спрямо всичко и всички, непоклатима безкористност при изпълнение на задачите.

Това беше горе-допу етиката на човека от „Зора“. Подхвърлям му, че – уви! – съм назначен само за една година, а никак не са ми по сърце професиите адвокат или съдия. Това бе добре дошло за Любен, за да позабравим етиката на човека от „Зора“ и да поговорим за работата. Забравят се много неща, но и до днес съм запомнил думите му:

– Слушай, Христо, журналистиката е зараза – пипне ли те веднъж, няма да те пусне! Едногодишното назначение по Закона е само една формалност. Работи си с ревност и преданост, и то така, сякаш ще останеш в „Зора“ през целия си живот!

– Чуп те Господ! – смеем се двамата.

Той си бе изпълнил задачата най-естествено, в непринуден разговор, деликатно; аз пък се обнадеждих, че ще работя в „Зора“ и след едногодишния си престой. Какво повече да очаквам през пято Господне 1937 година!

Знаеше се, че Д. Крапчев всеки ден се отбива преди обед в редакцията, където обикновено го очакваха по-възрастни сътрудници. Говори за положението на страната, за вътрешна и външна политика. Ние, младите, не се осмелявахме да смущаваме техните разговори. Помежду си тогава ги наричахме съвещания, а сега някой ще ги нарече конференции. НеЙде в началото на септември обаче ни съобщиха, че директорът иска да се съберем всички в редакцията един предиобед. Тогава чак видях, че сме многобройна фамилия. Д. Крапчев сподели с нас мисли за общите ни задачи, за нашите задължения като сътрудници на „Зора“, изобщо за всичко, което вече бях чуп при първия разговор с Любен. Запомнил съм, че не бива да

гледаме на себе си като на чиновници, които всеки месец очакват заплатата, а като на сподвижници в една благородна мисия в служба на целокупния български народ. Всеки да прави, да струва, но да стане необходим за вестника. „Вий се грижете за вестника, аз пък ще се грижа за вас!“

Това почувствах при получаването на първата си заплата. Тя обаче се предхождаше от малки „събития“, които онагледяват тази негова загриженост за нас.

Моите спомени за Д. Крапчев са ограничени по време: броят на годините възлиза на библейското число 7: от 1937 до 1944 г. Ако останем при Библията, те са 7-те сити години, които Йосиф предрича на египетския фараон и които ще бъдат последвани от 7 гладни години. Така той е изтъквал странните, тревожни сънища на фараона. И, както знаем, Йосиф посъветва фараона да събира всякакви храни през добрите изобилни години, за да се справи с бедствията през 7-те гладни години. В моя случай нямаше кой да ме предупреди нито за едното, нито за другото. Пък и напипа не бяха ми се явили на сън знамения за бъдещето! И тъй, започнах дейността си като професионален журналист в невинно неведение за това, което ми предстои в живота. И се мъча да разказвам спомени за Д. Крапчев, както съм ги изживял в детска неведа, ей тъй, както се възприема нещо, което идва, а не което е вече станало. Никой не знае какво му носи утрешният ден. Ако бях успял да разкажа спомените си, които са се напастявали като непредвидими преживелици, с още токущо докосната от тях памет, може би щеше да се почувства живота протичане на събития, които по-късно се превръщат в спомен.

Трябва да се върна към пятото на 1937 г. От юли съм назначен за една година в най-меродавния всекидневник „Зора“ с директор Д. Крапчев. Топкова време предвиждаше Законът за интеллигентните безработни, както и месечна заплата 1500 лева. В продължение на 2 години преди това бях работил като редовен сътрудник и коректор в седмичника „Обзор“, с главен редактор Никола Коларов. Не само без заплата, но дори без помисъл за някакво възнаграждение. Цели две години. А от пятото на 1936 до постъпването ми в „Зора“ бях

стажант-адвокат, без вътрешно влечение към адвокатската или съдийската професия. Прописап още от ученическо време, автор на стихотворения и ежеседмични публикации в „Обзор“, жадувах да постъпя на редовна работа в „Зора“. За такива като мен тогавашна България бе измислила Закона за интелегентните безработни. Както бях споменал, стенографията ми отвори вратата на най-авторитетния български всекидневник.

През първия месец на работата ми в „Зора“ бях репортер с отговорност в трите министерства – на земеделието, търговията и правосъдието. Освен това всяка вечер записвах съобщения на наши кореспонденти от провинцията. Стенографски, разбира се. Нямаше никакво пособие да се записва автоматично казаното по телефона. Колкото повече и подобри стенографи, толкова по-малки разходи за телефонни разговори. На един сътрудник на вестника се гледаше с подобро око, ако е и опитен стенограф. Поразчу се чак до директора, че провинциалните кореспонденти нямат никакви проблеми с мен: те си говорят, аз записвам, без да ги прекъсвам или да ги моля да говорят по-бавно. Те и без това не предаваха съобщенията особено бързо. Другата ми работа с трите министерства беше очевидно задоволителна. Без да подозирам, бях станал още през първия месец полезен и необходим. И не усетих как се търкупна месецът. Доиде време да си получа първата заплата. Не зная дали някой от колегите ми имаше банкова сметка – май всички получавахме заплатите си от ръката на „финансовия министър“ на вестника, както наричахме Марин, помощникът на административния директор Иван Трифонов. В паметта ми той е останал като един от героите на Елин Пелин – висок мъжага, камък да стисне, вода ще пусне, паф да каже, и отчаяния ще разсмее. Такъв си беше Марин. И така се отнасяше с нас – свойски, изпълнителен, прасящ от шопски хумор.

Та в началото на август отивам и аз при него, поздравяваме се някак си закачливо, а Марин подхвърля:

– Сега ще получиш първата тлъста заплата.

А аз си мисля:

– Слава Богу, че е заплата, поне колкото на един основен учител.

Марин ми поднася квитанция за 1500 лева. Подписвам я. Брой ми парите, наблюдава ме как ги прибирам и аха да ме разсмее с една шопска шега, както ми се стори. Сбогувах се набързо, а той вика подир мене:

– Не бягай от късметя си, момче! Я се върни! Поднася ми още една квитанция.

Гледам: 1000 лева!

– Шегуваш ли се, Марине? Напи заплатата ми е 1500 лева?

– Абе напи ти казах: не бягай от късметя си! Това е допълнителна всекимесечна заплата по нареждане на директора. Добре ще да си гледал работата си! Хайде, подписвай!

Подписах, разбира се, и то с каква изненада и благодарност! А Марин ми пояснява назидателно:

– От окоето на директора нищо не убягва! И тъй, още от първия месец започнах да получавам две заплати: една по закона, друга по волята на Д. Крапчев.

Постепенно узнах, че такива щедрости в други вестници няма! Почнах да се досещам защо всеки журналист, начеващ или вече опитен, просто сънува да постъпи във вестник „Зора“. С времето разбрах, че в другите вестници я няма и особената атмосфера на „Зора“. А тя се дължеше най-вече на Д. Крапчев, на неговата журналистическа етика, на неговото сърцеведение, на неговата щедрост. У нас, сътрудниците, бе внедрено убеждението, без някой да ни е увещавал, че нашият директор просто не е в състояние да постъпи несправедливо към когото и да било, не дай Боже пък да повиши глас, да докачи някого, да засегне човешкото му достойнство. Тази атмосфера ни окрипяше в работата ни.

През август 1937 г. две мои допълнителни качества утвърдиха още повече положението ми в „Зора“. Да коригираш всяка вечер един всекидневник е цяло изпитание. Всяка правописна грешка дразнеше преди всичко самия коректор. Добросъвестният Борис Стефов се поболяваше, ако допусне сериозна грешка. А през ваканцията трудно можеше да се намери негов заместник.

Една вечер идва в стаичката, където работехме с Боян Мирчев, с един милостиво-игрив поглед, и ме пита:

– Вярно ли е, че си бил коректор на дневниците на Народното събрание?

– Ами да! Нужда ради!

– А бе нужда ради или без нужда, значи можеш да коригираш? Напи?

– Струва ми се, мога!

– Да си ми жив и здрав, Христо – така свойски се отнасят помежду си хора от една фамилия.

– Бояне – обръща се към Мирчев, – сега и аз ще взема ваканция! А към мене:

– Ще помоля директора да те освободи някопко вечери да коригираш заедно с мен. Не ми се сърди, но трябва сам да видиш трудностите на работата, за да ми кажеш дали би поел временно да коригираш вестника, подпомаган от други.

По-късно разбрах от Стефов: когато се помолил на директора да ми позволи да коригирам, Крапчев се позачудил:

– Огнянов знае и да коригира?

– Бил е коректор в Народното събрание!

– Сега си спомням, беше ми казал при първата среща с брат му на улицата.

Поразтревожих се: да коригираш всекидневник е по-трудно, защото работата е ограничена по време, напрегната, не както в Народното събрание, където можеш и да си почивам по собствено желание. Но и тук, в редакцията, пред зоркото око на истински събрат, издържах изпита. Неиде през есента Б. Стефов си взе ваканция.

Още едно изпитание ме утвърди почти окончателно в „Зора“. Редовни кореспонденти имахме: в Лондон – Никола Пенчев, и в Париж – д-р Стоян Стоянов. Телефонограмите идваха на определено време. Щом наближеше този час, Д. Крапчев не можеше да скрие тревогата си, ако Аршинков не е до телефона: той бе фантастичен стенограф, можеше да записва и на спящо дописките от Лондон и Париж. Кореспонденциите от Лондон и Париж бяха сърцевината на външнополитическите новини, защото и в двете столици печатът бе свободен. Всъщност по тая причина вестникът нямаше редовен кореспондент в Берлин.

Една вечер ме извикаха от директорската стая да запиша някаква важна дописка от Пловдив. Вземам слушалката и

очаквам познат глас, а току почнаха да се редят външнополитически новини, да се цитират „Таймс“, „Дейли телеграф“, „Гардиан“ и разбрах клопката, в която съм паднал. Пенчев не знае, че диктува на мен, та мипосърдно да позабавя прочита на записаното, а е уверен, че насреща му седи Аршинков. Нейсе, с голямо напрежение записах всичко и веднага отидох в стаята да го разчета и да го напиша на машина. Предадох дописките с облекчение, като след най-тежък университетски изпит.

В това време – аз вече бях пак в стаята си – почти се втурва Аршинков в стаята на директора и започва да се извинява, че закъснял не по своя вина.

– Да, ама телефонограмите пропаднаха – подхвърля ехидно Николчев, който обичаше такива шеги.

Крапчев забелязва, че Аршинков е в крайно неповко положение, почти отчаян; в края на краищата той е закъснял поради работа в парламента и иска да се извинява. Крапчев му махва с ръка:

– Напи знаете, че Николчев обича дебели шеги? Телефонограмите ги записа Огнянов! Успокойте се!

Аршинков знае: директорът не се шегува. Застанал пред неговата маса, още с шапка и баптон, той е толкова изненадан и зарадван, че хвърля шапката си на пода и пикува:

– Най-сетне и аз ще ида във ваканция! Горкият Аршинков, 7 години не е могъл да отиде в отпуск, защото нямапо кой да го замести. В очите на Д. Крапчев явно бях станал истински необходим. Като прочел дешифрираните от мен телефонограми, казал със светнал поглед:

– Видяхте ли! Момчето записа всичко!

Обаче тъкмо поради това и аз останах 7 години без ваканция!

За себе си съм напълно убеден, че при новите условия на обществения и политическия живот в България, при свободата на проучвания за личности и епохи, непременно някой ще се нагърби с благородната задача да представи по-изтъкнатите публицисти през Третото българско царство до преврата на 9 септември 1944 г. Всички досегашни изследвания през изтеклите 45 години, дори най-добросъвестните, страдат в една или друга степен от марксистко-ленинската идео-

логическа проказа. Нищо чудно, ако в някои изследвания Д. Крапчев е заклеймен като антидемократ. А който разполага с неговите статии или поне с ония, събрани в трите тома и издадени от средата на 30-те години до 1941 г. (статииите му през трите по-нататъшни военни години не са публикувани в отделна книга) и който си е направил труда да ги прочете, той основателно ще твърди, че за Д. Крапчев може да се говори какво ли не, но не и че той е кръшнап когато и да било от принципите на демокрацията. Съвсем друг е въпросът, че по разни поводи той се е произнасял и за тоталитарни режими – за фашизма на Мусолини, за националсоциализма на Хитлер и за комунизма на Сталин, както и за диктатурата на Кемал Ататюрк. И когато е имал основания като българин да бъде недоволен от политиката на Англия и Франция, Д. Крапчев я е критикувал от принципите на собствената им демокрация, на която не е изменял никога. Може да бъде опроверган, но твърдя, че някои от българските апологети на западните демокрации се подхлъзнаха пред историята с преценки на болшевиизма, националсоциализма и фашизма! Всичко това трябва да се има предвид, когато някой поиска да се произнесе за Крапчев като публицист.

Като високо нравствена личност и горещ радетел за българските интереси, през целия период на своята публицистична дейност от 1906 до мъченическата си смърт непосредствено след 9 септември 1944 г. той няма сериозен съперник. Щом един Симеон Радев, когото Екзарх Йосиф е искал да подготви за свой заместник – духовен глава на Българската православна църква, в лицето на Д. Крапчев вижда „единствения българин“, на чието място би желал да бъде, това е достатъчно и предостатъчно като характеристика на Крапчев. Изправени сме пред едно знаменателно триединство: Екзарх Йосиф – Симеон Радев – Данаил Крапчев!

Мисля, че понякога трябва да се припомнят такива позабравени истини, особено за днешното младо будно поколение начело със студентството, което в името на демокрацията пред очите на българския народ и света свапи държавния глава не с танкове, с които той бе пожелал да се опълчи против студентите и гражданите, а само с поразителната сила на документираната истина. Дързостта, когато не избива

в крайност, побеждава! Представям си каква възторжена статия би посветил Д. Крапчев на това наистина достолепно българско студентство. И понеже той живее в спомените ми в такава светлина, бих споделил една характерна за него проява като български публицист.

Лично аз мога да свидетелствам, че Д. Крапчев обясняваше на д-р Пауфер (германски аташе по печата в София, женен за българка и отличен познавач на българския език и нрави), защо „Зора“ няма кореспондент в Берлин, каквито поддържа години наред в Лондон и Париж: „Нямате свободен печат.“ Едва след германския поход против Полша, през октомври „Зора“ имаше временно двама кореспонденти: Боян Мирчев, който говореше немски и познаваше германската действителност и който щеше да се върне в редакцията в София, и моя мипост, който трябваше да остане като постоянен кореспондент в германската столица. Как се справих с трудната си задача, е отделен въпрос. През последвалите 2 години само два пъти се срещнах с нашия директор: на 30 април 1941, на път за Атина, и през октомври 1941 г. в Берлин. Засега бих искал да споделя спомени от второто си виждане с Д. Крапчев.

Имперското германско правителство бе поканило български журналисти да посетят Източния фронт. За трима от тях си спомням твърде добре:

Данаил Крапчев от „Зора“, Танев от „Утро“, Кожухаров от „Слово“. Кои бяха от другите вестници, не помня. Бяха направили една обиколка от градчето Слуцк на старата руско-полска граница, през Минск, Орша и Смоленск, през Витебск и обратно. Отделите за печата в министерствата на външните работи и пропагандата бяха съдействали на имперския шеф на печата българските журналисти да почувстват вниманието, което им се оказва най-радушно. Прием бе даден в блестящата запа на Кайзерхоф. Сега от Кайзерхоф и помен няма. Но тогава, през есента на 1941 г., той бе може би най-изящният хотел в Берлин. Където и да вървите, стъпват върху кадифе. Между впрочем, тук бяха настанени японски колеги от мощната агенция „Домей“ и от най-големите и, разбира се, най-богатите японски всекидневници. В Кайзерхоф бяха настанени по време на гостуването си и български-

те журналисти. След тържествена вечеря Д. Крапчев ме покани да се уединим в една от малките зали. Щом седнахме, той ме помоли да стенографирам статии, които да прочета по телефона в редакцията.

Още от София познавах неговия начин да ми диктува статия. В началото смятах, че той първо ще нахвърли мислите си и после ще издиктува статията, но бях изненадан. Д. Крапчев сядаше, съсредоточаваше се и започваше да диктува. Стенографирането никак не беше трудно. Той говореше сравнително бавно, като че ли четеше от невидим лист. Това се повтори и в Берлин. Очаквах да опише пътешествието си из обширни области на Съветския съюз под германска окупация. Нищо подобно! От преживелици, наблюдения и впечатления той си бе набелязал на ум няколко статии. Разбира се, това схванах в процеса на диктуването. Допусках, че ще ми продиктува една дописка или статия. Но и тук се бях излъгал. Трябваше само да се придържам към една неказана уговорка: внимателно да слушам, да записвам и да не го прекъсвам, като го подпитвам за недочуто или недоразбрано. Сложил ръце на масата, с понаведен поглед, казва заглавието на статията и почва да диктува. През изтекните две години бях придобил известен опит, следях събитията почти по часове, та предполагах, че още от първия ред ще схвана какво ще ми диктува.

Той диктуваше статиите, като че ли са написани в главата му, та оставаше само да ми ги прочете. Ако не можех да предвидя какво ще ми каже, долавях по инстинкт кога свършва. Логиката на една негова статия беше такава, че щом Крапчев е приключил мислено статията в ума си, аз не се колебах да сложа точка и вече да не очаквам нито дума повече. Повдига глава и дружелюбно поусмихнат ще промълви: „Това е. Няма друго.“ И след малко ще добави: „Може ли да продължим?“ И продължаваше да ниже статии една подир друга. И винаги предугаждах края. Почваше със самото заглавие. Диктува и препинателните знаци, казва кога да продължи на нов ред. Преди още да ги прочета от стенограмата, разбирах, че моят директор е решил да защити руския човек от обвиненията във варварство. Германският печат публикуваше много съобщения, изпожения и статии, в ня-

кои от които на руските войници например се приписваха чудовищни навици. Направи ми силно впечатление как Крапчев твърде умело отхвърпя съобщенията за руски войници, утопявали глада си с човешко месо от свои убити другари. Някои от статиите предадох по телефона от самите стенограми, останалите набързо натраках на машина и ги изпратих по човек два-три дена подир заминаването на журналистическата делегация. За щастие, само преди няколко години имах възможност да се поразровя в Британската библиотека за вестници в Лондон. Там попаднах и на „Зора“ от времето на войната. Техниката е такава, че се снимат не отделни статии, а цялата страница, на която е отпечатана желаната статия. По този начин събрах огромен материал. Между тях и статиите, изпратени от Берлин, както ми бяха продиктувани от Д. Крапчев. Тук ще се спра само на статията му под заглавие „Впечатлението от руските войници, Източен фронт, 28 октомври (през Берлин)“.

Крапчев пише: „У някои руски пленници, които и сега са на бивша съветска територия, са констатирани известни навици. Смята се, че те, преди да бъдат пленени, обсадени отвсякъде, нямапо какво да ядат, са прибъгвали в някои случаи вследствие на големия глад и до човекоядство, посягайки върху убитите си другари. Като се вглежда човек в тъпите пленници, които работят по пътищата, поразен бива от едно обстоятелство: с малки изключения тя пленници са чернокоси, с изпъкнали ябълки, с ниски чела. Това е масата. Рядко се виждат руси-пленници със светли очи. Значи това са повече азиатски племена. Руснаците между тях не са много. Може би в това трябва да се търси обяснението на известни наклонности, за които загатваме.“

Крапчев се изказва и по други въпроси, които и до ден-днешен са останали актуални: за руското сепо, за земеделското стопанство, за т. нар. „съветски народ“, за отношенията между отделните народи, за единствената връзка между тях. Поразително е каква остра наблюдателност е притежавал. От статиите му се вижда, че от околото му не убягва нищо, както казваше за него помощник-администраторът Марин.

Няма по-благородна и по-неблагодарна професия от журналистиката. Такава е тя, когато е истинска, когато се е обрела на някои постоянни принципи в името на свободата, независимостта и всестранното преуспяване на народ и държава. Благородна е тя, когато остава вярна на своята същност, на своето предназначение: да предава фактите каквито са, да ги преценява най-добросъвестно, да поема отговорност за всеки ред и дума. Неблагодарна е тя, защото и гениален да си, все си човек, подложен на изпитания. А понеже един публицист трябва да устоява всеки ден пред вродената опасност да греши, той е и най-уязвим. Чудото е, че и при пълното съзнание за всичко това един истински публицист поема риска на своята професия и го носи като кръста Христов към Голгота.

Такъв беше Д. Крапчев. Никога не се е смятал за непогрешим, но всякога се е стремил да греши колкото се може по-малко. Струва ми се, на такова изпитание той бе подложен при обиколката си из големи пространства на Съветския съюз през октомври 1941 г. Когато заедно с други български журналисти се завърна от обиколката в Берлин, на път за София той ми продиктува няколко статии с чувство на историческа отговорност пред съвестта и пред народа си. И в свободните разговори той си остана същият. Сякаш за да провери своите впечатления, той ме попита какво съм видял и преживял през август 1941 г. в Смоленск. Знаеше, че кореспондентът на неговия вестник бе първият български журналист, който е посетил съветски град почти непосредствено след превземането му. Разправих му всичко, както съм го видял и преживял. И него го потресе фактът, че Смоленската катедрала е била превърната в „Районен антирелигиозен музей“. Подробностите още повече го стъписаха.

– И защо не си описал това досега?

– Всичко е толкова печално! – отговарям аз. – А седна да пиша, а ми се свие сърцето до пукване.

– Ами напи и мене ме гнети всичко видяно и чуто? Но трябва да преодолее болките си и да каже това, което се налага. Само затова ти продиктувах статиите. Тъжно, не тъжно, и ти трябва да споделиш впечатленията си от Смоленск. Просто ще ги прочетеш по телефона на Аршинков.

Д. Крапчев знаеше, че дописките по пощата закъсняват твърде много, а понякога и се губеха по пътя от Берлин до София. Нему дължа тия дописки. Впрочем, и тях четох „со страхом Божиим“ в Лондон подир повече от 40 години. Отбелязвам това само като указание за отношението на Д. Крапчев към дълга на журналиста в такова бурно време. От неговия разказ съм запомнил нерадостните му мисли за изостаналостта на руското село, за сивотата му, но и за все още живото, неизкоренимо чувство за частна собственост, за трезвия му поглед върху т. нар. „съветски народ“, върху отношенията между отделните народи в онази част на Съветския съюз, която бе обиколил. В много сбита форма тези негови впечатления и изводи са отразени в продиктуваните статии.

От всичко това бих припомнил какво казва Крапчев за руското село през есента на 1941 г. и какво – за „едничката връзка между съветските народи“, както е озаглавена една негова статия. „Като гледа човек руското село, което е там, дето е било и преди 5 века, остава изненадан колко режимът на Сталин прилича в много отношения на режима през времето на Николай I. Същият фанатизъм, само че сега не в името на православие, а в името на Маркс, Ленин и Сталин; същите масови изгнания към Сибир на по-събудените граждани; същата невъзможност да се отиде не само във от границите на Съветския съюз, а и от град в град. Да няма изобщо никакво сношение между гражданите. Само в Съветския съюз е могло да се търпи това положение.“

В статия от 8 ноември 1941 г. Крапчев пише: „Видяхме един болшевишки мит напълно провален пред нашите очи. Той ме интересуваше специално. Той бе болшевишката легенда за „съветския гражданин“ – че е създадено съветско съзнание в тия евроазиатски маси. Това се оказа болшевишка легенда. Никъде не срещнахме съветски гражданин. В действителността нищо подобно не съществува, то е измишльотина. Видяхме руснаци, приказвахме с поляци, наблюдавахме евреи с пришити отпред или на гърба жълти звезди, говорихме с патиши и питванци. Никъде не чухме да казват: „Аз съм съветски гражданин.“ Това понятие изглежда, че е болшевишка фантазия. В действителност ние никъде не видяхме това обръщение в човешки образ, в пичност.“

Слушал е отговори: „Я польский“, „Я русский“. Най-бистро национално съзнание е установил у поляците. Те са проникнали твърде дълбоко – и това за Крапчев било голяма изненада – в съветска територия, включително до Смоленск. „Съветски граждани – казва Крапчев, – това е фантазия на болшевишките дервиши на Третия интернационал и на фанатиците, които пред очите ни опропастиха необятната империя на руския народ, събирана окопо трона на руските царе. В земите на Съветския съюз, които ние минахме, и по пътя, който минахме, над 2000 километра, никъде не видях цвете – нито по запазените сета, нито през разрушените напълно градове. И останах с впечатлението, че съветските територии са най-безрадостните земи на земното кълбо.“

Но каква е връзката между т. нар. „съветски народи“? Тя е една-едничка – отговаря Крапчев в статия от 2 декември 1941 г. Казаното и писаното тогава, през есента на 1941 г., сякаш е печатано едва сега и то е напълно достоверно. Болшевишкото понятие „съветски народ“ не отговаря на нищо от действителността. Няма „съветски гражданин“, никой не казва, че е член от „съветския народ“. Всеки запитан му отговарял, че е поляк или русин, че е патиш или питовец, че е белорус или украинец. Никой, ама абсолютно никой, подчертава Крапчев, там не говори за „съветски народ“. Но коя е тогава „едничката връзка между съветските народи“? „Ако „болшевишки народ“ обаче няма – пише Крапчев, – има нещо друго, което наистина свързва – с известни изключения – жителите на Съветския съюз. Но то не е от болшевишки произход. То се е внедрило у хората още от миналото, още от царските времена. Не срещнахме човек в нашата обиколка, който да не говори руски език. В обиколената част всеки запитан ни отговаряше на руски. След като каже: „аз съм поляк“, „аз съм патиш“ или „белорус“, „украинец“, веднага започва да отговаря на руски език; дори пленниците от азиатски произход – и те говорят на руски, макар че често развалено. Всеки знае този език, който е играл ролята на латинския някога.“ В заключение на и без това кратката си статия, характерна черта на всички Крапчеви материали, той казва нещо, което важи и днес: „Руският език очевидно е бил малката спойка между тия разнородни и разнообразни

племена, които насемяват обширната руска държава. Но този език е бил наложен от гениалните руски писатели, от руската литература, която цъфтеше през царския режим и която даде всемирни таланти на света, когато през болшевишкия режим руската литература е не само тенденциозна, комунистическа, а и извънредно бледна. Тя ще остане само за изучаване на болшевишката епоха, докато класическата руска литература, романите на Достоевски, Тургенева и Толстой и поемите на Пушкина и Лермонтова ще се четат през всички времена и от всички народи.“

Зад пряко казаното от един виден публицист се крият неизразени, но ясно доловими мисли. Като подчертава изключителното значение на частната собственост изобщо и специално на собствеността на селяните върху обработваната от тях земя в частност, Крапчев предупреждава косвено тогавашната българска общественост да не се подвежда от марксистко-ленинските схващания за национализацията на индустрията и за колективизацията на земята, за да не настъпи и в България съветската напасть. Това отношение не само на Д. Крапчев, но и на други български публицисти, общественици, политици, писатели, интелектуалци, се окачествяваше от съветопоклонниците в България като фашистко, а самите те – като фашисти. На същото основание след „двойното освобождение“ тези интелектуалци бяха пиквидирани почти напълно. Между първите бе Д. Крапчев. Възтържествува национализацията, колективизацията, диктатурата на пролетариата и отгоре на това – „сталинското учение за езика“. То доведе дотам, че комунистическите власти изтъкваха като голямо постижение насилствено наложената двуезичност на българите – езиковото им русифициране.

Конгресът на Съветската комунистическа партия потвърди и двете наблюдения от есента на 1941 г.: на руски език разискваха отделни, единични народи. Докато Сталин теоретично подготви далеч по-широкото господство на руския език, на практика това беше отстъпление, още повече т. нар. „единство на съветските народи“. Дори сърцевината на Съветския съюз, Федеративната руска република, поставя своите закони над всесъюзните. Не от вчера самоосъзнаването на народите в Съветския съюз се изяснява все по-

категорично. Казват, и най-съвършената поезия не може да устои на мелницата на времето. Още по-учудващо изглежда един публицист да се пребори, при това доста успешно, с тази жестока мелница, без да се удави безследно в гибелните води на Пета...

„Бегли спомени за Данаил Крапчев“ би било най-подходящото заглавие на една книжка, в която бих събрал и издал всичките си възпоминания за четвъртвековния директор на несъмнено най-меродавния български всекидневник през периода от края на Първата световна война до 9 септември 1944 г. При разговор с приятели някой би могъл да ме попита на шега или наистина: „Ами като са бегли, защо ни ги разправяш?“ Моят отговор би бил съвсем прост и естествен – защото историята на литературата, на журналистиката, на историческата наука свидетелстват, че понякога един на пръв поглед съвсем дребен факт, един жест, една постъпка, един поглед, една усмивка и много други изяви на една личност я характеризират едва ли не повече, отколкото задълбоченото проучване на нейния живот и дело. Това говори само едно: спомени разправя, естествено, един жив човек за другиго – покойник или все още наш съвременник, но не за да привлече вниманието върху себе си, а за да допринесе, ако ще и съвсем скромно, за характеристиката на една именита личност.

Сега бих искал да споделя с нашите слушатели спомени за Д. Крапчев, които хвърлят светлина върху него като съпруг и баща, като пръв между равни в списването на „Зора“, като българин с национална съвест, с чувство за справедливост към всекиго. У него беше силно развито чувството за социалност, която се проявяваше безшумно, тихомълком, сякаш за да внуши на сътрудниците му, че те заслужават това, че не те му дължат благодарност, а по-скоро той на тях!

Членове от семейството рядко се появяваха в редакцията. Понякога съм виждал госпожа Крапчева. Запомнил съм я седнала така, че вляво може да гледа директорската маса, а вдясно – Димитър Тапев. Не само защото е съпруга на нашия директор, а ей тъй, както си седи и разговаря сдържано, тихо, сякаш иска да се извини, че с присъствието си може би

пречи на работата или смушава сътрудниците. Крапчев ѝ представяше новоприети като мен с една дума и жест:

– Още един член на фамилия „Зора“...

Тя обезоръжаваше всеки с пленителна усмивка и благо-родство. Не зная кой ми бе казал, но съм запомнил думите му: „Какво друго можеш да очакваш от издънка на Станишевския род? Гледай само инженер Христо Станишев, д-р Константин Станишев, професор Александър Станишев...“

Колчем си спомня за тия думи на вещь копега, виждам една незабравима картина: проф. Александър Станишев, с ректорската огърлица на врата, стъпва бавно и гордо подир носителя на ректорския жезъл, а подир него десетки чуждестранни учени в средновековни университетски одежди образуват дълго, пъстро, блестящо шествие по случай 50-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

В друга обстановка съм виждал госпожа Крапчева на годишните приеми у Чапрашикови. Бях на такъв прием за пръв път в началото на 1938 г. Сега – тоест през 50-годишното ми скитачество по чужбина – имам възможност за сравнение. Домът на Чапрашиков бе нареден с такъв изискан вкус, че „новоогласените“ като мене изведнъж се намираха в един друг свят. А всички други се чувстваха като у дома си: напи са били и през предишни години на такива приеми! Сътрудниците на „Зора“ биваха канени семейно! И въпреки просторните помещения, понякога ми се струваше, че няма да се поберем в тях! Чак тогава разбрах какво значи фамилия „Зора“ в широкия смисъл. И тук можех да наблюдавам госпожа Крапчева с нейната благородна естественост и удивителна сдържаност, непоказност. При все това тя си оставаше център на внимание и искрена почит.

Изживях същото и на един излет на фамилия „Зора“. Бяхме се побрапи в един огромен автобус. Сега вече не си спомням къде точно отседнахме на открито. Та веселби, та песни, та игри! Най-палави бяха двете дъщери на Крапчев. Ту ще полетят към майка си, ту към баща си. Казваха се Невена и Ружа, но за родителите им те си бяха Венче и Ружка. И за мен досега те са си Венче и Ружка.

Венчето, като по-голяма, не пудуваше много. Ружка си позволяваше повече закачки, немирства. Родителите им, останали

влюбени един в друг като в първия ден, им се радваха и проявяваха обичта си към тях топло, дружелюбно. Ружка бе научила от баба си или от друго прилепски диалект. Може би отделни думи или изрази, но достатъчно силни, за да пленят сърцето на майка ѝ и татко ѝ. Сърди се за това или онова, не иска да стори нещо, па току тупне с крак и каже: „Нейкюм!“ В такъв момент Крапчев просто се разтапяше от радост. Прилеп – това бе не само негов роден град, а един свят, бих рекъл – една всепена. И всичко, което му напомняше за Прилеп, го пренасяше в детския му свят и го трогваше до сълзи.

Двете сестрички си имаха и по-голям брат – Живко. Кръстен на името на неговия стрико, брат на баща му. Знаеше се, че сам Данаил съобщил на баща си, фанатичен борец за българска църква в Прилеп, че вторият му син кръстили Анастас, а той, бащата, изругал кръстника и заповядал да се преименува детето, което и станало – вместо гръцкото Анастас, приели българското име Живко. Йордан Бадев в очерка си за Данаил Крапчев разправя за преименувания от Анастас на Живко Крапчев следното: завършил право в Позана, малко преди избухването на Първата световна война, завършил Школата за запасни офицери и още в първите боеве през есента на 1915 г. паднал убит в едно сражение с французите при Криволак като подпоручик от III полк. Много ни беше трогнало, че Данаил е дал на първородния си син името на загиналия още тъй млад свой брат Живко и по-добре разбирахме защо нашият директор има такава слабост към своя син; две любови се бяха слепи в една: бащината – към сина, и на брата – към брата. Живко беше далеч по-висок от баща си, слабичък, неукрепнал. Но Д. Крапчев с надежда виждаше в лицето на сина си бъдещия директор на „Зора“. И наистина, младият Живко Крапчев, още гимназист, се интересува от вестника повече от обичайното.

Какви беди са ги сполетели подир „двойното освобождение“, си знаят самите те, може би ще заговорят и за своите страдания. В българската литература ще се отвори нова глава: жизнената повест на наследниците на избитите без съд и присъда. Бих припомнил само още едно: за социалната съвест на Д. Крапчев. Вече разправих колко бях изненадан, когато още в края на първия месец започнах да получа-

вам две заплати: една по Закона за интелегентните безработни, друга – по волята на Д. Крапчев. След края на годината, преди приема у Чапрашикови, бях приятно изненадан и от още едно събитие.

Към двете заплати Марин ми поднесе трета квитанция. Вече не го попитах дали това не е нова шега, а само как да разбирам тоя жест. Поясни ми, както банков чиновник обяснява на незнаещ клиент защо получава пихва от вложената сума. Акционерното дружество „Български печат“, което издавало вестника, давало от дивидентите на акционерите по една сума и на сътрудниците на вестника, съразмерно с техните заплати. Това било въведено по изричното желание на Д. Крапчев. Подразбираше се една особена логика: като са вложили своя труд и умение за по-високия тираж на вестника, сътрудниците са се превърнали в негпасни акционери!

По общо наблюдение и чувство върховна добродетел на Д. Крапчев бе неговата национална съвест. От 1906 г. до мъченическата си смърт той се проявява като високопросветен национален радетел за доброто на всички българи – за народа в пределите на България, за сънародниците му в откъснатите от Майката-Отечество покрайнини, както и за заселени в земи като Банат и Бесарабия българи. Това ни облъхваше от колоните на вестника, но живият символ на тази национална съвест въздействаше най-просветлено, най-убедително. В това нямаше нищо националистично, както няма нищо неестествено и осъдително в любовта на родителите към децата или в обичта на децата към майка и татко. Пично аз му дължа благодарност за доизясняването и доутвърждаването у мен на това отношение към нашите български национални проблеми. Д. Крапчев бе сам цяла една школа за високо просветено национално радетелство „на ползу роду болгарскому“, речено по паисиевски.

Който е работил в един всекидневник, очакван още рано сутринта от десетки хиляди читатели, той знае с какво напрежение всеки сътрудник гледа да предаде своя материал вечерта. Всеки е така съсредоточен в себе си, че няма време да наблюдава кой от колегите какво прави, как се държи; понякога човек не чува тракането на някопко пишешци машини

едновременно, телефонните разговори, особено дописниците от вътрешността на страната, нито пък ще се обърне да отговори на нечий колегиален въпрос, ако колегата не го побутне с ръка, за да го върне, тъй да се каже, от „журналистическия транс“ към действителността.

Обратно, когато някой от нас беше готов и отиваше в директорската стая, за да предаде написаното, той ставаше буден, наблюдателен, възприемаше всичко и не го забравяше песно. От опит знам, че очите на журналиста се превръщат в своего рода фотоапарат, който снима и съхранява заснетото години наред. Така по навик един журналист събира наблюдения и впечатления. И сега, когато бих искал да си представя обстановката, при която работехме във вестник „Зора“, както и да съживя впечатленията от директора ни Данаил Крапчев и най-близките му съредактори, съм изненадан колко бързо се връщам над 50 години назад и как изведнъж се включвам в особената атмосфера и своеобразния свят на вестника. Обичайната картина е пред очите ми: седят, задълбочени в своята работа, Данаил Крапчев, Бончев-Бръшлян, Йордан Бадев, Димитър Талев. И само от време на време ще разменят по някоя дума. Поредната уводна статия или току-що прегледания материал Крапчев подава първо на Бръшлян: статията – за да я прочете и друг човек, а прегледания вече от него външнополитически материал – за да му измисли заглавие и подзаглавие.

Сам Бръшлян пишеше и уводни статии, но главната му задача беше да сложи такива заглавия, че те веднага да привлекат погледа на читателя. Твърде скоро схванах, че това е една от най-важните задачи: как да приковеш погледа на читателя и да го спечелиш с 1, 2 или 3 от около 15 или 20 заглавия над уводната статия.

Й. Бадев беше винаги вгъбен в себе си, пишеше всичко на ръка, но изслушваше всекиго любезно усмихнат и отговаряше с тих глас, за да потъне отново в мислите си. Той бе редактор по куптурните въпроси.

Д. Талев грижливо четеше и поправяше стилистично преводи на разкази и на романи с продължение. Разбира се, поместваше редовно и собствени разкази като подпистници, а понякога и уводни статии.

В определено време, след като са свършили работата си в Народното събрание, пристигаха Константин Купенков, Стоян Аршинков, Любен Крапчев. Не съм запомнил името му, но „Зора“ имаше един истински специалист по финансовите въпроси. Ние, репортерите, влизахме и излизахме във и от директорската стая безшумно. Имена не споменавам, някои са вече покойници.

Работехме в скромна обстановка. Заварих все още набор на ръка. Малко по-късно се мина към пинотипна машина. Преди да замина за Берлин – към средата на октомври 1939 г. – се правеха сериозни планове за изграждане на една съвсем модерна редакция в ново, приспособено за вестника здание и с помещения по най-последните изисквания за онова време. Словослагателите бяха ревностни, изпълнителни, амбицирани да не допускат грешки. Сега биха рекли, че „Зора“ се е списвала от малоброен, но рядко усърден и предан колектив. Никой не жалеше време. При нужда мнозина от нас оставаха до сутринта, без някому и на ум да дойде, че трябва да му се заплати за извънредното време. Важното беше вестникът да изпезе навреме, добре подреден, външно угледен и привлекателен, вътрешно – или по съдържание – не биваше да има съперник. Нашият директор бе доволен. А когато в предобедните срещи той понякога се показваше много загрижен за вестника, възразяваха му най-близките му съредактори, че постоянният сътруднически състав се е подмладил с много нови, възторжени труженици на перото, предани млади хора. По мое наблюдение до заминаването ми в Берлин, през октомври 1939 г., Д. Крапчев бе увеличил състава с енергични, способни репортери. Това продължи и през време на войната. Можеше да избира. За всеки млад човек „Зора“ бе същински магнит и, веднъж включен в кръга или колегията на постоянните, назначените сътрудници, той работеше с въодушевление. Нямаше договори с уточнени условия на работа, заплата, социални осигуровки – аз поне не знаех за такива отделни писмени споразумения. За всекиго бе морален престиж да е „човек на „Зора““, да бъде един от разширената фамилия „Зора“. Материално и без това нямаше по-добре платени и зачетени журналисти в България. И всеки чувстваше топлатата, бащинската закри-

па и великодушието на директора. Познаваше способностите на всекиго, ценеше всички, не подценяваше никого, всекиго окриляше с непрестореното си, искрено внимание и уважение. Такава беше атмосферата на „Зора“.

Трима карикатуристи бяха спечелили сърцето му: Александър Божинов, Райко Алексиев и Александър Добринов. Беше щедър към тях. Разбира се, никой не знаеше в каква степен. Той, Йордан Бадев, Димитър Талев и всички най-близки съредактори се гордееха, че бяха привлечени за сътрудници именити писатели начело с Йордан Йовков. Все някой някога ще проучи основно въпроса за приноса на „Зора“ в българската литература. При новите попитически условия сигурно ще се заговори по-обективно и в това отношение. През всичките години на тоталитарния комунистически режим за този принос и дума не можеше да става, а когато от немай-къде трябваше да се споменат някои имена на писатели, то веднага се добавяше, че Крапчев едва ли не ги похитил с възнагражденията си, с хонорарите. Сигурно един ден ще се появи почтено изследване на културната мисия на „Зора“.

Същинско знамение за българската литература от 1932 г. докъм края на Втората световна война е Чудомир. Дори отявлени критици, отрицатели и ругатели на „Зора“ признават, че тъкмо Д. Крапчев е привлякъл Чудомир за въвеждане на весела страница във вестника. Константин Колев, автор на книга със спомени за Чудомир, признава, въпреки нескритата си омраза към „Зора“ и пично към Д. Крапчев, че именно Крапчев е изплатил на Чудомир през 1932 г. за първия му фейлетон хонорар от 3000 лева – за онова време огромна сума, при това само за един-единствен разказ! А когато Чудомир искал да се върне в Казанлък, близо до родното си село Турия, извор на всички негови вдъхновения, Крапчев му предложил *тройна* заплата, за да остане в София, близо до редакцията. Чудомир предпочел да се прикътва в атмосферата на своето плодовито творчество и оттам да изпраща фейлетони. Самият Константин Колев пише, че времената на сътрудничеството на Чудомир в „Зора“ са били въпшебни години за писателя, а изтъква и следното: „Така започват тя 6 – 7 години – златният период в живота му, неговият писател-

ски бум, който е безпрецедентен в нашата проза... В продължение само на няколко години той ще създаде своята огромна, самобитна и неповторима галерия от нашенци, без която днес (1979 г.) не можем да си представим националната ни литература, култура и народопсихология.“

Впрочем, оправдано е да повторым писаното от мен преди няколко години по повод на една статийка в „АБВ“ от 13 октомври 1987 г.: „Зора“ без Чудомир и по-нататък щеше да си изпълнява културната мисия, но Чудомир без „Зора“ и лично без Данаил Крапчев – това е немислимо. Всички книги на Чудомир са създадени в сътрудничество с в. „Зора“, при най-голяма щедрост, дружелюбност и уважение към Чудомир. При явната дружелюбност и на писателя към директора на вестника. Славата на Чудомир е неразривно свързана с в. „Зора“ и Данаил Крапчев.“ В атмосферата на комунистическия тоталитаризъм, в продължение на 23 години Чудомир не е написал нито един разказ! Защо? Крапчев се отнася към Чудомир като към стар приятел, обръща се към него с „Чудо, какво правиш“, пишат си на ти, не му се поставят никакви условия, освен – ако не може да дава често фейлетони – „пращай копкото можеш и както можеш и жепаш“. А властите подир „двойното освобождение“ го захвърлят в забвение, премълчават името му, огорчават го с непепите си преценки за неговото творчество. На страниците на „Зора“ Чудомир създава над 500 незабравими образа, които и до ден-днешен шестват като безсмъртни свидетели на „въпшебните години“ и „златния период“ в творчеството му.

Една привечер сред колегите се разчу, че Чудомир е в директорската стая. Изкушението бе голямо – всеки намираще някакъв повод да се упъти към нея, някои влизаха по работа или за измислена справка, само и само да видят Чудомир. И аз не устоях. Влизам малко забързан, казвам „Добър вечер“ и веднага питам Николчев, защо е поръчал да ида при него, за някаква телефонограма ли е? Сети се той за какво отивам при него (никой не можеше да го надхитри), прояви доброта и ми каза тихичко:

– Ей го там!

На един стол бе седнал Чудомир, стори ми се много едър и величав, като цар между царе, които го гледат от всички

маси, радват му се и от време на време избухват в общ заразителен смях. Посуетих се малко, уж бях намерил необходимото клише, и тихомълком се измъкнах от стаята. Чудомир в редакцията на „Зора“! Незабравима гледка!

По улиците на София често можеше да се види представителната осанка на Трифон Кунев. По-царствен ми се стори, когато веднъж посети редакцията. Когато през войната зачестиха негови статии в „Зора“, на уводно място на куптурната страница, в Берлин сякаш го слушах да си ги чете сам. Те принадлежат към най-проникновените размисли за българската историческа съдба. Колко целебно биха подействали в днешното национално разнищено време! Д. Крапчев съумя да привлече и него за сътрудник!

Празници, големи празници бяха твърде редките посещения на С. Радев! Ако за някого може да се каже, че свети отвътре, сияе в собственото си вътрешно озарение, то това непременно се отнася за С. Радев. Останап е в паметта ми топкава одухотворен! Говори тъй плавно, тъй тихо, тъй естествено – и сам Д. Крапчев го слуша с внимание и умиление. Една личност, която изпъчва мъдрост, величие и покоряваща скромност. Тогава не знаех, че именно той е нарекъл своя приятел Данаил Крапчев – дословно – „единствения българин, чието място бих желал да имам“. Сега си мисля, че само ако можех да ги наблюдавам отблизо, седнали един до друг, без да ги чувам какво си говорят, бих ги нарекъл равноапостоци на духа!

А че Данаил Крапчев се прекланяше пред българския творчески дух, изявен у писатели като Йордан Йовков, почувствах не само аз, изживяхме го всички ние в редакцията, когато се разнесе страшната вест: Йордан Йовков починап! Нашият директор бе съкрушен! Безмълвна безутешност. Да можехме, тая вечер всички щяхме да се разбираме помежду си със знаци като глухоними, за да не нарушаваме настъпипата тишина.

Паметта ми е съхранила доста възпоминания за нашия директор Д. Крапчев. По-изчерпателно те биха влезли в една книга. Сега трябва да подбирам наблюдения и впечатления, които се отнасят не само за него, но и за най-близките

му съредактори, за редица по-възрастни от мен колеги, а и за някои от по-младите. По мое наблюдение всички ние проявявахме една обща слабост, каквато не откривах сред колегите от други всекидневници – ние обичахме вестник „Зора“. Привързани бяхме към работата си. Никоой никога не броеше часовете, които всекидневно посвещавахме на вестника. Ние се отъждествявахме със „Зора“. Тя беше и нашата тайна гордост. Да работиш в „Зора“ беше чест за един журналист. И когато пресявам спомените си за онова време отпреди половин век, не намирам друго обяснение за това отношение между сътрудници и вестник, освен личността на директора. Как ще го погледнеш в очите, ако не си изпълнил задачата си добре? Недай Боже, ако си допуснал някаква грешка! Или си пропуснал някаква важна новина, която се е появила в друг всекидневник! Няма да ти се скара, да те смъмри, защото от своя страна знае, че сам се критикуваш и наказваш. Съществуваше някакъв негласен заговор да работим, да пишем тъй, че не само да не се накърнява първенството на вестника, но и да се утвърждава в съзнанието на читателите. И да не беше ни го казвал от време на време, на съвсем редки редакционни съвещания директорът, ние чувствахме, че всеки от нас е призован да допринесе за все по-успешното изпълнение на мисията на „Зора“. А тя не беше само политическа, националноутвърдителна, но и куптурна.

Още след Първата световна война по случай смъртта на народния поет Иван Вазов Д. Крапчев, тогава на 41-годишна възраст, е писал: „В тая безрадостна и печална действителност оставаше ни само малката съкровищница на българската куптура. Само в нея ние можехме да намерим утеха и насърчение, подтик за работа и вяра в бъдещето.“

От самото начало вестникът отваря страниците си за статии от всички области на хуманитарните науки, на първо място от историята, литературата, езика. Вестник „Зора“ трябваше да задоволява интересите на колкото може по-широк кръг читатели, обаче не като взима за изходна точка най-ниското равнище, а на едно по-високо ниво. Целта на „Зора“ беше не само да задоволява читателите, а да ги приучва да търсят все повече и повече знания за историята на българ-

ския народ, оригинални разкази от именити български писатели, интервюта с видни личности, подпистници от авторитетни учени. На читателите трябваше да се поднасят разкази и романи и от чуждестранни писатели.

Романи от английски превеждаше удивително вещо Радка Крапчева, завършила английска филология. Веса Станишева беше нещо като дясна ръка на Димитър Тапев. Той пично бдеше зорко за хубавия стип, за възможно най-чист български език. Според разбиранията на Д. Крапчев така се повдигаше езиковата куптура на широк кръг читатели. Недепните броеве излизаха понякога в 12 страници. Именно заради добре подбраните и творчески преведени художествени творби от чуждестранни писатели, както и за научно-популярните си четива в „Зора“ проникваше сред всички споеве на народа, понякога в твърде голям тираж за онова време, достигаш 150 000 бройки. Нашият колега Борис Станишев, който бе отговорен за Министерството на просветата, бе установил контакти с редица учени, за да ги подтикне към интервюта из тяхната област. Облажавах го, че по онова време поддържаше връзки с проф. Бешевлиев и можеше да изнесе във вестника най-последните проучвания за прабългарите – становища на Бешевлиев, които се отричаха от други учени, например от Геза Фехер. Не е безинтересно да се знае, че в резултат на една неправилно прочетена дума, Фехер смяташе Мадарския конник за опицетворение на хан Крум, докато Бешевлиев поддържаше становището, че на това място в надписа на Мадарския конник трябва да се чете „Кормесий, Кормисош“. Научната експедиция на БАН през пятото на 1954 г. под ръководството на проф. Веселин Бешевлиев установи безспорно, че Мадарският конник е издълбан в скалата по заповед на хан Тервел и по всяка вероятност за прослава на неговия баща – хан Исперих, основател на Първото българско царство, а не по нареждане на хан Омуртаг в памет на баща му хан Крум. И погрешно прочетеното от Фехер и други изследователи име се оказа именно Кормисош. По този начин „Зора“ запознаваше българската интелигенция и обществото, у което бе събуден жив интерес към собствената му родна история, с най-новите постижения на историческата наука във всичките ѝ разклонения.

Д. Крапчев привличаше сътрудници от всички области на хуманитарните науки. Статиите, поместени в „Зора“ от такива автори, възлизат на стотици. Да се съберат и издадат с необходимите бележки, би значило да се разгърне културната панорама на България в продължение на четвърт столетие. Лично аз имах щастието да поработя в Британската библиотека за вестници в Лондон през февруари 1985 г. Там се намират български вестници от бурни времена. Прегледах всички броеве от 28 октомври 1939 до 23 юли 1943 г. Преди всичко прегледах културната страница на всеки брой, около 500 уводни статии, главно от Й. Бадев, но поне още толкова други ценни статии на същата страница. На ксерокопие се даваше не само исканата статия, а цялата страница, на която се намираще тя. Тук са си дали среща най-просветените умове на България. И понеже такова е било отношението на Д. Крапчев от самото начало, можем да изчислим какво неоченимо културно богатство е включено в „Зора“ за четвърт столетие! За някои статии на културната страница, както и на първата, с уводната статия, която нерядко Крапчев отстъпваше на видни български писатели, политици и общественици, ще стане дума, когато ще споделя спомените си за Й. Бадев и Д. Талев. Д. Крапчев ненавиждаше жълтата преса, съвсем чужди му бяха нейните похвати да привлича повече читатели по тоя път.

Естествено, един всекидневник гълта милиони певове всеки ден и те трябва да постъпят отнякъде. България беше през всичкото това време страна на частната собственост, на свободното стопанство. И така вестникът се издържаше финансово и от хиляди платени съобщения и реклами. Но Д. Крапчев искаше да спечели по-голям брой читатели, да увеличи тиража на вестника не само за да подсили финансовата база на „Зора“, а с оглед и на нейната политическа, национално възпитателна и културна мисия. Чувап съм го да казва по смисъл следното:

„Зора“ трябва да обхваща колкото може повече читатели от всички слоеве на народа не само заради по-голям тираж, а и за да издига читателската публика до сериозно равнище на вестника, а не да сплиза на най-ниското съ-

папо и оттам да печели все по-голямо разпространение. Щеше му се да приучва читателите към изискан език. Най-малко Д. Крапчев би се подхлъзнал да се превърне в пурист. Неговият възглед гласеше: всичко, което може да се каже на разбран чист книжовен език, да се предпочита; да се избягват ненужните чуждици. По тая причина в „Зора“ много по-често ще се срещне думата „съвещание“ вместо „конференция“, често ще бъдем изненадани с прекрасната дума „подемник“ вместо „асансьор“, никога и в никой случай „асамблея“, вместо „събрание, събор, сбор“. Ще бъде интересно да се направи едно проучване между българското речниково богатство в „Зора“ и онова, да речем, в „Работническо дело“ – вестникът, който въведе непоносими русизми и съветизми. При тази речникова съпоставка ще зине непреодолимата пропаст между езика и мисловността, свързана с него, до 9 септември 1944 г. и след тая злокобна дата. Изобилен материал за великолепна дисертация представляват уводните статии на последната, четвърта, шеста, осма или дванадесета страница. Това би било един голям принос за културата между двете световни войни, само въз основа на проучения материал в един-единствен вестник – „Зора“. Между впрочем тогава всеки ще види какви стилисти са били Д. Крапчев, Й. Бадев и Д. Талев. Комунистическата ненавист срещу „Зора“ е положила достатъчно усилия да отрече вестника и от езиково гледище, да представи едва ли не за езикови неграмотници Крапчев и Бадев.

Срещал съм сънародници на Запад, които по принуда са минали през всички стъргии на комунистическата пропаганда. Не са имали възможност да проверят на свобода на Запад вярността на онова, което им е било внушавано на млади години. Някои от тях стигат дотам, че повторят дословно всички отрицателни комунистически мнения за целия сътруднически състав на „Зора“, най-вече, разбира се, за Крапчев и Бадев. А твърде скоро при разговора с тях установявам, че те не са чели буквално нищо от двамата истински стилисти в българската публицистика и литературна критика.

За нас, младите, това отношение на Крапчев и Бадев към езика беше добре дошло. Още от ученическата скамейка

ние бяхме повлияни от проф. Стефан Младенов и Попвасилев, които редовно поместваха в сп. „Родна реч“ статии за чистотата на езика или как не бива да се пише. Това се допавяше и в най-дребните съобщения във вестника. Не ставаше дума за пуризм, а за грамотно отношение към езика. От спомените ми за Д. Крапчев и Й. Бадев това тяхно национално и културно възпитателно отношение към езика ме съпровожда като благословено напомняне до ден-днешен.

Самият аз, който повече от 50 години пиша в чужбина редовно не само на български, но и на чужди езици, исках да проверя впечатленията си от стила на Д. Крапчев, за да бъде по-убедителен в разговори с приятели, които не по своя вина са останали съвсем неосведомени. Притежавах в Берлин том първи от „Изминат път“ на Д. Крапчев. И когато той дойде в Берлин, помолих го да си сложи подписа, а той ми написа и едно насърчително посвещение. Но какво ли не се пропия по друмите на моите скиталчества на Запад! Реших да си набавя и трите тома. Том първи изпезе през 1936, а втори и трети – през 1941 г. В тях са подбрани статии на Д. Крапчев от 1906 до 1943 г. Общо 1650 страници. Чужденците смятат, че статиите на Крапчев са най-достовоерен и правдив извор за историята на България от 1906 до 1944 г. Беше време, когато не смеех да пиша на никой приятел да набави трите тома и да ми ги изпрати, защото можеше да го сполети беда. В западните библиотеки не попаднах на тях. И затова навред из Щатите и Канада питах и разпитвах дали някой притежава поне един том. Така открих том първи в Детройт. Беше преди повече от 30 години. След десетина години вторият том ме изненада от библиотеката на скъп приятел в Рим. Позволи ми да го ксерокопирам. А „одисеята“ на третия том е още по-странна: трябваше да пътувам до една европейска столица, да го взема от ръка за ксерокопиране и да го върна пак лично, не по пощата, което наложи още едно отиване и връщане. Така за няколко десетилетия се сдобих с трите тома. Честит се почувствах, че те потвърдиха впечатленията ми от Крапчевите статии. И схванах още по-добре писаното от Й. Бадев в очерка му за нашия директор, че Д. Крапчев е не само позитивен ум и сух реалист, погълнат

все-цяло от практическите въпроси на живота, а отразява и възторзи от по-висше естество: от един подвиг, от една старина, от хубава гора и прочее, че е развил особено силно чувство за поезията в природата. Аз съм притежател на това съкровище.

Димитър Талев

Рядко се случва млад човек да прояви овреме исторически усет, да се почувства като звено, което свързва изминалите векове и прииждащите бъдни времена. Младият човек получава чувство за историческа перспектива в течение на годините, през гимназиалното и университетското си образование. Придобива усещане за едно препиващо се единство от вчера, днес и утре. И все пак далеч невинаги схваща, че днес е имал историческа среща с виден сънародник, че някой ден е изживял историческо събитие или е водил исторически разговор. От това съзнание до просветлението да си записва по-важни срещи, разговори, събития, преживелици пътят е твърде дълъг. Едно е утешително – изживяното на младини се запечатва в паметта по-дълбоко и по-трайно. При нужда, когато човек обръща поглед назад, към изживяното минало, започва да препиства в паметта си страница по страница – като голяма книга.

След като бях прекарал 4 години в Скопие в чиракуване в разни бакалници, млекарници, шкембеджийници, хотепи, пивници и къде ли не, все с потайната надежда да напусна родния си край Македония и да ида най-сетне в България, за да се уча там, както моите трима братя преди мен, успях по щастливо стечение на обстоятелствата да пристигна през октомври 1926 г. в Стара Загора – средище на цепия Огня-

новски род, по потекло от с. Тресонче. То е едно от селищата в пазвите на планините Бистра, Кораб и др. Третият ми брат Борис (по-късно архитект Борис Огнянов) бе завършил старозагорската гимназия и вече беше в Прага като студент по архитектура. В скромния ни дом в Стара Загора заварих учебници и една библиотечка, в която открих първото пълно издание на съчиненията на Иван Вазов. Бях списан как един писател е създад цели 30 тома! Това бе първото ми съприкосновение с пълно издание на български писател. Брат ми е бил доста влюбен в литературата. Попаднах на списания, които по-късно ми отвориха очите за отделни писатели и литературни периоди. Още през 1927 г. попаднах на няколко книжки от сп. „Мисъл“. Разбира се, хабер си нямах ни за редакторите, ни за ролята, която списанието е играло цели 17 години. Запомнил съм обаче имена като Пенчо Славейков, Пею Яворов, д-р Кръстьо Кръстев, творби като „Пръстен с опал“, статия на Боян Пенев за поезията на Пенчо Славейков. Порази ме един преглед на поезията през 1907 г. от Божан Ангелов (разбрах: да си поет е нещо велико, но и много трудно). Ангелов бе похвалил едни, други направо бе накастрил. Още по-загадъчна ми се стори статията на Б. Пенев. Това бяха първите съприкосновения с литературна критика. Всичко се въртеше като в калейдоскоп. Едно обаче оставаше у мене: думата „поет“ ми се стори магична. Има учени, които подлагат всичко на преценка, и то на каква! Тръпки да те побият. Заварих отделни книжки на сп. „Нов път“. Напи Георги Бакалов е бил също от Стара Загора (заарпня), брат ми си бе набавил отделни книжки. Тук попаднах на стихотворения на Христо Смирненски, Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев (от него имаше и упоителна пролет в проза). Особено ме опечали стихотворение от Смирненски. Не знаех нито кой е, нито че е бил болен от туберкулоза. Но такава беше съдържанието в дълги строфи, с особен ритъм и рими. От Разцветников – стихотворение за някоя госпожица, на която поднася цвете в салон от синя електрика, а над двамата пунна музика звучи. Там имаше и някой си Григ, комплименти, какво ли не. Плениха ме картините, езикът, любовните изповеди и любовните зачки. Последната строфа съм запомнил още оттогава:

Тогава своята шпага – синя змия –
ще сложа аз пред ваште колена
и с устните си мълком ще изтрия
крещящите рубинени петна...
О, туй е вече много, кавалер!

Това бе вече много и за самия мен! Но когато зачетох стихотворението „Царевича ранна“, потръпна ми сърцето – както от своеобразния ритъм, така и от съдържанието. Разбира се, него не можех да свържа с никакви събития. Топкоз по-добре! Стихотворението се приема като някаква самоизява, която важи за всички времена. Докосна ме нещо близко, съкровено. Синове-борци са поели опасен, но спавен път, горди, непослушни, които в здрача ще причака сгушена засада и като златни снопи те ще се плюшнат. Дълго ще чака майката да се върнат двамата ѝ сина... напразно ще се впусхва през нощта в приближаващи стъпки. Напразно. Вихър бездомен ще нашепва жаден, тъжен спомен. Знаех какво значи да те прегърне майка за сбогом. Запомнил съм, и сега помня наизуст последната строфа:

Царевича ранна
рони златно зърно.
Майко, прегърни ги –
те не ще се върнат.

Те не ще се върнат! Един пи, двама пи бяха, които не се върнаха от войните по нашите места, колко майки очакваха напразно своите чедра. Нещо твърде съкровено, до сълзи затрогващо ме докосна от първата строфа на „Молитва“:

Смирена вечер – сестро нежна,
ти, що със крем и теменуги
услаждаш всеки мирен сън,
приспи ранените в борбата
за правда и за свобода.

Борци за правда и за свобода – за такива борци бях слушал и песни от майка си. Без да усетя, стихотворението, родено от конкретен повод, в съзнанието ми ще получи далеч по-общи, по-големи измерения, надвременност. Бях сачисан обаче от един руски поет, който призоваваше съвременниците си да изгорят Рафаел! И то, за да създаде нещо по-велико! Ами защо трябва да изгорят хубавото, за да постигнат нещо по-хубаво? Защо не запретнат ръкави да създадат по-хубавото, без да изгорят каквото и да било? Петнадесетгодишното селянче бе загубило ума и дума. И обратно: „Химни на труда“ от някой си Алексей Гастев ми харесваха много. Езикът, странен за ухото ми, посвикнало с разкази от Иван Вазов, пращи от несдържана сила. Едно остана в паметта ми: „Ще победим!“ Кой, къде, кого? Важното е: „Ще победим!“ Това ми стигаше. С какво опиянение зачетох „Пропет“ от А. Карапийчев. Всеки ред ме отнасяше по нашите места – така нахлуваше пролетта и по нас. Усещах ухание от всяка дума. Струваше ми се, че сам бих могъл да разкажа нещо подобно за пролетта. „Разнесла е по улицата топъл син пъх. Хлопнала лудо вратнята и се втурнала в широкия равен двор на дяда Дима Хайдутина. Черното куче, което лежало под стряхата, скокнало, догонило я и я сръфало. Тя изпищяла, прескочила ппета на хармана, минала в градината, навела се и пропяла ясни детски сълзи над сините зюмбюли и червените иглики. Сливите посипали русата ѝ коса с упоителен пращец.“ Тук всичко ми е ясно, близко, родно, изживяно. И още тогава се влюбих в този Ангел Карапийчев. Така ме заплюя и попудялата и огнена пропет на Никола Фурнаджиев! Името Георги Бакапов ми се набиваше в очите от много страници. Също и някой Димитър Осинин, Николай Хрепков. Брат ми си бе набавил и книги на руски. Разпиствах всичко, четях неразбираеми неща, попадах на имена като Александър Блок, Йосип Манделщам, Хлебников, Белий и знам ли още колко други имена. Земя непозната. Но долавях, че да си поет, истински поет, каквито несъмнено са Блок, Манделщам (щом така ги хвали Лев Шестов), е нещо зашеметяващо хубаво. А когато открих и антологията „Български поети“ от някой си Держан, бях смаян: колко много български поети! И за всекиго кратки животописни бележки.

Оттам разбрах кой откъде е и какъв е. Тук вече се загубих в един омагьосан свят. Но да се върна към „Нов път“. Там, под едно разказче, чета името Димитър Талев. По презимето трябва да е от нашите места. И бързо се зачетох. Разказва жапно и мипно – за майка ли беше, за пропаднало момиче ли, не си спомням, но беше покъртително, жалостиво и милостиво. Тогава не си давах сметка, не съм можел да проумея, че фактически съм прескочил от Вазов до Карапийчев и Талев, от Ботев и Пенчо Славейков до НиколаЙ Пилиев, Йордан Стубел и Йордан Стратиев. На портретчето Стубел ми се стори съвсем, съвсем млад. Без да съзнавам, чрез „Нов път“ бях навлязъл и в поезията. Нещо повече: докоснах се бях до символизма и модернизма от предреволюционна и следреволюционна Русия. Пев Шестов, без да мога да вникна както трябва в мислите му, ми подсказа до какви невероятни измерения се разширява поезията. Бях зашеметен и озадачен. По-нататък четях всичко твърде внимателно. И все се оглеждах за името Димитър Талев. Брат ми Славев вече ме беше абонирап за сп. „Родина“, а себе си – за в. „Македония“. В списанието се яви отново Димитър Талев. Пише човекът за неща близки на душата ми, отнася ме в родния край. Топкоз по-мип ми стана. Пък и разказва не тъй жапно, а някак си естествено, както нашенци разговарят помежду си. Не само го разбирам, но и вървя по стъпките на героите му, влизам в къщите им, познати и мипи, шетам из гори и равнини. Чрез Талев се почувствах у дома си.

– Трябва да е от нашите места тоя Димитър Талев? – питам брата си.

– Ти не знаеш ли? Ами той е от Прилеп!

От прилепска пшеница мама месеше най-вкусни погачи, но писател от Прилеп? Хем се чудя, хем се радвам. И любопитството ми расте след всеки разказ в списанието. Той работел и във в. „Македония“. Нещо повече, когато бях в шести клас, той фигурираше като негов главен редактор. Името му често се срещаше под статии – все за нашата злочеста Македония. Списах се, когато прочетох, че е написал и издал роман в 3 тома под общо заглавие „Успини години“. Не миряхах, докато не ги купихме. Дотогава бях прочел почти всичко от Иван Вазов до Елин Пелин и Йовков. „Под игото“

ме бе запленило навеки. Ето че Димитър Талев, нашенец, разказва за борци за правда и за свобода през Ипинденското въстание. Бях започнал да мисля в историческа перспектива. Бях прекарап истински курс по история на българската литература, подготвен от Кирил Христов и изпратен до мен чрез брата ми Бориса, който се бил сприятелил с поета в Прага. По ред бе посочено какво непременно да прочета, ако искам да стана поет. Не знаех как се е случило да ми се прати курс по българската литература, но го следвах систематично. По онова време вече, в края на 20-те години, имах добър поглед върху цялата родна литература. Неусетно почнах да сравнявам „Усипни години“ с „Под игото“. Двете имена – Иван Вазов и Димитър Талев, заживяха в паметта ми едно до друго, сякаш Вазов е татко или Дядо, а Талев – син или внук. Така се врязаха в паметта на един гимназист от последните класове, който сам бе прописал стихове. Изпращах и дописки до „Македония“. Беше особена преживелица да видя името си в курсив под някоя дописка. По-късно щях да узная, че Д. Талев е попаднал на името ми в сп. „Родина“ (в младежката страница). По-нататък това щеше да играе известна роля при моето запознанство с него. Когато постъпих в Правния факултет на Софийския университет, попаднах в средата на студенти от нашите краища. И все се заслушвах какво говорят за Д. Талев. Помежду си те му викаха Димче. Веднъж на улицата един мой състудент, който знаеше за моята слабост към Талев, ми посочи група младежи, единият между които бил Д. Талев! Вървахме на разстояние подир групата. Талев бе облечен в син, стегнат костюм. Слаб, пъргав, източен нагоре – същинска удивителна. Най-сетне го видях! През есента на 1933 г. куптурно тържество ни събра в Чирпан. Там на 29 октомври 1933 г. щеше да се открие паметник в чест на Пею Яворов. Разбира се, не смеех и да мечтая да присъствам на това честване. Но напи се говори за щастливи случаи в живота? Председателят на Софийската младежка организация „Пею Яворов“ ме помоли да ида в Чирпан, за да кажа някопко думи от името на организацията. Дърпах се, но нищо не помогна. Бил съм вече поет, все съм щял да произнеса някопко думи. Голямата задача била възложена на Димитър Талев – той щял да поднесе венец от име-

то на целокупната емиграция, аз само китка цвете и няколко думи. Изкушението бе голямо – не само че щях да видя Талев, че щях да чуя негова реч, но щях и да говоря след него! Никакви страхове, никакви колебания – потеглих за Чирпан, пристигнах навреме в града. Представих се на брата на Яворов – Атанас Крачолов, адвокат. Каза ми да стоя до него, щяп да ме извика по реда на говорещите. По едно време двама мъжаги се упътиха към паметника с огромен венец. Малко след това на трибуната се появи Д. Талев. Все тъй строен, в черен костюм, като удивителна, която се е устремипа към небето, и с очипа. Прозвуча крепък, метален глас; думите бяха сякаш отрязани с бръснач. Произнесе той своята реч, а множеството беше затаило дъх. Бях толкова заплепен, че забравих какво ми предстои. Щом Д. Талев свърши речта си, Атанас ме побутна да кажа сповото си от същото място. Предстоеше ми голямо изпитание. За малко не се провалих. А когато се връщах на предишното си място, срещу мене се зададе самият Д. Талев. Приблужи се с възторжен поглед, с протегнати две ръце, които поех с възпение. Задруса ми ръцете, загледа ме дружелюбно... Нищо не каза. Говореха ръцете и възторгът в очите му. Така се запознах с Талев край паметника на Яворов в Чирпан. Датата беше 29 октомври 1933 г. Запознанство без думи! Незабравимо.

Димитър Талев не беше първият писател, който ми бе подал благосклонно ръката си. Бях честит в Стара Загора да бъда представен на поетите Иван Мирчев, Иван Хаджихристов, Борис Бакалов. Там се запознах и с Николай Пипиев. Той беше покорил младежките ни души с изящния си език, с напевния си ритъм и несрещаните у никого рими. Не бих казал, че тогава всичко разбрахме, но бяхме омагьосани от неговата пирика. По онова време Б. Бакалов ни беше покорил с една сбирка стихове, посветени на дъщеря му Агнеса, която бе починала скоропостижно. Дълбоко съпреживявахме неговата тъга. В София Александър Бурмов ме бе завел у Страшимирови. Започнах да свързвам името на Д. Талев не само с това на Ив. Вазов, но и с Антон Страшимиров. Ами напи той също пишеше за Македония. И все пак Талев ме занимаваше по-сипно. Млад, пламенен, строг и неумолим. И най-

привлекателното: разказваше за люде, които живееха в душата ми не топкава като художествени образи, а като приказни възшебства. При това нейде в подсъзнанието ми проблясваше като мъпния от ведро небе потайната надежда, че и аз един ден ще пропиша за родния край. Тогава не беше трудно да се види почти всеки по-известен български поет и писател в прочутото Писателско кафене. Често се заглеждах там, но не можех да открия на някоя маса Димитър Талев. И така бе, докато не започна да изпиза в. „Обзор“ – седмичник за политика, литература и обществен живот (под редакцията на Никола Копаров). Двамата, Копаров и Талев, бяха близки приятели и съмишленици. Естествено бе Талев да подкрепи приятеля си в списването на вестник било с разкази, било с други приноси. Тук се повтори срещата ми с Талев. Беше дошъл в печатницата на Мипадинови, за да види Никола Копаров – там се печаташе вестникът. Ръкуваха се най-дружелюбно. Наблюдавах ги от една стаячка, където коригирах материали за вестника. Чувам гласа на Копаров: „Христо, ела да видиш какъв голям гост ни е посетил!“ Разбира се, веднага подскочих... и преди да поздравя Талев, той ми подаде ръка и каза, че ние вече се познаваме от Чирпан. Понеже беше топкава естествен и благородноположен, осмелих се да добавя: „Да, без думи!“ „Как тъй без думи?“ – попита Талев. Припомних му случката, която вече разказах. Засмя се и добави: „Ами ако е било така, значи е нямапо нужда от думи!“ Очевидно, за да ме насърчи, той похвали пред Копаров и моите „Стрели“. Били кратки, понякога хапливи, но твърде на място. Специално ме поздрави за една по-дължка „стрела“, в която бях заклеил деветнадесетомайския преврат.

Две години трябваше да минат, докато се видя повторно с Талев. А след още две години се събрахме в редакцията на в. „Зора“. Представих се на всеки поотделно. Талев ми пожела успех в работата. Тук вече се виждахме всяка вечер, без да си кажем повече от „добър вечер“ и „довиждане“. Един всекидневник, който се набира откъм 18 до 23 часа, не позволява никакви отклонения от работата: всеки гледа да достави материала си овреме. Понякога се случваше да останем по-дълго в редакцията или да се връщаме заедно. Съпровождах го по посока на Семинарията, а после се връщах, за да

се прибера у дома на улица „Карнеги“, близо до другия мост на Перловец, зад моста, който води за Позенец. Освен случайните разговори по пътя от редакцията, ще разкажа за две характерни прояви на Д. Талев.

За никого не беше тайна, че той се възхищаваше от творчеството на Йордан Йовков. Колкото и да беше мъпчалив, Талев все промъпвяваше нещо хубаво за обаянието на Йовковите разкази. Поводи за това бяха най-вече разказите на Йовков във в. „Зора“. Като се разнесе вестта, че И. Йовков е починал, беше 15 октомври 1937 г., всички бяхме покрусени. Кой повече, кой по-малко, всеки разбираше, че българската литература понася огромна загуба. Пред очите ми са Данаил Крапчев, Бръшлян, Йордан Бадев, Димитър Талев, потънали в мълчание. И сега виждам Бадев да пише поменна статия с просълзени очи. Талев е навел глава над куп ръкописи, които трябва да коригира езиково: вглъбен в себе си, сякаш външният свят е престанал да съществува. По повеля на сърцето всички отидохме на погребението. На връщане се случи да вървя отядно на Талев, отпяво бе добър общ познат. По едно време някой от групата зад нас съвсем отчетливо каза: „Де да беше Йовков македонец, какво небивало погребение щеше да има!“ Чухме го съвсем ясно. Талев светкавично извърна глава и прогърмя с металния си глас „Горко ни!“ И пак продължи да върви. Всичко стана така бързо, че казаното и порицанието почти съвпаднаха по време. Оказа се, че зад нас е вървял проф. Борис Йоцов. И когато чу съкрушителното „Горко ни!“, той се стъписа, побледня и сякаш престана да върви. „Как може да се светотатства при погребението на най-големия български писател!“ – промъпви Талев като че на себе си. Продължихме да вървим, без да пророним нито дума.

Талев ценеше не по-малко и Елин Пелин. В него той виждаше не само художника на словото, но и строгия съдник. В разговор с Елин Пелин (по време на мое пътуване от Бургас до София) на въпроса ми, какво би казал за твърдението на някои питератори, че разказът е най-мъчната форма, Елин Пелин отговори: „Вярно е, че разказът, ако не най-мъчната, е една от най-трудните форми. В сравнително къса творба трябва да затвориш един свят, да развиеш една идея. В ху-

бавия разказ не бива да се чувства нито дума повече, ни дума по-малко. Всичко трябва да бъде художествено, отмерено, завършено.“

Запитан дали той има впечатление, че и младите писатели имат такова отношение към разказа, Елин Пелин отговори: „Струва ми се, че сега много бързо се пишат разкази. Нашето поколение бе възпитано с творбите на големите руски художници – Гогол, Чехов, Достоевски и много други. Ние дирием дълбочина в разказа. А сега ми се струва, че има нещо леко, повърхностно. Макар и да са написани интересно, на тях все пак нещо им пипсва. Но имаме и добри имена. Много добри разказвачи са например Димитър Талев, Светослав Минков, Георги Караславов, Илийчо Волпен.“ Това именно бе прочел в моя подпистник Д. Талев. Той рядко сплизаше от горния етаж на редакцията на по-допния, където работех аз, в една стая с Боян Мирчев. Каква изненада беше, когато веднъж на вратата съвсем неочаквано се появи Д. Талев, и то вечерта, преди да е предаден ръкописът за набор. Попита ме дали наистина така се е произнесъл Елин Пелин за него. Уверих го, че всичко дадено в пряка реч е точно според стенограмата. Талев се зарадва много. Почувствах как един вече добре известен писател се паскае от мнението на друг майстор на разказа като Елин Пелин. По онова време, пятото на 1939 г., Талев бе вече автор на трилогията за Илинденското въстание, на драма и на 3 тома разкази. И все пак за него беше важно мнението на Елин Пелин! Това ме навеждаше на мисълта, че един писател, ако иска да се утвърди за дълги времена, не бива да се задоволява с постигнатото, а трябва постоянно да се стреми към нови постижения. Една дяволски трудна професия! Колко ли ще трябва да се уча от големите художници на поетическото слово! Това чух и от самия Талев. За един млад поет, който току-що е прескочил прощъпалника на поезията, е голяма изненада, когато вече утвърден писател, какъвто беше Талев през втората половина на 30-те години, проявява смелост да критикува собствени произведения. По време на една подълга разходка по софийските улици, нейде посред нощ, заговорих за трилогията му „Успяни години“ и не пропуснах да кажа, че литературната критика, общо взето, се е произнес-

ла положително. Търсех подкрепата на литературните критици, които не бяха щедри на похвали, а разгпеждаха произведението трезво и задълбочено. Такава подкрепа бе рецензията на Георги Константинов за „Усилни години“ в сп. „Зпаторог“. Позовах се и на нея. Опитах се дори да преразкажа по памет, особено увода към тая рецензия. Литературноисторически е полезно и поучително да се припомнят такива преценки дословно, толкова повече, че творчеството на Д. Талев преди 9 септември 1944 г. беше поставено под карантина, недооценявано, подценявано, отричано.

Г. Константинов бе въвел читателя към своята рецензия по следния начин: „Романът на Талев твърде прилича на „Под игото“. Това може би е неизбежно, защото и двата романа рисуват еднаква действителност, имат сроден идеологичен център: подготовката на народно въстание. Но Талев е в решителна зависимост и от художествените прийоми на Вазовия роман, повтаря неговата техника, а дори и начина на отнасяне към хора и събития. Затова в „Усилни години“ има нещо архаично, нещо, което откъсва романа от темпа и възможността на съвременната белетристика и го сродява с тенденциите и традициите на късните възрожденци. Днес този стил, този начин на разказване ни се вижда прост, малко безжизнен. Но все пак в него има нещо здраво, сериозно. Този прост и подробен разказ може понякога да не затрогва, но той никога не ще ви заведе към странични, временни ефекти, които маскират, прикриват неосведомеността и психологичната неподготвеност на доста български писатели, майстори на поетични отклонения. Талев, който иска да ни даде широко, спокойно нарисувано табло на живота в Македония окопо великото Ипиденско въстание, си е подбрал най-подходящия начин на разказване. Пошото е обаче, че повествованието му е неравно и на места твърде отпуснато, бледо. Той не е имал време, изглежда, да се спре повече на езика и на композицията на този толкова сериозен, мъчен за млад автор опит. Но не бива да се забравя, че това е белетристика малко по-особена. Димитър Талев не желае да бъде майстор на словото, да бъде поет – неговата първа цел е да разкаже за героизма и страданията на своя народ, да ни представи нравствената енергия на деятелите на Ипиденския бунт.“ Рецензията се движи по тая линия докрай

– срещу положителното се засяга деликатно и отрицателното. Но читателят добива впечатление, че тук се разпеежда един сериозен опит да се овладее време, обстановка, ръководни деятели, обикновени борци в едно такова съдбоносно депо, каквото е едно народно въстание. Приблизително така се обосновах по своя преценка и с подкрепата на Георги Константинов.

Който е говорил с Талев, знае какво предвещава едно потрепване на тънките му устни. Той си направи много строга критика, отколкото някои литературни критици. Наближаващата 30-годишнина му била напожила да побърза с трилогията. Това обаче се отразило върху спокойното художествено изграждане на цялото. Трилогията щяла да му послужи като изходна точка за едно далеч по-обхватно произведение. Мярката му се една пенталогия. Щяла да обхване поне едно столетие: борбите за просвета, за български език в училище и църква, за собствено духовенство и накрая – за политическо освобождение. Щял да проследи отраженията от разкъсването на българските земи, пълното поставяне на Македония под турско владичество и пораждането на идеята за народно въстание по примера на Априлското. Щял да продължи и след Илинденското въстание, Балканските войни, Първата световна война, периода подир това. Спрял се бил и на общото заглавие на пенталогията „Грозд“. Кому другиму е поверил тая своя идея за една пенталогия, не знам, но през пятото на 1939 г. имах щастието да чуя от самия писател замисъла за нея. И, както е известно, само преждевременната смърт му попречи за това. Към тази негова идея се върнах едва през пятото на 1944 г., когато за последен път срещнах Д. Талев. Но за това допъти.

Напразно човек на старини се тухка и вайка, че на младини не е бил достатъчно съобразителен, за да си запише всичко, което е чул от устата на някой голям писател, което е живял или преживял. В продължителни, непринудени разговори наглед известни и незначителни неща по-късно, в перспективата на времето, придобиват особено значение. Да се позовава човек на смътни спомени не бива. И от спомените си за Д. Талев ще споделя само онези, които са се запечатали ярко в паметта.

През Втората световна война се видяхме три пъти – в София, в Берлин и в Скопие. В края на април 1941 г. по покана на Върховното командване на немските войски група чуждестранни журналисти трябваше да присъстваме на победния парад на 1 май в Атина, който щял да бъде приет от фелдмаршал Гитлер, главнокомандващ на Балканите. Когато самолетът ни приближаваше Белград, някому хрумна да предложи да не продължим за Солун, а да се отбием в София, където щели сме да прекараме нощта в приятна обстановка. Речено-сторено. Тогава се видях набързо и с Д. Талев. Очите му светеха от радост. Собствено всички бяхме развъпнувани – събитията бяха толкова неочаквани и изненадващи, че беше трудно да се поддаваме на съмнения дапи и тази осъществена мечта няма в течение на войната да се превърне в илюзия. В края на април 1941 г. психологически беше невъзможно да проявяваме скептицизъм. Така се сбогувах с Д. Талев – с радост и много надежди.

Втората ми среща с него беше в Берлин. По покана на имперското правителство в Берлин пристигнаха немалък брой български писатели от почти всички политически отсенки. Между тях бяха Светослав Минков, Ангел Карапийчев, Теодор Траянов, Димитър Талев и др. Поканени бяха да участват на Общоевропейския конгрес на писателите във Ваймар, където са творили и са били погребани Гьоте и Шилер. В качеството си на чуждестранен кореспондент за Ваймар заминах и аз. Съвсем неохотно, защото се готвех да видя на сцената в Берлин втората част на „Фауст“, в главните роли на който участваха Густав Грюдген, Хартман и други именити артисти. Утешавах се, че бях видял поне първата част, в която – освен Грюдген като Мефистофел и Хартман като Фауст – участваше и прочутата Кете Голд в ролята на Гретхен.

Конгресът се състоя под председателството на поета и романиста Хан Кароса. Нарочно го бяха поканили. В онова време това означаваше, че го бяха принудили да председателства. Известно беше не само в Берлин, но и сред повечето европейски писатели, че Кароса съвсем не се е поддал на националсоциализма. Неговата личност трябваше да внушава, ако не и да убеждава, че конгресът не е едностранчив, а

се свиква на общоевропейска основа. Това не попречи на Гьобелс демонстративно да се ръкува с поета Анакер, топкова партиен поет, колкото в Съветския съюз беше Демян Бедни. И двамата бяха в униформа. Истинските немски писатели не обръщаха никакво внимание на Анакер. За чуждестранните писатели, които знаеха немски и имаха някакво съприкосновение с партийните песнопения, Анакер не струваше и петак. Гьобелс бе преглътнал горчивия хап – да възложи председателството на Ханс Кароса, за да спечели ако не благосклонността на европейските писатели, то поне отпабането на скритата им враждебност спрямо Третия райх. Х. Кароса бе вече държал една знаменателна сказка на 8 юни 1938 г., очевидно предчувствайки развихрянето на насиетието. Неслучайно той я бе посветил на въздействието на Гьоте. Тя е един химн на духа, глас против насиетието. Достатъчно е да припомним две изречения от сказката: „Надземният глас, който ни призовава към любов, към пощада и търпимост, към отказ от насиение, към отрицание, тоя спасителен глас се допая винаги от всекиго... Не бихме искали да играем ролята на пророци, но не би ли могло да си представим, че някога в една далечна епоха, може би под въздействие на нечувани катастрофи, на земните жители биха могли да се поставят съвсем нови задачи, огромни, неизбежни, обсебващи цялата планета, за чието изпълнение войната би била съвсем недостатъчно средство, а даже най-голямото препятствие?“

Повечето писатели бяха дошли във Ваймар, за да влязат в съприкосновение с Х. Кароса и с други негови събратя по дух и поради преклонение пред Гьоте.

На връщане българските писатели минаха през Берлин. Незабравимо ще остане гостуването на Теодор Траянов и на Димитър Талев в нашия дом. Маргит и аз бяхме само от две години женени. И двамата почувствахме гостуването им като духовно просветление, без да подозираме какви трагедии ни предстоят в недалечно бъдеще, та и трагична раздяла за цял живот. Но тогава бяхме щастливи и прещастливи. Запазена е снимка от онова посещение: на балкона – Т. Траянов и Д. Талев, по средата Маргит. Позволих си да поднеса на Траянов „Пантеон“ за автограф. Той ми написа насърчително

посвещение. Пазех го като таписман, но войната отнесе и него. От погледа и на двамата не беше убягнало, че в Третия райх не всичко протича както през 1940 и 1941 г. Допавях тревогата им за бъдещето не само на Македония – и двамата са по рождение от Македония, – но и за самата България, общото ни отечество.

За тия тревоги си спомнихме при последната ми среща с Д. Тапев в Скопие. Там бях отишъл, за да видя старата си майка, сестра, зет, близки роднини, приятели и познати. Беше през 1944 г. Обратът във войната във вреда на Третия райх беше за всекиго повече от ясен. Никой не си правеше илюзията чия ще бъде победата. Но не всички си представяха какво ще настъпи. И с оглед на това се плюшкаха ту на една, ту на друга страна. Беше ясно за всички: България пак ще напусне Македония, принудена от обстоятелствата, както два пъти по-рано.

В тази потискаща атмосфера, като потегних към хотел „Нова Македония“, не повярвах на очите си, когато точно на входа на хотела съзрях издължената фигура на Димитър Тапев. Зарадвахме се и двамата на тая неочаквана среща. Всеки започна да разпитва другия как е попаднал тук. Тапев се връщаше от Прилеп в София. Впечатленията му бяха угнетяващи: колебания, опити за промяна на дотогавашното поведение, преориентировка. Попитах го какво е станало с „Грозд“. Първоначално ме погледна с недоумение, но веднага се досети и отговори: „Питаш за пенталогията? Тя потръгна. Надявам се да я изкарам поне до една трилогия“. Разбира се, аз му пожелах да завърши пенталогията. Той само поклати глава: „Виждаш какво е положението... Колко много кълмвания – да се поболеееш...“ Полюбопитствах как е озаглавил първата книга. Вместо заглавието заговори за нейното съдържание. Започвала от времето, когато газеничето отстъпвало на светилника. Ще бъде отразено цялото ХІХ столетие, борбите и изпитанията на едно семейство, от баща до син и внуци. Бил искал да стигне до тогавашното настояще – до края на 30-те години. Запомнил съм отсечено, метално произнесените думи: „И никому няма да простя!“

Едва след две десетилетия отново щях да чуя неговия глас.

До нас на Запад достигаха сведения за избити приятели и познати, за арести в Дирекцията на милицията, за затвори и насипствени местожителства. Единствената утеха за нас беше, че той е оцелял и че е жив. А когато чухме, че първият му роман „Железният светилник“ е изпязъл и е бил просто разграбен от хиляди читатели, радостта ни бе огромна. Бяхме угнетени, когато прочетохме в „Пиринско депо“ дълга самокритика, подписана от Д. Талев. По съдържание и стил тя не можеше да бъде негова. Явно, съчинил я е някой друг, за да използва подписа му. Това отношение към един писател се съгласуваше с престъпленията на комунистическата диктатура, жертва на която бяха станали хиляди невинни доблестни българи. Нямахме никакви достоверни сведения. Радвахме се след това, че последваха „Ипинден“, „Преспанските камбани“, трилогията „Самуил“ и др. И никакъв пряк досег с Талев: тук и гълъбовата поща не можеше да помогне.

Каква радост, какво щастие беше, че най-сетне той се обади сам. През 1960 г. една моя близка сънародничка, която живееше от дълго време в Ню Йорк, се бе престашила да посети близките и приятелите си в София. През октомври 1960 г. получавам писмо от Ню Йорк. Чудех се кой ли ми пише. Беше моята сънародничка. Завърнала се от България и искала да ме зарадва. Пише ми, че един ден някой почукал на вратата на апартамента, където гостувала у свои близки. Отварят вратата – и кого виждат? Димитър Талев! Извинява се, че се явява без предизвестие – бипо невъзможно. Дошъл нарочно от Бистрица. Да види гостенката, да поговори с нея. През време на разговора я питап, сякаш мимоходом, дали знае нещо за мене, оцелял ли съм, и ако знае – къде се намирам и какво работя. Разбира се, познава ме, бил съм ѝ на гости в Ню Йорк, дори през същата година съм изнесъл сказка за светите братя Кирил и Методий. Талев много се зарадвап. Помогил я да ми предаде неговите най-сърдечни поздравии и пожелания да не преставам да творя. Казапа му, че преподавам български език в Сиракузкия университет.

Значи след 21 година Д. Талев проявява интерес към мен и ми пожелава по-нататъшно поетическо творчество! Какво въздействие имаше неговият поздрав, ще се разбере, ако кажа, че за мен след Теодор Траянов, Димитър Талев бе въп-

лъщение на българската национална съвест. Може да звучи патетично, но приех този поздрав като послание на българската национална съвест! И между 15 и 17 октомври 1960 г. написах стихотворение от 10 строфи по 8 реда. Много ми се искаше да го изпратя на Талев, но как да го направя през онова време? Бутнах го в папката с други стихотворения, за да чака по-благоприятни времена. Почти точно 5 години след това имах щастието да му го предам личено. Беше 1 ноември 1965 г. в Париж. Незабравима дата.

След 9 септември 1944 г. зловещи вести достигаха до нас, спасените изгнаници на Запад. Колко много невинни избити! От в. „Зора“ Данаил Крапчев, директор и душа на вестника, Йордан Бадев, редактор по куптурните въпроси, бедният Николчев, който беше техническа ос за всичко, което се отнася до „Зора“. Димитър оцелял по щастлив начин, но как, при какви обстоятелства, оставаше неизвестно. Важното беше: той е жив. Само че бил затварян в Дирекцията на т. нар. „народна милиция“, в затвор, изпратен в Бобовдол, после в Куциян. Изживяхме и възкресението му с романа „Железният светилник“. Беше тържество на правдата и таланта, така че читателите разграбили романа като първа художествена изява, която пленява душата на българина с изконно българското достойнство. Литературноисторически романът беше първият мост към литературата до 9 септември 1944 г. Последваха романите „Илинден“, „Преспанските камбани“, трилогията „Самуил“ и др. Талев се очерта като втори Иван Вазов. Нямаше възможност да му изкажем радостта си от неговите общобългарски успехи. Но, както вече споменах, по едно време сам той ми се обади по наша сънародничка, която през 1960 г. от Ню Йорк бе посетила свои близки в София. Помоли я да ми предаде неговите сърдечни поздравии, с пожелание да творя по-нататък. Човек трябва да се постави в моето положение, за да разбере неописуемата ми радост: преподавах български в Сиракузкия университет, щата Ню Йорк, откъснат от българския литературен живот като отшелник на самотен остров, и изведнъж – привети от Димитър Талев! Бях окрипен. И както вече казах, написах едно стихотворение от 15 до 17 октомври 1960 г., без никаква надежда да му го пратя или да му го доставя

по друг начин. Времето се беше изменило в негова полза. Дотогава по начало никой българин не можеше да пътува на Запад. През октомври 1965 г. обаче щастието се усмихна на Тапев. Пристигнал бе в Париж. Слава Богу, че овреме узнах за това благодарение на парижкия ни кореспондент Кръстьо Зарев. С него бяхме работили заедно в Мюнхенския радиоцентър на „Гласът на Америка“ няколко години, до началото на 1956 г., когато заминах за Вашингтон. Беше земеделец по политически убеждения, познаваше земеделските проблеми, можеше да се произнася за времето преди и след 9 септември. Зарев бе свободен от всякакво сектантство. Разисквахме най-приятелски по много въпроси из областта на българското земеделие. Имах донейде представа за земеделските проблеми като журналист, който следеше работата на Министерството на земеделието. Свързваше ни искрено приятелство. Беше жива енциклопедия. От него научих допълнително доста за земеделието и за политиката на различни правителства, особено за това на Стамболийски, и, разбира се, за убийствения удар над българското селячество чрез насилствената колективизация. Той знаеше колко много ценя Димитър Тапев. И щом научи, че той е пристигнал в Париж, веднага издейства среща с него. По-късно ми разправяше за разговора си с Димитър. От интереса, който Тапев бе проявил към мен, Зарев заключил, че иска да ме види. Ето защо К. Зарев бе уведомил по телефона редакцията на радио „Свободна Европа“ за пристигането на Д. Тапев и за желанието му да ме види. Нямахме време за губене. Още същия ден взех билет да замина със самолет рано-рано на следващия ден. Добрият приятел К. Зарев ме изчака на петището „Орли“ доволен, че съм успял да взема навреме билет.

Той знаеше как да се свърже по телефона с писателя. След като чу гласа му, извика: „Тук е, тук е!“ И ми подаде слушалката. С развъпнуван глас го поздравих „Добро утро! Добре дошъл!“ „Добре заварил“ – отвърна Тапев с тъй добре познатия ми енергичен метален глас. Веднага отбелязах: „Гласът ти звучи както винаги – крепко, внушително!“ Тапев от своя страна: „Не се даваме!“

Това „не се даваме“ характеризираше тъкмо същността му да устоява на негодите. Побързахме към хотела, където бе настанен Талев. Зарев щеше да дойде по обед, за да ме разведе из града. Уговорихме се. Чукам на вратата, а сърцето ми сякаш ще се пръсне от напрежение. „Влез!“ Влизам зашеметен, с подкосени нозе, стоя като препариран. Талев идва насреща ми – и той нищо не думва. Внезапно почти полетях към него, прегърнахме се, сякаш ще се разтопим един в друг, поотдръпваме се, поглеждаме се – и пак потъваме в прегръдка. Едва след това задихах по-спокойно. Изразих му безкрайната си радост, че мога да го видя – 21 години след последната ни среща в Скопие. Благодаря на Зарев. „Разбрах, че си искал да се видим.“ Добре се досетил. Бях решил да не създавам у Талев впечатление или подозрение, че искам да го разпитвам. Затова още от началото му казах: „Дошъл съм да ти се порадвам поне няколко часа.“ Уверих го, че и ние на Запад сме се радвали, може би повече от хилядите читатели в самата България, на успехите му, особено за това, че след официалното поражение за пръв път той е възстановил достолепието на българската литература. Знаем, че по чудо си останал жив, слава Богу! За Данаил Крапчев се твърди, че се бил обесил. „Нищо подобно!“ – отвърна рязко Димитър. Убит бил с твърд предмет, нещо като цепеница, в затвора. Инсценирана „кавга“ със затворнически надзирател. Крапчев отишъл в Горна Джумая при по-големия му брат – Георги Талев, уж за по-сигурно. Че какво пощо е направил, за да се бои за живота си? Георги Талев, негов стар приятел, казал със съжаление, че новите власти са развели знамето на безправие и избиват не един, не двама, а десетки българи, и то най-невинните измежду тях. От Талев научих също, че Йордан е бил жестоко измъчван, преди да бъде убит...

По погледа ми прочете въпроса – как самият той е оцелял? Сам и заговори: „Останах жив по една случайност. Бях арестуван незабавно. Натикаха ме в Дирекцията на народната милиция – така са прекръстили старата Дирекция на полицията, заведоха ме документално в списъка на арестуваните. На този прост факт се дължи и моето спасение.“

На запитването ми, как точно е станало, Талев продължи:

„Жена ми Ирина се разтичала до приятели и познати, за да разбере къде се намирам. И разбрала не само тя къде съм задържан, но и други. Разбрап и Георги Купишев, тогава един от факторите на властта.“

На времето Г. Купишев бе един от директорите на в. „Македония“. След убийството на Александър Протогеров той напуснал най-демонстративно вестника. Един от неговите приемници в редакцията беше младият Д. Талев. Но той се загрижил за живота му. Знаел каква творческа личност, какъв голям българин е писателят. За задържането му в Дирекцията на милицията били уведомени и други лица. Вестта достигнала обаче и до ухото на Лев Главинчев, известен главорез, който без съд и присъда е изпратил на оня свят многочислен епит. А ето че Димитър Талев е жив! Как така? Покъсно се изяснява, че именно по негово нареждане Талев е трябвало да бъде пиквидиран. Той дори не повярвал.

Д. Талев разказва: „Един ден някой тропа на кипията, в която се намирах сам. Насреща ми Лев Главинчев. Нали знаеш, той бе озлобен още като студент срещу всички вардарци – членове на македонското студентско дружество „Вардар“, защото бе изключен за пораженско държане. Покъсно конспирираше с т. нар. „протогеровисти“ против нас. И ето ни един срещу друг. Аз – безсилен затворник в кипията, той – с пистолет и сабя, с чин полковник. Би ме убил на място... Гледа свирепо и клати глава. Какво можех да направя срещу тази национална отрепка? Виждаш си как един вълк в зоологическа градина се върти в железния кафез. И мене не ми остана нищо друго: демонстративно започнах да обикалям кипията си, без да поглеждам своя палач. Невеоятно напрежение: всеки миг би могъл да ме разстреля... Но монте обиколки из кипията очевидно го изкараха от търпение, той тръшна вратата, както я бе отворил, и изчезна.“

– Но щом е дошъл да провери дали наистина си жив, трябва да му е докладвано, че са те пиквидирали, както несъмнено е наредил.

– Има нещо такова... Пострадал е някой невинен...

Повече не каза, по-нататък и не питах. Сега се знае, че един невзрачен журналист на име Димитър Талев е бил пиквидиран. Михаил Огнянов разправя, че истинският Дими-

тър Талев навремето направил всичко възможно журналистът съименник да не го кепазни по-нататък с произведенията си, а да си смени името. Той, истинският Димитър Талев, и да искал, не можел да стори това, защото като писател бил вече утвърден с това име. Другият Талев имал по-високо мнение за себе си, не се съгласил с предложението на Димитър Талев и с това предрешил съдбата си. Явно Димитър Талев бе разбрал за съдбата на своя злополучен съименник, но не спомена името му. И сега недоразуменията продължават: често смятат двамата синове на пиквидирания Димитър Талев – един спавист и един банков чиновник в Съединените щати, за синове на писателя Димитър Талев. За тяхна чест, те при запитване винаги отговаряли, че има случайно съвпадение на имената.

– Само така може да се обясни моето оцепяване – добавя Д. Талев. – За да ме измъкне от Дирекцията, Главинчев е трябвало да се разпише, че ме поставя под своя власт. Такъв повод не е успял да намери.

От Дирекцията на мипицията Д. Талев е бил преместен в Централния софийски затвор. Това пък разбрах от един немец, дълго време живял в България, на име Мадол. В разговор за неговите патипа след Девети септември той каза: „А вие сигурно не знаете, че бях в една килия с писателя Димитър Талев. Той не обичаше да участва в нашите разговори. Понякога споделяше няколко думи само с мен. Тих, вгпъбен в себе си. И, разбира се, загрижен като всички нас.“

Това предадох на Д. Талев при срещата си с него. Той беше изненадан, че съм срещнал Мадол, но беше и зарадван, че Мадол също е оцепял. Светът е наистина малък!

Повдигнах въпроса и за пенталогията „Грозд“.

- Засега тя е само трилогия. Идната година ще стане тетралогия. Ще излезе романът „Гласовете ви чувам“.

- А петата част?

- Ако имам време, и тя ще бъде написана. Ще бъде за Мипостивия...

Припомних му, че по негови думи е работил върху първата част още преди края на войната. Талев каза, че някои откъси от нея са били поместени в „Зора“. Признах му, че през войната съм пропуснал това.

В затвора останап няколко месеца. Вместо да бъде освободен, го преместипи в лагера Бобовдоп. Едва след това се прибрап при своите. Разбира се, питах го как в тия жестоки времена е успяп да завърши „Железният светипник“. Дълга и широка, но най-сетне романът бил завършен към края на август 1946 г. Бил го дап за печат първоначално на Мирослав Минев. Но кое по липса на хартия, кое поради други, разбираеми за онова време причини, романът не бил обнародван. Попаднап в чекмеджето на Георги Караспавов и там престояп години наред. Знаех от самия Тапев, че „Железният светипник“ е бил завършен през 1946 г. Във връзка с това ще припомня един епизод.

В една статия Пантелей Зарев се опитваше да докаже, че и през времето на купта бипи създадени значителни произведения. Освен „Лютюн“ от Димитър Димов бе споменал и романа на Димитър Тапев. От една страна знаех, че още през време на войната откъси от него са бипи публикувани в „Зора“, а от друга, че окончателно е бил завършен през пятото на 1946 г. Възразих на Зарев, че май е скаран с истината. Без да говоря за себе си, изтъкнах, че по сведение на Д. Тапев, дадено в разговор с негов сънародник, романът е предкуптовско творение. П. Зарев е питературен историк, галено дете на властта, знае непременно истината за тоя роман на Тапев, защо тогава се опитва да свърже това превъзходно творение с времето на купта като доказателство, че това време не ще да е било толкова пакостно, щом като е могло да създаде такъв роман. Защо, прочее, Зарев предпочита пжката пред истината?

Ден-два след това П. Зарев се обади по Радио София и ме почете с комунистически ругателства. Нямапо нужда да се заклепмява Борис Босипков (псевдоним на Хр. Огнянов), достатъчно е сторип той сам за себе си. Името не мирише на босипек, а на смрад. На голяма почит бе тогава пжката. Непоносима беше истината. Ако не бях чул от самия Тапев, че романът „Железният светипник“ е бил писан през самата война, а завършен през 1946 г., нямаше да смущавам спадките сънища на Зарев.

В разговорите ни на 1 ноември 1965 г. в Париж стана дума за затварянето му в лагера Бобовдоп. Бил освободен,

прибрап се при семейството си, но никъде нямал право да работи. Заклеймен като „фашист“ и „великобългарски шовинист“, той бил пишен от всякаква работа. И при тия тежки условия поработвал върху романа „Железният светилник“. Завършил го, както вече споменах, към края на август 1946 г. Уж Мирослав Минев се заел да го издаде в библиотеката „Завети“, но не успял. Повече от една година след това върху него и семейството му паднал „гръм от ясно небе“: подбрали го от къщи и го изпратили на принудителен труд в рудника „Куциян“. Това знаех от моя братовчед Михаил Димитров от Стара Загора, познат на всички като Миле. И той попаднал в Куциян, и то в една група с Аспарух Миников, Георги Димчев, Димитър Талев, някакъв сравнително по-възрастен нашенец (по потекло от родното ми село Тресонче, баща на рано починалия даровит поет Серафим Григоров). Георги Димчев, бивш петец от българската военна авиация, добър организатор, бил назначен за ръководител на тия злочестници в рудника „Куциян“. Това е едно от щастливите обстоятелства, за да оцелее Д. Талев. Кой, как и защо е попаднал в рудника, не ми бе известно, освен че тогава властите са разполагали с живота на т. нар. „великобългарски шовинисти“, „фашисти“ и какви ли още не „народни врагове“. Миле ми е разправял как е бил отвлечен за права Бога. Адвокат по професия, бил в София по някаква работа, върнал се и се упътил към дома си от гарата. Не щеш ли, пътя му прекосила дълга редица несретници, подкарани като безропотно стадо. Гледа Миле, мъка му било за тях, но и той бил като тях безпомощен. Чакал да свърши редицата, за да продължи пътя си за дома. И тъкмо да прекоси улицата, един милиционер внезапно го пипнал за рамото: „Тъкмо ти ми трябваш!“ Не помогнали ни протести, ни викове, милиционерът го натикал в редицата. Вместо за дома, потеглил неизвестно закъде и накрая се озовал в рудника „Куциян“. После разбрап защо го сполетяла тая беда: милиционерите трябвало да доставят определен брой несретници. Пипсвал им обаче един! И тоя несретник се оказал братовчед ми Миле.

От него също знам и известни подробности около принудителната работа в рудника. Всекиму се определял дневен наряд. „Знаеш колко слаб е бил винаги Димче. Стомах го

боли, през многодиопротрови очила трябва да гледа. Слава Богу, че попадна в нашата група начело с Георги Димчев. Ние намирахме по-потупено място за Тапев. Г. Димчев си затваряше очите за нормите. Нарядът на Тапев се разпределяше между нас. Така Димче можеше да получава оскъдната всекидневна храна. Ако нормата не се изпълняваше, всеки отделяше за него част от своята храна. Бояхме се да не го загубим. За Димче бащински се грижеше бащата на поета Серафим Григоров. Той не можеше да прежали сина си, покосен от „жъптата гостенка“. Правехме всичко възможно, за да улесним и спасим живота на Тапев.“

Разказах това на Тапев, за да узнае кой ме е осведомил за общите им патипа в рудника. „Така беше – потвърди Тапев. – Без тяхната подкрепа и пожертвователност едва ли щях да оцелея. Задължен съм им много.“ Радваше се, че Миле е отдавна в Торонто и си е извоювал добро положение. „Един ден – продължи Тапев – бях крайно изненадан, когато ми съобщиха да се приготвя и да се върна в София. Бил съм освободен. Придружаваше ме човек от милицията. При всичката си немощ, с последни сили закретах... Бях повече сянка, отколкото човек. Минахме по една улица. Зави ми се свят, припоша ми, щях да падна, ако не бях се опрял на една врата, която неочаквано се отвори... Отвътре изтича една жена. Когато ме видя, изпищя като ухапана от змия и изчезна в къщата. Толкова съм я изплашил с окаения си вид. Не бях се оглеждал в огпедало и не знаех как изглеждам. Когато се огледах, едва не изпищях като жената. Пицето ми бе обрасло като че ли със зелен мъх. Слаб – кожа и кости.

Съпровождащият ме милиционер ме отведе в Дирекцията на „народната“ милиция. Вървим през разни коридори, а на мене ми тъмнее пред очите... Спряхме пред една врата. Почука, отвори, бутна ме в стаята и каза: „Ето го!“ Стоя ни жив, ни мъртъв, едва се държа на краката си. В дъното на стаята – голяма маса, зад нея мъжага. Седи с наведена глава, тъй че му се вижда вратът, дебел като на пехливанин. Повдига бавно главата си, поглежда ме, потръква очите си, пак се навежда над масата и започва да се смее или по-скоро да се кикоти. Отново вдига глава, сякаш не вярва на очите си, пак се навежда, но този път издава гръмлив смях. А аз стоя

безпомощен, мъча се да не падна. Пак вдига главата си, но вече не се смее, а гръмко извика: „За тебе се застъпва другарят Георги Караславов! Махай се!“ Изпязох унизен, съкрушен. Не си спомням как съм стигнал, или по-точно, как съм бил заведен въкъщи. Тогава именно видях лицето си и разбрах защо изписка жената в Дупница. Разбрах, че тоя бикоглав чиновник не е могъл да си обясни защо Георги Караславов се е застъпил за подобно човече.“ По-нататък: постепенно се свързеп под грижите на пекар, близък на семейството. После узнал, че за освобождаването му от ада в Куциян освен Г. Караславов са действали и други лица: литературният критик Георги Константинов, близките на Талев прилепчани – Тодор Попадамов (известен деец в македонското революционно движение), Христо Капайджиев (друг отявпен комунист) и Георги Купишев.

Друга тема на разговора бе българската македонска емиграция в Съединените щати и Канада. Д. Талев попита за Любен Димитров, редактор на седмичника „Македонска трибуна“, за Петър Ацев, за Асен Аврамов. Разпита ме как съм оцелял, какво съм правил, какво работя сега. Разказах му как съм попаднал през май 1945 г. в едно сепце до Мондзее, недалеч от Запцбург, по красотата на природата същински рай. „Пунното езеро“ е обградено с планински възвишения, в които се оглеждат кристалните му води. По-далече от Запцбург не можеше да се иде. При тая природна обстановка и самота от едно семейство край Мондзее можех да взимам том след том на немските класици. Никога не съм чел толкова много и толкова системно. Поповината от сборника „Пътушествие“ беше написана, другата половина беше завършена до 1950 г. Пожела да му разправя подробности как съм попаднал на сбирката „Броеница“, изцяло на библейска тема.

Той вече беше препистип подарения от мен сборник. Преди да си създадем връзка с просветени семейства в самото градче Мондзее, имах щастието да заваря в стаята си една Библия, оставена от преселили се в Западна Германия немци. Те скоро заминаха с камиони, освободиха стаи в околността. В такава стая се настаних заедно с един приятел. Тук намерих Библията: явно не са могли да я вземат със себе си. Беше тежка, с тълкувания към всички по-важни четива.

Стаята ни беше в един пансион. В ресторанта вечер лудуваха върнапи се от фронта войници и млади момичета: радваха се на живота! Това никак не ме смущаваше. Уединен в един кът, четях Библията, без да прескачам нито ред. Прочетох я от есента на 1945 до март 1946 г. По-рано бях чел само части от Библията. Почувствах се като новороден. Изпитвах особено блаженство. Нямах ни помисъл да пиша стихове. След като се бяха поутопожипи впечатленията и преживелиците от Библията, някак си от само себе си тя започна да се трансформира в стихове. Така „Броеница“ бе написана за няколко седмици. Буквално като дар Божи.

Болеше ме най-много, че българското правителство официално бе „признало“ т. нар. „македонска нация“ и „македонски език“. Нещо повече, на собствена територия то само започна да отродява прекрасни българи от Пиринския край и се опита да ги предаде на учители, изпратени от Тито. На филопозии като Кирил Мирчев или стария Стефан Младенов, които знаеха много добре истината и бяха отлично подготвени да я защитават, е било забранено да го направят. Това ме накара да се заема с тая тежка задача. Чисто и просто трябваше да придобия повече езиковитеоретични знания, за да обхвана в детайли коварството на тази теория и да я изоблича. Междувременно защитих докторат по правни науки в Инсбрукския университет. Но едва след като заминах за Рим и можах да се запозная с проучванията по въпроса в Папския източен институт, бях в състояние да напиша, ако не друго, няколко научнопопулярни статии.

За Талев беше приятна изненада, че братът на Любен Димитров, Александър Димитров, като висш чиновник в Американското външно министерство бе застанал начело на Мюнхенския радиоцентър „Гласът на Америка“. Именно той издейства да постъпя на работа при него. После работих като лектор по български език в Сиракузкия университет, щата Ню Йорк, а от 1962 г. останах на постоянна работа в радио „Свободна Европа“. Тук ми се отдаде възможност да воювам срещу изопаченията на българската история от новоизпечените историци-марксиста. Работех с въодушевление. След като донейде бях задоволил любопитството на Д. Талев, попитах го какво е станало със семейството му след

освобождаването му от рудника „Куциян“. Разказа ми, че Мирослав Минев не успял да издаде „Железният светилник“, романът бил предаден на Г. Караславов и там престоял чак до 1952 г. Междувременно семейство Талеви понеспо нов удар – принудително изселване в Луковит. Това вече окончателно го съкрушило. „Трагична ирония – каза Талев. – Там поне ще имаме чист, свеж въздух. Но напи трябва и да се яде? Мене не ми дават никаква работа, а за тежка физическа работа изобщо не ме бива.“ Препитанието паднапо върху плещите на Ирина. От малкото думи, които каза, разбрах твърде добре какво изпитание е било това за нея, за него и за двамата им невръстни синове. Докато настъпила 1952 г. Един ден пощаджията му донесъл значителна сума. Позволено му било да се върне в София. Там – освен жилищните – се появили и други затруднения. Дали му да разбере, че трябва да си направи самокритика. Че какво зло е сторил, та да се самокритикува? Седнал той, написал едно изложение, съвместимо с фактите на неговия живот и неговото човешко и писателско достойнство. Христо Капайджиев първо се опитал да го публикува в „Работническо дело“, отишъл при Владимир Поптомов. Попрегледал го и му го върнал троснато: „Че това самокритика ли е?“ Опитал си късмета и в други редакции. Бил и при Г. Караславов. Той избухнал в саркастичен смях: С такава самокритика ли ще мине? Няма го майсторът! Върнал се Капайджиев и уведолил Талев за неуспеха си. Какво да се прави при това положение? Той не може да стори това, което искат от него – да осъди миналото си, да се разкае за „великобългарския си шовинизъм“ и пр. Махнал с ръка, да става каквото ще! След време обаче му донесли брой на „Пиринско дело“. Там стояло името му под дълго изложение, което той никога не бил писал. Казах му: „Всеки от твоите приятели и почитатели така го и възприе! Нито по съдържание, нито по стил то би могло да ти се припише. В „Македонска трибуна“ се яви статия в тоя смисъл.“ Талев не е можел в България да опровергае тази фалшификация, съчинена от друго и скрепена с неговото име. Невероятно ми изглеждаше, че на върха на своята слава той все още не е в състояние да защити своето име. Ами напи може един ден същите тези нечестивци да му издигнат и паметник? Тук той

изрично ме помоли да кажа един ден от негово име, че онава изложение е фалшификация.

В разговорите ни на 1 ноември 1965 г. споделих с Д. Талев мъката си, че българското комунистическо правителство (по същество небългарско и дори противобългарско) бе изменило на историята на българския народ по светотатствен, фатален начин. То не само се отказа от българите извън пределите на България и ги призна за друга някаква народност, но отродява и българите в Пиринския край, а косвено и останалите българи в страната. И то с всепокорността си към всичко съветско като еднозначно с руското. Чеп съм статии в българския печат за революционни дейци като Гоце Делчев, Даме Груев и др. В тях всичко бе точно дадено: родно място, образование, дейност, но всичко се представяше като станапо в безнародностно пространство. Не се намекваше дори, че те са родени в семейства на българи, че са учили на български в българските училища, че те самите покъсно са били български учители, а Груев – дори и инспектор на българските училища. Представяха ги като дърво без корен. Все от угодничество към Тито. Косвеното отродяване на българите в самата България се осъществяваше с надмощието на руския език, налаган повсеместно. В първата социалистическа антология най-напред се възпява руският език. Пюдмил Стоянов бе писал, че „няма по-мъдро от руското спово“. Уж антология на българската поезия, а се възхвалява друг чужд език, като руския. През последните години обаче настъпи промяна, макар плаха и предпазлива. Редица автори – на първо място историци – започнаха да се съобразяват с историческите факти, да не ги приспособяват към попитиката в дадения момент. „Българин“, „българска народност“, „български език“ престанаха да бъдат табу спрямо българите извън България. Как да се обясни този обрат? Д. Талев отговори с едно красноречиво изречение: „Ами почнаха да поумняват.“ Имаше предвид новите властници. Схванали, че историята на българския народ не започва от тях, на 9 септември 1944 г. Да се надяваме, че това поумняване ще вземе и по-осезателни форми в бъдеще!

Сведенията, които му бях дап по негово искане за хърват-

ската емиграция, насочиха разговорите ни към поведението на хърватите в родината им. Очевидно Тапев беше следил борческите прояви на хърватите, възхищаваше им се от сърце. След една пауза Димитър се обърна към мен с пронизателен поглед и почти закпинателно запита: „А ние?“ Бях толкова изненадан, че само свих рамене, не можах да кажа каквото и да било. Защото за кои „ние“ ставаше дума? Той с цялото си жизнено и писателско дело, аз с добросъвестна, но скромна публицистика, сме изпълнявали дълга си с перо. Явно под „ние“ той подразбираше ръководни лица, които трябва да проявяват борчество. С това той изразяваше недоволство: какво правят *те*, в сравнение с хърватите? „Така няма да продължава!“ – каза натъртено Тапев. Верен на решението си да не добие впечатление, че съм дошъл в Париж да го разпитвам за каквото и да било, мълчах и очаквах поне едно указание. И то не закъсна. Той ще да е размишлявал надълго по този проблем. И макар да не навлизаше в никакви подробности, даде да се разбере, че чертае една повсеобхватна дейност в защита на поробената българщина. Добави донейде загадъчно, че това нямало да бъде последната ни среща, че той щял да установи по-трайна връзка с мен. Какво собствено възнамеряваше да прави, не можах да отгатна, а и досега не съм наясно. Беше очевидно обаче, че Тапев е недоволен от бездействието на отговорни, ръководни лица. И възнамеряваше да предприеме нещо от своя страна.

В разговора ни привечер на 1 ноември 1965 г. изживях приятна изненада. Някой почука на вратата. След любезно „влез“ в стаята се появи хубаво момиче, упъти се пъргаво към Тапев и го прегърна. Тапев ми обясни: „Тя е дъщеря на Аспарух Миников. Дошла е да следва романистика.“ Да видя рожба на приятел от младини, след като знаех какво е прекарал в „Куциян“! А и младата студентка бе развъпнувана, когато казах името си и си позволих да я прегърна. Разпитах я за нейните родители, за баща ѝ и за други приятели и познати. А също какви ѝ са намеренията. Допових някаква носталгия. Париж я очарова, но – без да каже, разбира се – нещо я тегли назад, в Родината. С Тапев се уговориха кога да се срещнат отново и тя ни остави да продължим разговора си.

За съжаление, Талев по програма трябваше да бъде два-три дена извън Париж, а аз не можех да го изчакам. Ако бях останал, щях да наруша служебните си задължения. Уви, на другия ден взех обратния самолет за Мюнхен.

Времето ни се изплъзваше. Копкото и да ми беше неудобно, се престаших и му разказах, че когато нашата сънародничка ми предаде неговите поздравии и пожелания за бъдеща работа, развъпнувах се топкава, че между 15 и 17 октомври написах стихотворение, предназначено за него. През октомври 1960 г. в Сиракюз не бих могъл и да сънувам, че след 5 години ще мога да му го дам в оригинал, без никакви поправки. За читателите ще кажа, че в края на стихотворението бях отбелязал:

„Написано след като ми бяха предадени поздравите на тоя мой приятел, когото уважавам братски и когото чувствам като превъплъщение на българската национална съвест в настоящето.“

Талев пое усмихнат стихотворението и почна да го чете. То съдържа 10 строфи по 8 стиха. Все още не е обнародвано. Ще предам съдържанието му съвсем накратко. Не съм забравил тежкия час, когато сме се срещнали в града при легендарната река – в Скопие, при Вардар. На раздяла той ми е поверил мечтата си от младини – да възкреси столетната народна съдба в натегнал „грозд“ от 5 романа. В предчувствия за гибел и разкол, че отново рухва всичко съкровено, което ни е окрипяло в дни на кобен мрак, той се е обрекъл да изгради във време безпросветно светата твърдина на бъдещето за неразпъчност на синове и братя под родното небе заветно. Уверявам го, че години наред съм живял сам, без знак, без вест, и неведнъж съм се питал ужасен, дали и той не е изпепелен, а заедно с него и надеждата ни нашето Днес, опицетворено в него, когато съм чул как той е страдал – попуотвъд, попуотсам – с другарите, закрипящи го според силите си под рудничарската лампада. И копко ще съм честит, когато до мен достигне осъществената му мечта, и в моя дом засияй светилник и загърмят пикуващи камбани, когато се развихрят бури и въстания през робските усилни години. Без да го назовавам по име, Самуил, предвестникът стар на тия събития, израства във величавата си осанка на

трагичен и героичен цар, водител с незапязваща корона, всекиму близък дома и по чужбина, една дъга над общата родина, единна воля непреклонна. И ето той, Димитър Тапев, ме пита дапи съм оцелял и аз, дапи съм останап верен на най-съкровеното в живота ни, което извежда от тъма към зрак; и ето ме задъхан в изненада, че българската съвест ме поздравява в изгнание и безотрад. И ето, че мога да се изповядвам пред брата, комуто е орисано в своята реч да изкове скрижали, щит и меч. Горко му, ако иде в чужди свят! Той може да живее в дворци и разкош, но все пак ще крее от година на година и ще угасне в жажда по родината си, по родното, пребогато слово. Облажавам го, че твори под бащин свод, че зовът му откликва в бодър ек у всеки българин, закопнял за свобода на дух, земя и род. Облажавам го, че го хранят вековете, връстници на родната земя, където жертвено си е възпламенил сърцето, за да свети и на бъдните поколения. Следва строфа, която след като прочете стихотворението, Тапев поиска да му обясня как да я разбира. Затова я цитирам дословно:

Могъл би с гняв даzakлеймиш и ти
ратайчетата с рабските пера:
„О как са бедни вашите негра,
изкуство, имена, дела, мечти!
У вас едничко живо, ярко, трайно
е туй, че по игра на дух неземен
живяхте с мен в едно и също време
и ме познавахте случайно!“

В последната строфа аз само се моля да продължи да бъде страж сърцат на българската съвест и по-нататък; да бъде все тъй ярък светилник с животворен плам и опора на онези в чужбина – едно знамение, че не загива народ с такъв сеяч на своята нива, с теб – нашата света Родина!

Изчаках го да прочете стихотворението. Наблюдавах го. По лицето му допахх ту одобрение, ту изненада, но и несъгласие с някои мисли в стихотворението. След като прочете предпоследната строфа, той ме погледна въпросително – как

да я разбира, дадена тъй в кавички, откъде идват тия стихове? Поясних му, че по смисъл те са преразказ на това, което Доктор Живаго мъпчапиво говори на своите приятели, завърнали се от лагери, преобразени до неузнаваемост. Тогава не бях в състояние да му предам дословния текст у Живаго. Там се казва, че са му били ясни пружините на патоса им, колебливостта на тяхното участие, механизмът на техните разсъждения. При все това той не е могъл да им каже това, което е преразказано в посочената строфа, а именно:

„Драги приятели, о, колко безнадеждно прости сте вие и кръгът, който представявате, и блясъкът и изкуството на вашите любими имена и авторитети. Единственото живо и ярко у вас, е това, че вие живяхте в едно и също време с мене и ме познавахте. Но какво би станало, ако беше възможно да направя на приятелите си подобни признания! И за да не ги огорчи, Юрий Андреевич покорно ги изслушваше.“

А ето какво Живаго е чул от устата на един от тях:

„Дуодоров неотдавна бе отбил срока на първото си заточение и се завърна. Възстановиха му правата, от които временно бе лишен. Получи разрешение да възобнови лекциите и заниманията си в университета. Сега той разказваше на приятелите си за своите чувства и за душевното си състояние по време на заточението. Говореше с тях искрено и неприщепенно. Забележките му не бяха предизвикани от страх или странични съображения. Той разказваше, че доводите на обвинението, обноските с него в затвора и след изпизането от него и специално разговорите на четири очи със следователя са просветлили мозъка му и са го превъзпитали попитически, така че са му отворили очите за много неща, от което той е израснал като човек. А приятелят му Гордон само одобрително кимал с глава. Особено го трогнала стереотипността, с която говорел и преживявал Дуодоров.“

Всичко това разказах на Димитър Талев. Той изрази съжаление, че не е чел романа на Борис Пастернак. Но очевидно поставянето му наравно с Доктор Живаго му беше приятно.

Времето за нашите разговори се стопяваше застрашително. Той заговори за дълга на всекиго от нас пред историята и народа. Не се съгласи с онова, което казвам в стихотворението си, че поетът, който живее и твори в чужбина

и комуто е орисано „... в своята реч да изкове скрижали, щит и меч, горко му, ако иде в чужди свят!“ Талев отсечено каза: „Скрижали се коват и в чужбина!“ Уверих го, че не споделям неговото мнение, но че в момента, когато съм писал стихотворението, настроението ми е било потиснато. Наистина, да пишеш с горестното знание, че произведението ти в поезия или в проза няма да стигне до сродни души в Родината, понякога навява униние. Талев не искаше и да чуе за такова нещо. Трябвало според него да творя тъй, сякаш моята работа още утре ще бъде отпечатана в България. Много покъсно от този разговор се роди едно стихотворение в терцини. В него е обобщено всичко, което се наспои в душата ми от спомена за разговора ни в Париж. Иначе – „напи има и гроб“? Как ще се оправим пред Господа, с какво ще оправдаем земното си съществуване? Наистина, има и гроб, но (не дай Боже!) ако Талев се представи ей сега пред Господа – ще може да го погледне направо в очите, защото е изпълнил дълга си пред народа и историята като един от най-вдъхновените, най-добрите синове на нашия народ. Какво ще правим ние, простосмъртните, как ние ще пристъпим пред Господа? „Кой е простосмъртен – каза Талев – ще се знае, когато приключи земния си живот. Затова „да творим до последно издихание!“

В Париж, ноември 1965 г., още с първия телефонен разговор от петището Орли, Д. Талев ме ободри и възрадва с енергичния си глас. Показателни бяха първите му думи подир двадесетина години: „Не се даваме!“ Сякаш предварително искаше да подчертае, че не го смущават никакви трудности. В думите му звучеше борбеност, тъй характерна за него. Впечатлението ми се усили още повече, след като имах възможност да поговоря с него. Поразиха ме неговите жизненост и жизнерадост, воля за депа, почти младежка предприемчивост. И се питах: как издържа това тънко, филигранно тяло на такова напрежение на духа? Дали важи тук римската поговорка за здрав дух в здраво тяло? Щеше ми се да е така. Но самият той спомена, че е бил подложен на стомашна операция... Не продължи – сам пропъди появилото се тъмно облаче, което не предвещаваше ведро бъдеще. Да

свърши първо „Гласовете ви чувам“, пък после вероятно ще се запови за петия роман в пенталогията „Грозд“. Въодушевлението, с което рисуваше бъдещето, бе заразително, за да не ме напегне тревога за неговото здраве. Тя витаеше и над двама ни. Не говорехме за нея, но тя обитаваше подсъзнанието ни. Талев се надяваше, че срещата ни в Париж няма да бъде последна. У мене се всели боязън за здравето му. Както понякога мъпния ослепява очите ни, тъй и сега, в най-бодър разговор, внезапно се прокрадва тревога. „Дай Боже да се видим още веднъж и дважд – казвам му, – но все пак сега сме заедно и не бива да пропуснем нищо, за което по-късно бихме съжалявали.“ Например, продължих, сега може да се разпише на някои книги, които съм донесъл от Мюнхен. Само някопко, които ми бяха под ръка. Слуша Талев и се усмихва благосклонно. Бях взел „Разкази и повести“ (1962), „Хипендарският монах“ (1962), „Братята от Струга“ (1962) и „Ипинден“ (1956). Въпнувах се, като видях, че не се задоволява да сложи подписа си, но и добавя по нещо. Посвещението върху „Разкази и повести“ гласи: „На Христо Огнянов – тия стъпки по моята пътека.“ Върху „Хипендарският монах“: „На Христо Огнянов за спомен от парижките ни разговори за свидния роден край.“ А върху поевстта „Братята от Струга“: „На Христо Огнянов – да върви след двамата братя, да бъдем като тях.“ Когато взе „Ипинден“, стори ми се, че се замисля какво да напише върху роман, в който художествено е превъплътено едно всенародно въстание. Виждам – пише повече, отколкото в другите книги. Когато прочетох посвещението, бях трогнат дълбоко. Талев беше оставил своя завет: „На Христо Огнянов – какъв завет като негов по-стар брат? Да не отстъпваме от пътя, от светите завети на ипинденци.“ Под всички посвещения следва подписът му и датата – 1 ноември 1965 г., Париж.

Предстоеше ни да се разделим, колкото и да искахме да продължим разговорите си. Съжалявах, че не бях взел поне един том от трилогията „Самуил“. Утеши ме с обещание да ми изпрати „Гласовете ви чувам“ с посвещение, а и за Самуил... Усещахме по ударите на сърцето, че няма да се срещнем повторно. И толкова по-мъчителна беше раздялата. Стисках десницата му за сбогом. С еднакъв порив се прегър-

нахме. Чувствах силата на духа му и немощта на тялото му. Отделя се сякаш не само от мене, а от света. С просъпзени очи тръгнах към вратата, но преди да я отворя, обърнах поглед към него да го запомня завинаги. В този момент той отново потегли към мен, а аз към него. Прегърнахме се още по-силно и продължително. При последната прегръдка почувствах ударите на сърцето му. И то не е престанало да бие в мен и да окрипя всеки българин, достоен за това име.

Колкото и да се боях, че Талев ще ни напусне преждевременно, все пак хранех надежда, че ще оцелее поне още няколко години. Но само година подир нашата среща в Париж той скоростижно се помина, оплакан от целия народ, съпроводен до вечното му жилище от десетки хиляди души, дошли и от провинцията, за да изразят дълбоката си почит към него, любовта си към него и благодарността си, че той пръв им възвърна чувството за българско народно и човешко достойнство, че ги подкрепи да стъпват гордо и с вдигнати глави, усетили в неговото творчество Светая Светих на всичко най-съкровено българско. На тръгване от Мюнхен за Париж успях да взема едно свое предаване от 17 ноември 1954 г. Просто, за да му покажа как гледам на него в историческа перспектива. Това бе в рамките на моя преглед на българската литература след 9 септември 1944 г. Бях отбелязал, че се налага да се изтъкне при какви условия започна българската художествена проза след тази дата. Така на 23 ноември 1944 г., общото събрание на Съюза на българските писатели одобрило решението на Управителния съвет да бъдат изключени от Съюза заради подчертаната „фашистка“ дейност 29 писатели, между които на първо място Димитър Талев, а след него Кирил Кръстев, Георги Константинов, Йордан Стубел, Славчо Красински, Николай Дончев, Петър Горянски, Владимир Василев, Богдан Фипов, Йордан Бадев, Борис Йоцов, Фани Попова-Мутафова, Чавдар Мутафов, Михаил Арнаудов, Димитър Шишманов, Никола Балабанов, Павел Спасов и други. Недозрепи, надути момчети бяха запретнали ръкави да „чистят“ българската литература като насъскваха милиционерските хрътки, които почнаха да гонят, да хапят, а при сгоден случай и да душат най-изтъкнатите творци на българското слово. При това положение дълги го-

дини не можеше да се очаква съвземане на българската литература; читателите дълго трябваше да гладуват за нови, задоволяващи художествения вкус книги. В моето предаване по радиото се казва още: „На особеното исторически обусловено и внушено предразположение на българската душа отговаря да възприема художествените произведения по свой начин – едни да чувства като съкровено свои и да откликва на тях с възторг и благодарност, други да разбира и цени по достойнство, трети да отхвърля без остатък. Само сред заслепени от агитки читатели можеха да намерят някакъв отзвук разкази, повести и романи, в които близкото българско минало и съвсем крещящото настояще бяха предадени в крайно изопачен вид, без капка жизнена правда. „Класовите врагове“, без да се вземат предвид конкретните черти на изобразяваното лице, по правило бяха и духовно, и физически същински изроди, като че ли майка им е била самата чума. Насилствената колективизация бе представена като внезапно проглеждане на заблуждаваните през вековете селяни, които се надпреварват да предават мило и драго на колективното стопанство; в много случаи като на сватба – с тъпани и зурни, под развети червени знамена, се движат уж доброволно и възторжено към своята стопанска смърт.

Всички български читатели с верен поглед към действителността и с поне елементарен вкус за художественост отхвърляха тия произведения. Отвратени, от друга страна, от едно официално налагано чуждопоклонство, русоманията и сталиноманията, те напразно търсеха в новоизлизащите книги да открият себе си, най-съкровено то си българско битие, което не се нуждае от никакво идолопоклонничество и чуждолюбие, а е само за себе си нещо скъпо и близко.“

И точно такъв един роман извърши решителния пробив в застоя на българската проза след 9 септември 1944 г. Това бе, както всеки се досеща, романът „Железният светилник“ от оня Димитър Талев, когото писателският съюз постави на първо място в списъка на изключените, с уж „подчертано фашистка“ дейност писатели, от чиито произведения хлапещи като Богомил Райнов самодоволно бяха „прочистили“ българската литература. „Железният светилник“ бе първата книга от известната вече трилогия, която, изглежда, ще за-

върши като пенталогия. Преситени на най-долнопробна пропагандна проза, която хвърля кап върху толкова свети достояния на българския народ и прославя до припадък всичко руско и съветско, читателите почувстваха този роман като същинско освобождение на българския дух, като творба, която веднага изпъква със своята висока художественост и завидно българско достолепие. В романа – както собствено и в цялата трилогия – читателите откриха чисто български сюжет, предаден с мъдро проникновение в българската душа, с обич към българина и в стил, който съчетава най-добрите елементи на българската проза и ги развива в блестящ синтез. Жаждата за истинско художествено произведение, българско по сюжет и изпълнение, накара хиляди български граждани да се редят на опашки и мирно да чакат реда си, за да купят един роман – „Железният светилник“, нещо наистина небивало и преди 9 септември 1944 г.

Литературноисторически погледнато, българският роман е, който хвърли мост през пропастта, зинала за литературата след 9 септември 1944 г. и тъй прекъснала органичното ѝ развитие. Конкретно взето обаче, за да се придържахме към сравнението, Талев бе първият мостостроител към плодоносната традиция в българската литература; чрез романа „Железният светилник“ той възстанови връзката с додеветосептемврийската литература и я утвърди с последвалите си исторически романи. Такова значение му придадоха българските читатели. Не бихме поели риск, ако изтъкнем, че това бе така, защото в историческа перспектива въздействието на този роман върху национално покрусените и попитически и стопански угнетените българи може да се сравни с онова на „Славянобългарската история“ на Отца Паисия в средата на мрачния XVIII в. върху жадуващите историческа опора и духовна светлина българи.

Бъдещият литературен историк ще се спре подробно върху онези национално позорни изстъпления и престъпления на отреклите се от българското си име и род българи – комунисти и некомунисти, за да обрисова и обясни благоприятната психологическа обстановка за бурния отклик към един роман с такъв сюжет. Но това, в интерес на истината, не изчерпва обяснението за необикновеното въздействие на

„Железният светилник“. С пълно право литературният критик ще търси разковничето преди всичко в достойнствата на този роман като художествено произведение с рядка красота и най-вече в художественото слово на Димитър Тапев. И то пак не без връзка както с внезапния упадък на литературата през първите следвоенни години, така и с големия възход на българската художествена проза до септември 1944 г. Както със сюжета си, така и с художественото си отношение към българската реч Тапев хвърли мост през пропастта, зинала след 9 септември, и възстанови връзката с досептемврийската литература, стигайки до сърцата на стотици хиляди български читатели. С тази мисия и с чисто художествените си качества романът му ще пребъде в съзнанието на поколенията като най-ободрителното явление през периода от 1944 до 1964 г. Другите две части на трилогията разширяват и допълват историческото и художественото дело на „Железният светилник“.

Не трябва да се мисли, че се придава изключително значение само на историческия роман за сметка на други приноси в българската романистика през изминалите 20 години. Напротив, всяко постижение на родното художествено слово ни радва. То обаче трябва да бъде претеглено на историческите везни. Важен принос например е романът „Тютюн“ на Димитър Димов. Макар да излезе една година преди „Железният светилник“, макар по строеж и стил да не напуска добрата традиция в българската литература, той все пак не извърши онзи пробив, не изигра онази роля на произведение, хвърлящо мост към миналото, както първата част от Тапевата трилогия.

Радостта ни от действителните художествени постижения на българските писатели има и друга подкладка. Политическите режими са нещо преходно, често пъти – какъвто е случаят със софийския режим – те нямат нищо общо с народа. Българското слово обаче се слива с представата ни за българския народ. В художествените произведения на своите най-изтъкнати писатели то проявява най-добре и най-трайно своята дълбока същност. За кой свестен българин би било безразлично как писателите претворяват в художествени произведения народния живот? И кой би посмял да изка-

же снизходителност към светотатственици и изопачители на минало и настояще? Други мотиви не стоят и зад нашата поредица беседи, посветени на литературата от 9 септември 1944 г. досега (17 ноември 1964 г.).

Може би нямаше да се претраша да създам тези предавания за Димитър Тапев и за неговия роман „Железният светилник“, ако по време на разговорите ни в Париж не бях доловил неизявеното му изрично желание да се разбере как се преценява писателското му дело от свободните духом българи на Запад. Писана година преди нашата среща в Париж, тая беседа бе истински израз на обективност в преценката – без оглед на нейната стойност като литературна критика. Написаното от мен стихотворение и тези предавания бяха единствените писмени уверения за благоговението ми към сънародника, писателя, родолюбца и майстора на българското слово Димитър Тапев. Той бе отразил българската душевност така, както само един преди него – Иван Вазов. И затова го нарекоха втори Вазов. Това са две имена, две звена, които обединяват българите в едно неразпъчно цяло; две знамения, които ще напътстват българския народ и през идните векове.

Елин Пелин

Питам се, кога ли съм изрекъл за пръв път това странно име – *Елин Пелин!* Беше след Първата световна война. През есента на 1915 г. в селото си видяхме и прегърнахме България в лицето на десетина войници. Хъпцахме от радост. Сърбия беше прогонена. Но през есента на 1918 г. България си отиде. Плакахме неутешимо. Завърна се отново Сърбия. Бяхме като попарени. Плачехме двойно по-горчиво. Не знаехме, че ще се заредят години на тъга и тайно поплакване. После научих, че българските учебници били събрани и изгорени или захвърлени някъде. Но мама се сетила да укрие много от тях, преди всичко христоматиите. Нашата къща беше много голяма. Като всяко дете, любопитен бях да разбера копко стаи имаме, къде какво се намира. В горния кат, в една стая съседна на обширен чардак, беше взидан в стената домашният ни иконостас. Мама ни учеше да коленичим пред него, да се прекръстим 3 пъти, да се молим с „Отче наш, ижи еси на небесех“, а често пъти и с „Боже Господи, прости ме“... Не ни беше позволено да се качваме по една тъмна стълба до под покрива на къщата. Трябва да съм бил на 9 години, когато не можах да устоя на любопитството си и поех нагоре по стълбата. През един отвор препиваше изобилна спънчева светлина. Където и да погледна, нагоре или по пода, все гре-

ди, преплетени една в друга. Под една греда ми се стори да виждам книга. Разбира се, наведох се, дори пропъпзах по корем, измъкнах внимателно книгата... Седнах на една греда. Чета: „Христотатия“... На български език! Сам бях, но веднага се заозъртах да не би някой да се е притаил на тавана, да скочи и да изтръгне от ръцете ми книгата! Инстинктивно я притиснах на гърдите си. Седешком се местех от греда на греда към отвора (баджата, или покривното прозорче). През него струеше спънчева светлина. Чета заглавия: „Българин съп, туй го казват“ – знаех го наизуст. „Боже Господи, прости ме“ – пак стихотворение, изричано като молитва. Дядо Йоцо гледа, Стоенчо от Ветрен, Вълко Папуджиков подпоручик... И все името Иван Вазов под тях. А под едно стихотворение с по-дължки редове, които при прочит се препливаха един през друг, едно нечувано име ЕЛИН ПЕЛИН! Кой ли ще е тоя писател с такова име? Чувах бях от моми, събрани у нас зиме песен: „Ела се вие, превива“. Свързах името Елин с познатото ми иглолистно дърво. Но Пелин? В моя говор *Пелин* наричахме едно растение с горчив вкус. Защо *горчив*?

Това беше първата ми среща с Елин Пелин – под баджата на покрива на нашата огромна къща, за моите детски представи. Даде Бог, през октомври 1926 година минах границата към обетованата земя България и от София с влак се упътих за Стара Загора, където са живели и строили къщи моят дядо и татко ми и където ме причакаха двама братя, също строители. Третият ми брат Борис бе заминал за Чехия, следвал там архитектура. Той си бил подредил една библиотека, която за мене се оказа богато съкровище. За пръв път прочетох „Златни пюпки“, стихове за деца, „Пижо и Пенда“ и два тома разкази. Докато свърша гимназията, 1932 г., бях прочел почти всичко от този чуден Елин Пелин, напично в гимназиалната библиотека. Всеки негов разказ събуждаше спомени от моето родно село, обикнах писателя и заради това.

И когато през есента на 1932 започнах да следвам правни и държавни стопански науки в София, мечта ми стана да видя Елин Пелин. Бях го запомнил по портретчето му в Дерижановата Антология на българската поезия. Насочиха ме към „писателското кафене“ на „Цар Освободител“... Но все

не можех да го открия сред толкова насядали писатели. Едва когато станях сътрудник на детското списание „Светупка“, изпълни се това мое желание. Бях занесъл стихотворение на редактора Александър Спасов – живееше на улица „Любен Каравелов“, а аз малко по-нататък – към река Перповец. Работех вече във вестник „Зора“. Измислях какви ли не поводи да поискам Елин Пелин да ме приеме в Музея на Иван Вазов, но не се претраших.

– Напи отиваш към редакцията, почакай малко ще тръгнем заедно. Хем ще те представя на Елин Пелин.

Подкосиха ми се краката, когато чух тия думи на Александър Спасов. Уговорили са си среща в Музея. И колкото повече се приближавах до Музея, толкова по-силно ставаше възпятието ми. Спасов беше благ човек. Знаеше за моята мечта да видя Елин Пелин, и то от кое време и при каква обстановка. В Музея Спасов влиза като у дома си. Елин Пелин седи пред голяма маса – щом съзира своя стар приятел, става и се протяга към тавана, сякаш е два метра висок. Строен, як. Усмивнат. Ръкуват се двамата най-сърдечно.

– Водя ти един от най-младите си сътрудници – Христо Огнянов. Още от детството си копнее да те види и да ти се поклони.

Елин Пелин ми подава ръка, сякаш се срещаме на селски мегдан, за което вътрешно му бях безкрайно благодарен, защото не бях на себе си от смущение.

– Ами и аз го познавам по име. Хубаво е стихотворението ти „Трите козарчета“ в „Светупка“...

Не помня дата и година на тая среща, но тя остава незабравима в паметта ми. И не ми се вярваше, че ще се повтори. Но и това чудо се случи в живота ми...

Колеги от другите два всекидневника – „Утро“ и „Заря“, ми бяха Георги Енев и Позан Стрепков. Най-старият беше Енев, по-млад и от мен – Позан. Енев беше по-упегнал, поопитен журналист, моя мипост и Позан минавахме за „младодци“. И двамата мои колеги се „певееха“. Тъй казвахме, за да не ги обременяваме с истинското им название – комунисти. Те бълнуваха за „световна комунистическа революция“. Моя мипост се ограничаваше да мисли и радее за освобождението на поробените ни братя в Добруджа, Тракия, Западните

покрайнини и Македония. Бяхме, както се казваше, „от двете страни на барикадата“. Иначе близки, колегиално сприятели. И тримата бяха натоварени да следят трите министерства – на търговията, земеделието и правосъдието.

За да не досаждаме на съответните места и лица в министерствата, отивахме задружно всеки ден. Външно Енев и аз си бяхме „нормални“: облечени скромно. Само Позан често правеше не само впечатление, но и предизвикваше недоумение: обличаше се като едновремен бродяга по примера на Максим Горки: дълга черна рубашка, препасана с червена връв! Бяхме представители на конкурентни вестници, но помежду си не се надпреварвахме, даже си услужвахме. Особено между Енев и мене съществуваше подчертано взаимно подпомагане: той беше семеен, понякога трябваше да върши друга работа.

Вероятно по тая причина един августовски ден през 1939 г., още преди да дойде Позан, ми заговори:

– Знаеш ли, поканен съм от една рибарска кооперация в Бургас да отида като пратеник на „Утро“ да гостувам там, кооператорите са ми приятели. Казват ми да взема със себе си и други колеги. Та ако искаш, ела и ти. Ще бъде интересно. Ще прекараме добре.

Благодарих на Енев, но почнах да шикалкавя, че ми предстоят други работи, може би ще ми се наложи да остана в София.

– Както си решиш, така направи. Но там ще срещнем и Елин Пелин. Напи е прославен въдичар, поканен е и той, и той е обещал да направи чест на рибарите!

– Е, тази възможност не бива да изпусна! Ще дойда, та каквото ще да става!

Разправих в редакцията още същата вечер, че ще има такова тържество в Бургас, че съм поканен от кооперацията да ида там от името на вестника, щели да дойдат видни личности. Бих молил да ми бъде позволено да пътувам до Бургас и обратно.

Когато Йордан Бадев и Димитър Тапев чуха, че там ще бъде и Елин Пелин, веднага се застъпиха пред директора Данаил Крапчев. Той кимна одобрително като олимпийския Зевс. Благодарих и поех за своята стая, без да се издавам, че

всъщност ми се иска да питна от щастие.

До Бургас Енев и аз пътувахме заедно. Георги ми разказваше как млади просветени българи, предприемчиви, сдружени помежду си, са запретнали ръкави и образували рибарска кооперация, добре обмислена като приходоносно предприятие. Когато пристигнахме, Енев се чувствуваше като у дома си, между свои, и ме представи като пратеник на „Зора“. Те не на думи, а наистина се зарадваха, че и „Зора“ ще съобщи за юбилейното им тържество. Повериха ми, че Елин Пелин е вече пристигнал. Дошли и някои народни представители от опозицията, земеделци.

По едно време забелязваме маститата фигура на Елин Пелин. Представяме му се страхопочитателно.

– Ами ние вече се познаваме – дума ни Елин Пелин с такава освобождаваща усмивка и дружелюбно ръкостискане, че веднага се стопи дори и моята пословична стеснителност.

Съжалявам, че не съм запомнил името на председателя на кооперацията – личен приятел на Енев, млад, пъргав, енергичен човек, пращи от здраве и сила като изпечен моряк. Той поздрави дошлите за честването на юбилея на тяхната кооперация. Разправи историята на предприятието им. То се развило неочаквано добре за тях. Надяват се да го разширят още повече: имало изгледи за това. С особена любезност и сърдечност приветства Елин Пелин, прочут рибар-въдичар, което било чест за тях, благодари на големия писател, който насърчава риболова със самото си присъствие.

Бяха наредили дълга трапеза на брега. Всички ястия – риба, та риба! Но колко различни манджи можели да се приготвят! Не съм толкова по рибените гостби, но там за пръв и последен път съм ял чорба от бяла риба, толкова вкусна, че човек би изял и пъжницата. Елин Пелин хвалеше рибарите до немай къде. Но веднъж подметна намигвайки, че те, рибарите-въдичари, си устройвали пиршества на зелена морава след по-успешен риболов: печали пъстърви на дървена жаравя. Но разбира се, гостбите, които ни се поднасят от разни видове морска риба, надминавали и най-изтънченото готварство! Не пестеше сладкодумието си, създаде весело и дружелюбно настроение. Енев и аз се радвахме искрено, че ще пътуваме във влака заедно с Елин Пелин.

Всеки добър стенограф ще ви каже, че може да пише „на сяпо“. Разговаря с някого, а той си записва под масата. И Енев и аз бяхме добри стенографи. Уговорихме се да въвлечем Елин Пелин в какъвто и да е разговор, един от нас ще поддържа разговора, а другият ще записва под масата. После ще пишем за своето пътешествие от Бургас до София не по памет, а по стенографски текст. Енев по-умееше да не се издава с мимика, глас или някакво необичайно движение, пишеше плавно, та решихме той да стенографира, а аз да поддържам огъня на разговора. Стига да съумеем да поведем разговор с писателя. Описваха ни го по-скоро като мълчавец, копкото и да беше сладкодумен, когато заговори. През едно такова дълго пътешествие все ще се найде сгода да го подтикнем към разговор.

Потегпихме от Бургас с тая тайна надежда. Да си журналист и да седиш часове наред до такъв писател, просто ще се поболееш, ако не успееш да го заговориш. То се знае, ще наблюдаваш всеки негов поглед, всяко потрепване на лицето, всеки жест или задрямване, ще упаваш всяка негова отронена дума, ако изобщо си отвори устата. И като го опишеш на трапезата край морето, шегите, които пускаше пред многото гости, самата атмосфера пред морската шир – и вече си написал половината репортаж. А като към тия живописни подробности прибавиш и впечатленията си от едно задружно пътуване, непременно ще скалъпиш един подлистник, който ще бъде прочетен от всички читатели: името Елин Пелин е магнит... Бог да ни помага! Че кога ли друг път ще пътуваме заедно с него толкова дълго!...

Трябва да призная: за пръв път виждах море. Бях омагьосан от безкрайната водна шир, чувствавах могъществото на тази огъваща се плътна стихия, която с такова безразличие би погълнала всекиго и всичко. Могъщество, красота и смърт в едно цяло. Разделих се с морето с болка на сърце. Тогава и не подозирах, че един ден ще шетам по брега на Атлантическия и Тихия океан, ще летя над Атлантическия многократно, ще го прекосявам в южната и северната му половина с най-големите параходи в света.

Но как протече пътешествието ни с Елин Пелин от Бургас до София? Елин Пелин е само през една маса в вагон-

ресторанта. Наблюдавам го – рядко говори със събеседниците си. Наистина ще да е мълчалив, както съм слушал. Седнал е до прозореца и не откъсва поглед от благословената тракийска равнина, осеяна с мирни сѐпа, кротки стада и китки неподвижни в жежката мараня дървета. Как да му откраднем тия мигове на тихо съзерцание? Помогнаха ни новите утринни вестници.

– Ето че ще вземем интервю.

Елин Пепин се усмихва благо и широко, но съвсем необещаващо – решително не жѐпае да пишем каквото и да било.

Все пак, повежда се най-обикновен разговор. Един се опаква от температурата. Стара някаква мапария, която се явява от време на време. Елин Пепин издава една своя „тайна“: против мапария писателят препоръчва да се изпие течността от дванадесет сварени люлякови листа.

– Температурата веднага ще мине – заключава той и продължава. – Интересна болест. Минаваме дружина повци през едно село. Мапарично село. Няма жива душа. Спираме пред една къща, надничаме – никой. А чуваме охкане. Гласът ни поведе към пещта. Взираме се – и какво да видим: в дъното ѝ цял целеничък шоп – с кожуха и цървупите! Току-що бил опечен хлябът, пещта е доста затоплена, а шопът трепери вътре от студ. Нямапо друго спасение от мапарията.

Било твърде отдавна. Тогава не признавахме лекар, припомня си Елин Пепин. – Подвизаваха се разни там знахари и печители. Останал ми е в паметта образът на един от тях. Сякаш и сега го виждам. Един шоп докара при него болната си жена в копа. Излезе всезнаещият доктор – едно прегърбено старче, с изкривена към дясното рамо глава, сухо, треперливо. На пояса му виси нож, извит в долния край като кука.

– Къде я боли? – пита старчето с гъгнив глас.

– Те тука – и напашеният шоп разгопи гърба на жената. Една синя продълговата подутина. Жената се превива от болки.

– Че я излекувам – отсича нашият доктор.

– Но как, за Бога, недоумявам аз – продължава Елин Пепин.

– Тѐ с тоя нож! Че я порежем по издутото, за да изтече пютѐжо.

Смее се Елин Пелин, смеем се и ние. „Кой знае дапи я излекува. А жената страдаше може би от рак.“

Наобикопили сме големия писател и гледаме да не пропуснем нито дума. По предварително съгласие моят колега Георги Енев записва тайно всичко, което се говори – можем да си признаем този грях. Думата „пютѐж“ даде повод да заговорим за хубавите народни думи, за речниковото богатство на нашия език.

– Българският език е много богат – подхваща Елин Пелин. – Има много хубави, много изразителни думи, някои от които още не са вплезли в питературния ни език. Нашите писатели обаче търсят и изнамират думи, които нямат право на гражданственост. Например думата „тугѐн“ – чужденец. Такава дума не може да се употребява в нашия питературен език.

– Тя е любима дума на Никопай Райнов – обаждам се аз.

– Той употребява много такива думи. В разказите си и аз вмѣквам народни думи, но не от желание за пѣстрота, а просто защото така ги чувствам. Думата йзпак например. Първоначално е звучала „извпак“, изпада „в“-то и сега се изговаря „изпак“. Тя означава мястото, откъдето се извлича вода. Ето и пютѐж. Дума пълнозвучна, жива.

Признавам му, че в неговите разкази са ми обѣрнапи внимание и други думи като: подкѣчки, привети, надѣмки, зѣрки, зарѣчки, навѣл, чѣкот, вѣкот и други.

Ето как се стигна по най-естествен път до едно извънредно ценно изказване на Елин Пелин за младите писатели:

– Добре е младите да изучават езика ни в неговите тънкости. Но не бива да се увличаме само по думите. Те са част от цялото – живата реч. Важно е да се запомнят и отделни народни изрази, особено сравненията. Шопите например говорят много образно. Да им се неначудиш на езика. Но трябва да ги видиш и послушаш непосредствено. Мнозина от тях разказват живо, образно и много мъдро. Такъв добър разказвач беше баща ми. Най-хубаво разказаните народни приказки и басни в сборника за народни умотворения са от Шопско. За съжаление, често пъти събиращите на народни

умотворения не са били с нужната подготовка, нямали са усет към езика и са извращавали прекрасните народни творби. Хубав е езикът ни и в Царибродско. Учени-питератори твърдят, че разказът е най-мъчната форма. Мисли ли същото и най-добрият наш разказвач?

На това Елин Пелин отговаря:

– Вярно е, разказът, ако не най-мъчната, е една от най-трудните форми. В сравнително къса творба трябва да затвориш един свят, да развиеш една идея. В хубавия разказ не бива да се чувства нито дума повече, ни дума по-малко. Всичко трябва да бъде художествено, отмерено, завършено.

– Какво е вашето впечатление – имат ли такова отношение към разказа нашите млади писатели?

– Струва ми се, че сега много бързо се пишат разкази – подема Елин Пелин. – Нашето поколение бе възпитано с творбите на големите руски художници – Гогол, Чехов, Достоевски и др. Ние дирием дълбочина в разказа. А сега ми се струва, че има нещо леко, повърхностно. Ние дирием дълбочина Христо Радевски е също добър писател, с установени питературни разбираня.

Искаме да знаем как пише сам той разказите си.

– Аз не работя по план. Пиша и това е– отсича писателят.

Посяга към табакерата, усмихва се и махва с ръка:

– Навик. Вече два месеца не пуша. Чувствам се много по-добре и виждам сякаш по-ясно.

През това време не е писал, за да знаем как се е отразило непушенето върху творчеството му.

За пириката ни големият белетрист не намира добри думи.

– Някои пишат интересно, но не топят – казва Елин Пелин. Пък поезия без топло човешко чувство... Кой знае, може би идните поколения ще ги разберат по-добре.

Освен за деца, знайно е, Елин Пелин е писал стихове и за възрастни. Той е представен и в двете български антологии. Писал е и на шопски диалект. Припомням му:

– „И запитнаха по нея сума ергенаци, кое къосе, кое – с две пакти мустаци!“

Това беше косвен въпрос да се изкаже върху поезията на диалект. Елин Пелин се обади по свой начин:

– Диалектът позволява да се употребят думи, които в литературния език не може. Грешат ония, които пренебрегват хубавия ни литературен език и запитат на диалекти.

Все пак всеизвестните Пижо и Пендо ще излязат в скоро време в ново издание – Александър Божинов ги вече илюстрира. В същата книга ще бъдат поместени навярно и стихове на шопски. Разговорът се води в вагон-ресторанта във влака от Бургас до София през август 1939 г. Питаме дали Елин Пелин поддържа връзки с родното си село. Разбира се. Той ходел често там. Селото било поизостанало, позабравено. Стремил се да му бъде полезен.

– Но младите излизат и търсят късмета си другаде. Останало е селото от стари хора, мои аркани. Няма кой да поеме полезни обществени почини.

По онова време почти всички избягваха думата „инициатива“ и се предпочиташе чисто българската дума „почин“.

Все пак назначени били агроном, акушерка, открита била детска градина. Някой го попита за общи познати мъже и жени в Байлово. Занизват се спомени от минало време, прежеждия от младостта. Влакът пети. Картините се сменят като на филм. Гледаме и мълчим.

– Не забелязвате ли – обажда се Елин Пелин – каква свежа растителност има тука. В Тракия всичко бе изгоряло.

Нашият писател разказва за реки и местности с рядка осведоменост. Той е добър повец и запапен вдичар, обикаля е по хубавата ни земя, познава я и знае защо я обича тъй силно и свято. Става дума за разказа „Моите приятели“, в който са описани любовните приключения на пернатите. Избухва общ смях. Сmee се и Елин Пелин. Използвахме веселото настроение, за да го помолим да ни разреши да публикуваме записаното – Георги Енев в „Утро“, аз – в „Зора“.

– Абе аз се поусъмних, че ми кроите някакъв къпяф. Позволено, при едно условие: кой каквото напише, да ми го донесе да го прегледам, да не стане някоя хата...

Обещахме ме да му занесем ръкописите, всеки поотделно.

– Ей, сбъднаха се предсказанията на службата за време – казва Елин Пелин и става. – Столицата ни посреща с дъжд. Нося поне риба копкото никой път от мой риболов. Не уповена, а подарена... На раздяла Елин Пелин повтаря:

– Хем да не забравяте условието...

Благодарим му за тая небивала преживелица, обещаваме непременно да му занесем написаното.

На другия ден Енев бе написал целия разговор на пишещата машина. Всеки ще го използва по свой вкус. Където цитира обаче, ще се води изключително по разпечатаната стенограма.

Отивам в музея. Елин Пелин ме посреща най-дружелюбно, сочи ми стоп да седна и да почакам, докато той прочете написаното. Бях готов да го препиша на чисто, ако има много поправки. Каква беше моята изненада, когато Елин Пелин ми върна ръкописа с едно-единствено зачеркване на прилагателно. „Излишно е“ – каза писателят. Същия ден предадох интервюто на редактора на популярни въпроси на в. „Зора“ Йордан Бадев. Казах му, че сам Елин Пелин го е одобрил.

На другия ден чета подлистника и установявам, че историята за любовното приключение на младия Елин Пелин е изпусната. Бях убеден, че Й. Бадев е имал важни съображения за това. Същия ден вечерта първо при мен дойде Димитър Талев: пита ме дали наистина така се е произнесъл Елин Пелин за него. Уверих го, че всичко дадено в пряка реч е точно по стенограмата на моя колега. Талев много се зарадва – топкава голям бе авторитетът на Елин Пелин! Отивам при Бадев не за да се оплаквам, че е съкратил любовното приключение, а за да ми каже, ако иска, коя е точно причината за това. Бадев носеше малки елипсовидни очила. Повдига глава, вглежда се в мен някак си извинително-дружелюбно, и ми казва:

– Елин Пелин е голям писател, много голям писател, за да се шегува със себе си, но ние, малките, с него – *НЕ!* Каква висока етика у литературния критик към Елин Пелин! Една поука за цял живот.

Петър Йорданов

Споделям спомени за тъй рано и тъй трагично загиналия *Петър Йорданов* не само защото те са живо свързани с нашите посещения или по-точно – поклонничества при *Антон Страштитров* през втората половина на 30-те години. И приятелското ми чувство за дълг към него и неговата памет ме подтиква да го избавя от незаслужено забвение. През своя кратък живот той остави достатъчно доказателства за себе си като изключителна творческа личност в областта на поезията, прозата, литературната критика и проникновената естетика, за да бъде почетен с внимание от всекиго, който мисли за българската литература. Само непосредствено след трагичната му смърт при въздушната бомбардировка на 10 януари 1944 г. Владимир Василев, главен редактор на сп. „Златорог“, написа поменни слова за Петър Йорданов и за избитите при същата жестока бомбардировка *Михаил Маджаров*, *Петко Войников*, *Александра Войникова* и проф. *Христо Обрешков*. Дали тогава друг някой е изразил своята болка по внезапната кончина на *Петър Йорданов*, не ми е известно и не бих могъл да проверя в тогавашния периодичен печат. Времената бяха сурови. Всеки трябваше да се спасява в селата на бащи, деди и прадеди или при роднини извън столицата. След това настъпиха събития, особено по-

дир „двойното освобождение“, когато вече не под чужди бомби, а под ятагана на родени от българска майка властница, по мипост на Москва, които бяха се обявили за народни „спасители“ и „благодетели“, загиваха десетки, стотици, хиляди невинни българи и българки. При топкава болка и скръб по невинно посечени, разстреляни, удушени и пребити с прикпади или цепеници, кой и къде можеше да проплаче и за измъкнати изпод развалините творчески личности като споменатите петима в началото на 1944 г.!

А който след това имаше възможност да обнародва поменни статии, изпитваше страх да спомене сп. „Зпаторог“, камо ли името на един млад негов сътрудник, макар и безпаян със знака на изключителността. Не е ли изумително, че и в началото на 1989 г. се чува протестни гласове, че било вече дошло времето да се представи по достойнство „Зпаторог“ като наистина водещо литературно списание между двете световни войни! Че в продължение на повече от 4 десетилетия това не е било сторено!

И както знаем, действително се изписаха дебели томове за сиромашки комунистически списания, но не и за „Зпаторог“, разбира се, не и за „Хиперион“, за „Българска мисъл“, за да не изпишем цял поменик от пренебрегвани издания. На времето просто по памет бяхме установили отсъствието на около 40 писатели в първия по-обширен биографичен и библиографски сборник под заглавие „Български писатели“ (1961 г.). Неговите съставители – Георги Константинов, Цветан Минков и Стоян Великов, естествено, се съобразяваха с един черен списък от забранени имена. Но и в тритомния „Речник на българската литература“ (1976–1982) немакко имена останаха под възбрана.

Може би съм пропуснал да си отбележа, но струва ми се, български читатели от поколенията подир 1944 г. за пръв път са срещнали името на Петър Йорданов в сборника „Избрани български есета“, изпязъл под редакцията на Здравко Петров във Варна през 1981 г.

Ето защо разказвам спомените си за Петър Йорданов и от съзнание за дълг към неговата светла памет. За щастие, притежавам цялото течение на сп. „Зпаторог“, в което той помести най-добрите си творби: стихотворения, литературна

критика, философски статии, есета, разкази. От 1936 до 1943 г. включително Йорданов обнародва в „Зпаторог“ 19 творения от споменатите области. На тях обаче ще се спра по-късно, повече от жепание да осведомя слушателите за творчеството на П. Йорданов, по-малко с намерението да ги подложа на литературнокритическа оценка. Сега бих искал да припомня някои преживелици от времето на нашето съвместно сътрудничество в седмичника „Обзор“, който излизаше в София под редакцията на *Никола Копаров* от 16 март 1935 до 19 декември 1936 г. – последната от моето следване в Правния факултет. Мимоходом ще изтъкна, че в редовната си работа като помощник на Копаров в продължение на 2 години се запознах с редица български писатели, поети, литературни критици, общественици, духовници. За някои от тях ще стане дума в други предавания.

Отсега обаче ще спомена Пенчо Пенев, който след двойното освобождение стана преподавател по теория и историческо развитие на българската драма, после – старши асистент и доцент в Държавното висше театрално училище, още по-нататък – професор и ръководител на Катедрата по история на българския театър, заместник-ректор, 10 години беше главен редактор на сп. „Театър“. Тогава той прождаше в литературата. Аз следвах право, той – философия, но покрай Александър Бурмов с единия крак бях и във Филологическия факултет. Така се запознах с П. Пенев. Запомнил съм го с нежно, одухотворено лице, тих, вгълбен в себе си, плах. Знаех, че е от Великотърновско, сега чета, че е родом от с. Патреш. Един набор бяхме. В „Обзор“ той печаташе вече уталожени, проучени работи. През 1936 г. беше вече асистент-режисьор в Народния театър в София. Остана там до моето заминаване в Берлин през октомври 1939 г. Умря на 57 години, през 1968 г. Та наред с него и П. Йорданов сътрудничесе по литературни въпроси в България. Питам се, какво би станало с П. Йорданов, ако бе оцелял. Петър никога не би станал член на БКП, никога не би се помирил с марксизма. Щастие за него би било да остане в Рим. Убеден съм, че той щеше да се прочуе на общоевропейско равнище, като Петър Увалиев, Цветан Тодоров, Дора Валие и др.

Условията за работа по онова време бяха такива, че за „редакция“ служеше една стая в печатницата. Там се печаташе и „Литературен час“ с редактор *Панайот Чинков*, комуто станах сътрудник със стихотворения. София беше средище на най-важните литературни списания и вестници. Не си спомням дали и П. Йорданов не беше се явил и в този литературен седмичник. На Петър дължа едно посещение в дома на поета Емануил Попдимитров. Представен бях и на съпругата му. С поета обаче ме запозна Никола Копаров – такъв благ, мип, любезен човек пи бил авторът на „орен“! Един от незабравимите мигове в живота ми! А при него П. Йорданов слушаше лекции по теория на литературата. Понякога идваха и двамата в редакцията. При тая скромна обстановка в печатницата веднъж Никола Копаров, пламенен родолюбец, извади от джоба си със страхопочитание едно ... камъче! И все тъй благоговейно го поднесе на Е. Попдимитров, като каза: „Това камъче е от Охридското езеро! Донесе ми го един приятел по моя молба. Във вашите ръце то ще бъде на съкровено място.“

И сега виждам как поетът протяга ръце като за причастие, взема камъчето, гапи го – гладко, гладко, из водите на Охрида син! Не може да му се напееда. Благодарни най-сърдечно за тоя дар с глас трепетен, би могло да се каже – пиричен. Съмнявам се, че съвременните българи са в състояние да разберат не само възпятието на поета, но и нашите преживелици. Набопели бяха душите ни от всичко онова, което бе станало през предходните две години.

След няколко дена П. Йорданов се втурна в стайката, където коригирах набраните колони на новия брой, и каза със светнали очи: „Представи си! Попдимитров написа едно стихотворение за камъчето от Охрида син! И ще ми го даде за отпечатване в „Обзор“!“

Поетът вече му го прочел! Чуди се Петър, как едно нищо и никакво камъче е могло в сините води на Охридското езеро да събере копнежите на вековете, за да може да вдъхнови един от най-нежните наши поети да създаде стихотворение! Чудим се и двамата, и все пак, дето се казва: по ударите на сърцето – сами се вживяваме в магическото въздействие на това камъче.

„Ще ти хареса! Ще те развъпнува!“ – уверява ме Петър. И с нетърпение зачаках Коларов да ми даде стихотворението, за да го коригирам. Разбира се, първо го прочетох на глас, без да търся буквени грешки. То ме развъпнува до дъното на душата ми! Напи цял живот копнея по Охрида син, а все не съм го виждал! Уви, не само дотогава, но и досега. Сега обаче и аз притежавам едно камъче от Охрида син. Помопих за това един свой приятел, който бе тръгнал на юг с кола през цяла Югославия. Когато се завърна, подаде ми камъче; извадила го от езерото жена му, немкиня: „Това ще зарадва Христо.“ Милата! Тя толкова ни е опознала, че разбира твърде добре и такива желания. Уви, аз не съм го възпял в стихове. То обаче ще ме топли по безкрайния път...

Коригирах стихотворението на Е. Попдимитров най-внимателно. Отпечатано бе – мисля на последната страница на „Обзор“. Не бе разделено на куплети. Попаднах на много броеве от „Обзор“ у семейство в Детройт, но този брой не беше между тях. И напразно го търся и досега. А с каква радост бих го прочел след повече от поповин столетие! За да си спомня живо и за Петър, и за поета, и за Никола Коларов, който бе сполетян от невероятната участ да живее в Родината си като несвой до най-самотната смърт, изоставен от всички и всичко!

Щеше ми се да открия нещо от Петър в скътаните у мене броеве на в. „Обзор“. Бях се отчаял. Отминавал съм го, защото търсех негова работа на литературна тема. Изненадан бях, когато открих името му на последния ред от една статия, отпечатана на цели две колони във вестника (Обзор, брой 69, 11 юли 1936), на съвсем неподозирана тема: „Из изложбата на завършилите Художествената академия“, написана от млад студент по философия и литература на около 22–23 години! И какво внушително свидетелство за своя естетически вкус ни е оставил в тази статия!

В увода се чувства неговата непримиримост към обикновеното, към шкопското, както и явно предпочитание към имена, които се налагат с една индивидуалност, проявена и овладяна художествено. И продължението е показателно: „Може би е неприятен факт, но голямата част от завършили-

те тази година остават все още ученици в пошия смисъл на тази дума.“

Неговият мерник за истински художественото е строг: „Несигурност на ръката, която рисува, неестествени и несигурни комбинации на багрите, чести грешки в перспективата и твърде минимален успех за композицията – ето някои общи недостатъци. А едно по-задълбочено отношение към света, който копираш, съвършено липсва.“

Предизвестие за развитието на онзи Петър Йорданов, който ще ни остави питературни изяви от най-висока класа: „С азбуката обаче тези младежи-художници няма да прочетат смислената книга на живота. Предстои им още много черна работа.“

Със същата самоувереност П. Йорданов пише и за изявените и талантпиви творци. Те са преди всичко ученици на проф. Андрей Николов, завършили скулптура с отличие: Петър Димитров и *Асен Пейков*. И за двамата преценката му е положителна, но колко различна е тя по същество! П. Димитров „показва верно чувство за формата, изнесена в него от един вътрешен импулс. Бюстовете му постигат приликата, но *не и един духовен живот*. Те са *твърде хаадни* и в работата му се чувства още нещо несвързано, *неосвободено*. Изпитното голо тяло е построено верно и моделирано добре. Остава обаче съдържано *до студенина*. Само в *торса* Димитров постига повече топлота и одухотвореност, повече живот.“

Но това, което П. Йорданов казва през 1936 г. за скулптора А. Пейков, е същинско пророчество, като се има предвид издигането на българския ваятел по-късно в Рим до световна известност и слава.

„*Асен Пейков* е минал през Академията, без тя да му повлияе, освен в положителен смисъл. Той е научил от нея изразните средства на своето изкуство, за да ги употреби после, според каприза на един вече *свободен художник*.“

А. Пейков излага тогава около 30 работи. Характеристиката за някои от тях ще припомним идния път, но заключителните думи на П. Йорданов за А. Пейков ще цитираме сега: „Всичко изложено от Асен Пейков разкрива пред нас необикновено надарения и неуморим скулптор. Едно по-задъл-

бочено отношение към живота би се отразило благотворно на това творчество, което не бива да остане така изцяло на плоскостта на естетизма.“

На такава млада възраст да си предусетил и предизвестил един велик талант, не е ли белег и за самоосъзната дарба?

Йосиф Гагов

За него бях чувал още докато бях в Австрия, където намерих убежище от май 1945 до началото на 1951 г. Родом бих от едно село в Пловдивско. Още в ранна възраст бих изпратен да следва в Италия в католическа семинария: сам той произхожда от католическо семейство. Завършил семинария, после висши богословски науки, приключени успешно с дисертация на латински върху антибогомилското учение на Презвитер Козма от X в. в България. Автор е и на втора дисертация, вече из областта на християнската археология. Преподавател в университета в Рим. Прекрасен българин-родолюбец, непоколебимо вярващ католик, монах от Францисканския орден. Бил управител на един манастир в Рим. Помагал на бежанци, без оглед на народност и вяра. Докъм края на 40-те години търсили у него подслон и подкрепа и българи, прокудени от комунистическия режим. След като бях в Инсбрукския университет през февруари 1951 г., много ми се искаше да отида в Рим, за да се възползвам от богатата библиотека на Папския източен институт и да събера колкото може повече знания по историческите проблеми на нашия народ, за да мога да пиша статии, особено по възникването тогава въпрос за „македонска нация“ и „македонския език“. Блазнаеше ме и мисълта, че срещу тях ще ми бъде осигу-

гурен екзистенциминимум от един седмичник на български език, в който бях публикувал някои свои работи, доколкото условията в Австрия позволяваха това. С течение на времето от Рим и от други градове, например Мюнхен, моите статии възпязоха на неколкостотин. Много от тях прочетох по „Гласът на Америка“ в Мюнхенския радиоцентър, други бяха публикувани в седмичника „Македонска трибуна“, който десетилетия наред излизаше в Индианаполис, а от редица години насам във Фортуейн.

Но да се върнем назад. Добре, но кой ще ми издейства виза, за да отида в Италия? Бяха времена, когато пипе не можеше да прелети през Бренер. Сънародници, запознати с моите намерения, се отнесоха за съдействие до проф. Йосиф Гагов. Един ден получих писмо от ректора на Папския източен институт проф. Херман. По-късно узнах, че той е световноизвестен католически богослов. Пишеше ми, че Институтът ме кани да продължа там следването си, че ще имам възможност да ползвам богатата му библиотека. Умоляваше италианското консулство в Запцбург да ми издаде виза. Очевидно проф. Херман бе авторитет и за консулството и за моя най-приятна изненада получих виза за временен престой в Рим. Приятели ме заведоха при проф. Гагов, който ме посрещна с широка припасаваща усмивка. Представата ми за професор се стопи: прие ме един съвсем млад духовник, монах-францисканец, който преспокойно можеше да е още студент. Просто ме плени с дружелюбните си обноски, с непринудената си естественост, с българската си сърдечност.

Уговорихме ден и час за среща в Института, който се намираше недалече от Санта Мария Маджоре. Стоя на входната врата и чакам. Точно в уречения час младият Йосиф Гагов се появи и почти притича до мен. Взе ме под ръка и ме въведе в голямата зала на библиотеката. Оттам отидохме в канцеларията на ректора на Института проф. Херман – човек на средна възраст, с пронизателни очи и интелигентно лице, върху което бяха оставили благородни следи философията, богословието, историята. Много любезен. Сега виждам за кого се е застъпил по молба на отец Йосиф, приветства ме с добре дошъл и ми пожела приятна работа.

В запата на библиотеката Йосиф Гагов бе издействав специална маса за мен: там щях да работя само аз. Книгите, които бих взел от павиците, можеха да останат на масата, за да не ги търся повторно. А щом си взема необходимите бележки, трябваше да ги върна на мястото им. За да не се пътам между зашеметяващия брой поредици с академични издания, Гагов ми посочи българските, сръбските, руските и издания на други славянски народи, както и публикации на други езици с приноси по етнографски, езикови, литературни, исторически и други въпроси.

Разбира се, първо се запознах с българските издания. За пръв път се докосвах до цялото течение на „Периодическо списание“, започнато като издание на Българското книжовно дружество, после прераснало в Българска академия на науките. После – с томовете на сп. „Български преглед“ от края на XIX до началото на XX в. По-нататък сп. „Летописи“. И впечатлителните годишници на разните факултети на Софийския университет „Свети Климент Охридски“. На първо място потърсих годишниците на Историко-филологическия факултет. Преглеждах съдържанието на всеки том и още първия ден попаднах на интересни теми. Попрепистих „Български преглед“. Още в Инсбрукската библиотека си бях взел библиографски бележки, така че търсех целенасочено в отдела за рецензии на излезли книги от младия тогава Александър Теодоров-Балан, Любомир Милетич, Иван Шишманов, Беню Цонев. Потрепвах като иманяр, открил златна жипка. И разбрах, че ми предстои огромна работа. Не смеех да се обърна към някои от библиотекарките, за да ме улесни при търсенето на библиография. Още в Инсбрук бях успял да издействам всички годишници на „Македонски преглед“ – същинска енциклопедия по интересуващите ме въпроси. От рецензиите научавах кои книги от чуждестранни автори на българска тема се критикуват от български учени, например прочутото изследване на „Додатак“ от сръбския етнограф и езиковед Вук Стефанович Караджич. Разглеждах издадените по нареждане на Екатерина Велика речници на всички езици и наречия, включително и на славянските. Но Караджич установил един голям пропуск: в речниците не се споменава българският език. И ето той – Караджич – сяда да ги до-

пълни, да „додате“, оттам към Санктпетербургските речници. Още от Стефан Младенов знаех, че това писание на Караджич е извънредно важно за нас, българите. Потърсих го в каталога. Оказа се една неголяма книжка, излязла във Виена през 1822 г. Караджич за пръв път в славистиката говори за български език и, което е още по-важно за полемиките между филопозите, Караджич се оспоря на езика на „истински българин“ от Разлог: във Виена преобладавали търговци от Разлога. Не само пръв заговаря за съществуването на български език, но пише и първия граматичен очерк за този език. Това е първата граматика на българския език на друг славянски език – на сръбски. Мимоходом ще спомена, че американският мисионер Елайъс Ригск 22 години подир Караджич обнародва в Смирна на английски „Бележки върху граматиката на българския език“. Това пък е първият граматичен очерк за българския език вече на един неславянски – на английски език, и то пак въз основа на западното наречие!

Пиша това с благодарност към Йосиф Гагов, заедно ме въведе в този необозрим свят на истините и изопаченията върху българския език. Но това беше само началото. Занизаха се въпроси и подвъпроси, на които не се виждаше край, буквално из всички области на народостния, езиковия, историческия и на общокултурния живот на българския народ. И винаги изтъкваше критичното отношение на български и чуждестранни учени. Тъй че всеки въпрос бе осветлен от всички страни. Критичните бележки невинаги бяха зпонамерени. Мнозина учени, някои световноизвестни, признаваха открито истината по българската проблематика. Постепенно свикнах да не се увличам по всяко благосклонно мнение, нито пък да подскачам при всяка фалшификация. Изградих си дисциплина на мисленето, критерии за погичност, обективност и безпристрастност. Установих, че само такива автори вдъхват доверие. Те ми бяха пример за подражание, независимо дали бяха български или чуждестранни.

С дълбока признателност си спомням, че от време на време Йосиф Гагов влизаше незабелязано в библиотеката и изведнъж усещах, че се е надвесил над мен. Усмихнат, мип. Осведомява се как се справям с ровенето из разните акаде-

мични издания и отделни книги. Беше видимо доволен, че сам съм напучкал пътя към истината. Много внимателно ще подметне как по-лесно бих се справил със задачата си. Това бяха съвети на утвърден учен, който години наред дисциплинирано е залягал, за да стигне до научната истина обективно, въз основа на документи, отделни сборници, или на общопризнати изследователи.

Доколкото съм успял да напиша научно-популярни статии и изложения на български, немски, английски и италиански, дължа го на първите насочващи съвети на Йосиф Гагов. Редно е да призная това. Нима е малко да проправиш път на един изгнаник до световноизвестен институт, да го наставиш в богатата му библиотека и да го подкрепиш в неговите усилия с мъдри съвети! Напи и той бе изминал труден път, и то също не от жажда за тщеславие, а от съзнание за дълг към род, родина и християнство? Други ще отсъдят доколко сме изпълнили своя дълг. Важното е, че това съзнание е било пътеводната звезда на двама изгнаници!

Йосиф Гагов ни напусна много млад, едва на 52 години, не успя да придаде завършен вид на проучванията си, та от перспектива сам да прецени резултата на своите усилия. Мен самия, с перспективата на 80-годишен човек, от време на време ме спохожда съмнение дали всичко е сторено, дали е бил избран най-добрият начин за служба на род и родина. Животът е приключен. Остава утехата, че и при тези усилия по този метод може би е извършено нещо полезно.

Понякога си позволявах след предварителна уговорка да посетя Гагов в манастира, управляван от него. Живееше и работеше в една скромна стая. По онова време той все още издаваше илюстрираното списание „Емигрантски вестни“, което просъществува от 1949 до 1954 г. Да се чуди човек и да се мае: обременен с какви ли не задължения, той намираще време да натрака списанието на машина, да го подреди и разпрати на всички адреси, които бе събрал с течение на времето. Така той поддържаше връзки с цялата българска емиграция, която бе постоянно в движение: прииждаха все нови несретници от България и другите български земи, престояваха в Рим и другаде и поемаха по всички посоки на света, за да се установят в някоя гостоприемна страна, глав-

но в Съединените щати и Канада. Тогава беше възможно да посетя много градове в тези две страни. От Лос Анжелес и Монтере, Калифорния, та чак до Торонто и другаде в Канада. Непременно, почти винаги се срещах със сънародници, вече добре настанени, някои доста заможни, които говореха за отец Йосиф Гагов, накратко Отчето, с истинска почит и искрена благодарност. Те не бяха забравили добрините, които бе сторил за тях в най-тежките им седмици и месеци, та и години. Какво ли не може да постигне един човек с евангелската любов към ближния! Неговият по-млад събрат, архимандрит Георги Елдъров, обобщава дейността на Отчето през ония години в Рим така: „През ръцете на Отчето преминаха значителни материални средства: вещи, продукти, суми. Но той си остана верен последовател на своя вдъхновител и баща, „бедняка“ от Асизи – свети Франциск. Всичко раздаде на нуждаещите се сънародници. Въпреки званията „доктор“ и „професор“, въпреки безупречната си спретнатост в облеклото и държанието си, когато стана въпрос да постъпи в болница, у него не се намери даже необходимата смяна долни дрехи.“

В редките разговори с Отчето в манастира от 1951 до началото на 1953 г. той споменаваше мимоходом за тази своя хуманна и родолюбива дейност, но така пестеливо, че достигаше до мен като далечно ехо. Едва след срещи и разговори със сънародници в различни страни установих, че фактически става дума за една огромна дейност, която според нормалните мерки не би могла да се извърши от един-единствен човек. И това беше самата истина.

В списанието влизаха разнообразни материали, повечето от Йосиф Гагов, но той очевидно бе привлякъл и сътрудници, които развиваха мисли не само върху тогавашната актуална попитука, но и върху исторически и национални проблеми. Първо от това списание се допавяше какъв национален nihilизъм се беше развихрил в България след 9 септември 1944 г. В разговори Йосиф Гагов доизясняваше общо-българската беда от този обрат в мисленето на официална комунистическа България. Тревожеше се за народа в страната, както и специално за българите в други земи на Балканите. Сподепяше убеждението си, че борбата с извращени-

ята на българската история ще продължи, за съжаление, докато комунизмът властва в България. А кой би могъл със сигурност да предрече неговия край? Затова всеки, който може да даде своя принос в тази област, трябва да работи така, сякаш това ще продължи до смъртта му.

Гагов ми внушаваше, че богатата библиотека в Папския източен институт може да даде достатъчно убедително духовно оръжие за отбиване на фалшификациите. Не е необходимо да се украсяват фактите, защото в такъв случай ние българите бихме се поставили в положението на нашите противници и няма да сме достатъчно убедителни пред западния учен свят.

И тези бегли указания вземах присърце, за да запягам с още повече ревност в проучване на проблемите. В тежките за един народ времена обикновено изпъква някой негов син, който точно оценява положението и начертава верния път както за себе си, така и за другите. Който живее на свобода, внушаваше Гагов, той целенасочено, неуморно, непрестанно трябва да полага двойни и тройни усилия.

Моите лични спомени за този великолепен българин и непоколебимо вярващ християнин-католик са от началото на 1951 до март 1953 г. Че какво може да се запомни през един такъв промеждутък от време? Въпросът е оправдан. Никой не би могъл да предположи, че от една благородна услуга – сънародник да помогне на свой сънародник да се прехвърпи съвсем нормално от Австрия в Италия през време, когато такава услуга бе много проблематична – ще покълне едно чисто приятелство между двамата, а единият от тях ще тръгне по неподозирани път към значително труженичество. Отец Гагов ми отвори вратите на Папския източен институт в Рим. Там ми осигури възможност да се ровя до изтощение в богатата библиотека, за да се въоръжа със знания, които щяха да ми дадат възможност да защитавам истината за нашия народ. Това е едната страна на труженичеството ми. С течение на времето тя набъбна до невъобразими размери. У повечето журналисти е залегнало чувството за мимолетността на всичко писано от тях и затова те не съхраняват грижливо своите статии. И когато по-късно, да кажем на старини, се прояви изведнъж неочакван интерес към тях, авторът ще

се намери в небрано позе: не ги е записвал, не ги е подреждал, та винаги като посегне да намери исканата статия или нещо по-сериозно, и той ще изпадне в затруднение. Уви, времето не се връща! Това, което се прави за десетина минути, сега става много по-бавно, сякаш иска да отмъсти за проявеното към него невнимание.

Отец Йосиф Гагов имаше чувство за хумор. Представете си, едно момче от село Капъкчий, вече генерал Николаево, след двадесетина години е станало мъж, комуто се поверява управата на манастир, на знаменит манастир! Сам Игнаций Пойопа бил негов основател! Тук е живял. Стаята, в която работил и нощувал, била превърната в параклис. Това става след като Йезуитският орден бил забранен от един папа и неговите имущества били разпределени между другите ордени. Манастирът начело с Отчето бил даден на Францисканския орден! Ето как едно българче от Пловдивско поело управлението на основан от Пойопа манастир, едно българче, което служи в параклиса, бивша спалня на Пойопа! Странни приумици на историята. А може би това е и едно заслужено отличие за българчето, родено в село Капъчлий, прочуто с „яката вяра“ на селяните: от средата на XIX в., както четем в краткия животопис на Отчето, отпечатан през 1977 г., духовната грижа на населението била поверена на монаси капуцини – клон на Францисканския орден, известен със строгия си монашески живот. Те оставят особен религиозен отпечатък – „яката вяра“ – на капъчлийци.

Към тази характерна черта на капъчлийци се прибавя една специална – в рода на Отчето. Родителите му, дядо Венко Иванов Власов-Гагов и баба Павла Йозова Баева, не са били обикновени хора. Според бележки на самия отец Гагов, цитирани от Георги Елдъров в споменатата книжка, се очертава някакво роднинство с прославения в Пловдивско „католишки хайдутин“ Георги Качакът – баща на баба му Ана. Пък и самото име на селото – Капъчлий подсказва, за бабайтлъка на жителите му. Известно е, че в душата си те носят „яката вяра“ на павкичяни, нищо чудно, че по време на Чипровското въстание пикуват, а след това мнозина от жителите на селото са принудени да търсят спасение отвъд Дунава. Те се

настаняват в Банат, в днешна Югозападна Румъния. За родното му село се говори още от 1623 г.

Оттам малкият Йозко Гагов на 21 януари 1927 г., след като завършва основното си образование, поема дългия и неизвестен път по чужди страни. Останала е една трогателна до сълзи снимка: малкият Йозко държи в дясната си ръка бял куфар, а изпод фуражката ни гледат две детски очи – тъжни, защото напущат бащина стряха, любопитни за бъдещето. Той знае, че пътят му го води първо към Цариград, където в предградието Бюбюкдере ще следва в малката семинария към манастира на францисканците-конвентуалци, предназначена изключително за младежи от България. Директорът е също от Капъчлии, монах-конвентуалец. Там заварва и ученици българчета от павликянските села. Това облекчава болката му за родното село. Още през учебната 1928–1929 г. семинарията е закрыта, и Йозко постъпва в пети гимназиален клас в семинарията в гр. Сполето, Италия. В този старинен, живописен град българчетата дишат по-свободно. Легендите за св. Франциск са толкова възпелващи, така дълбоко проникващи в душите на хората и в самата природа, че понякога на човек се привижда живият Франциск. Пък и родният му град, Асизи, е само на 40 километра от Сполето. Очите на учениците-българчета търсят жадно Асизи, или, както пояснява Данте, Ащезе-Ориенте, Изток. А нали светлината идва от изток? Йосиф Гагов завършва средното си образование, когато в България се заговарва усилено за Асизи: подготвя се сватбата на Цар Борис III със савойската принцеса Йоанна. В печата пише, че в черквата, където ще се извърши бракосъчетанието, служели млади семинаристи българи. Между тях е Йосиф Гагов – първенец на гимназията в Сполето, готов да се посвети на монашество във Францисканския орден. Първото правило на Устава на ордена гласи: „Правилото и животът на Малките Братя се състоят в следното: да съблюдават Светото Евангелие на нашия Господ Исус Христос, като живеят в послушание, без собственост и с целомъдрие.“ На 12 ноември 1930 г. Йосиф Гагов дава временен монашески обет за период от три години, продължен с още две. Станап пълнолетен на 21-годишна възраст, на 31 май 1936 г. Йосиф Гагов встъпва окончателно

и безвъзвратно в иночески, в монашески живот. Предстоят му 7 години следване по философия, християнска догматика и в специален богословски курс. Едно по едно той преминава от икодякон, дякон до ръкополагане за свещеник на 17 октомври 1937 г. Отец Йосиф Гагов – Отчето. Чак тогава може да посети родното си село. Там е посрещнат най-тържествено. Между посрещачите-ученици е и бъдещият архимандрит Георги Елдъров. Всички присъстват на богослужението, което извършва новоръкоположеният Йосиф Гагов – незабравимо събитие за всички. Той е за втори път в родното си село, старото Капъчли или новото Генерал Николаев, когато избухва войната срещу Съветския съюз. Този път сам отец Гагов довежда няколко българчета да се учат в Семинарията в Асизи. При третото си посещение за малко не остава завинаги в България: дошпите на власт комунисти протакат да му дадат изходна виза. И когато най-сетне я получава, бърза да замине в Италия. Уж лично Георги Димитров наредил да му се даде изходна виза!

Йосиф Гагов беше неуморим. С моторче кръстосваше римските улици, все обременен от искания и изпитания на сънародници, разбира се, позанемарил собственото си призвание – да преподава на студенти по археология и други сродни дисциплини. През 1953 г. се преместих в Мюнхен, а през 1956 се преселих в Съединените щати. Там останах до началото на 1962 г. Едно от първите ми желания беше да се срещна отново с Гагов. Не бяхме се забравили, дори приятелството ни се задълбочи и стана още по-сърдечно. Нека кажа, че той бе първият или вторият, който беше прочел първите десетина сонети от постепенно оформящата се книга „Асизки сонети“. Напи нему дължа съприкосновението си с тоя очарователен град, тъй одухотворен от свети Франциск и света Киара. За всеки случай Златка Кермекчиева първа ги написа на изящни картончета. Сякаш не бяха мои – топкава ги променяха машината и хартията! На времето, докато бях в Рим, отец Гагов възнамеряваше да ги преведе на италиански и да ги обнародва. Но откъде да намери време за такъв род работа! А ме паскаеше, че по интуиция съм доловил истинския дух на градчето. През петте години след нашето завръщане в Европа, в началото на 1962 г., успяхме да се видим

два-три пъти: заети бяхме и двамата. Той прояви интерес към сонетите, дапи съм ги продължил... Трябваше да го разочаровам: просто не бяха ми се появили в съзнанието цели 9 години. Не можах да го зарадвам с нови сонети. Изповядах му, че през тези години са се очертавали неочаквани сонети, но чувствах, че трябва да се върна отново в Асизи, за да се осмеля да пиша отново. Той ме насърчаваше – Асизи е непознат за българите, а ако успееш да го „хванеш“ – и протягаше дясната си ръка, сякаш за да пипне прехвъркващо пиле, – ще очарова нашите сънародници. Не го обезсърчаваше отрицателното мнение на някои марксистически критици, които бяха получили сонетите ми чрез приятели на Зпатка Кермекчиева в България. Били несъвместими с новите условия в България. Това съзнавах и аз, но как да отразяваш една действителност, за която четеш в печата най-нелепи стихотворения? Мимоходом съм се докосвал до нея и тя ме ужасяваше. Как да изпаднеш до такава степен? Прочее, първият отзвук от България беше отрицателен: без никакво отношение към социалистическото строителство, отгоре на това религиозни – нещо недопустимо за социализма. Но не това бе причината, че не продължих да ги пиша: в Америка авторът трябваше да се пренастрои към новата действителност, която не се оказа творческа. Вярвам, ще ми се удаде случай да поговоря за очарованието на Асизи, за неговите светец и светица. Това би било авторов коментар на собствена стихосбирка. Не възнамерявам, разбира се, да чета и самите сонети. Но да се върнем към това, което дължа на отец Йосиф Гагов.

През пятото на 1967 г. отидохме с жена ми Инге в Рим. Тя се беше запознала с отец Гагов, бе пленена от неговата благост и сърдечност. Между тях се създадох мипи отношения като между сестра и брат. Посетихме го в болницата заедно с други негови близки и почитатели – българи и българки. Когато ни видя, очите му светнаха от радост. Широката позната усмивка пленяваше всички ни. Но ние виждахме, че той беше станал почти прозрачен. Сърцата ни се свиха. Явно той си отиваше. На раздяла го прегърнахме – и Инге, и аз. Копкото и да искаше, трудно прикриваше възпненето си. Почувствах, че прегръдката ни е значително по-дълга, откол-

кото при предишните ни сбогувания. Стискахме зъби, за да не се разпачем, да не проявим слабост пред него, който тъй храбро се бореше срещу приближаващата смърт. Не сме забравили тези мигове и до ден-дневен. Всеки ден можеше да се разнесе вестта за неговата блажена кончина. И тъкмо когато започнах да си самовнушавам, че Отчето за втори път ще се пребори с нея и ще живее по-дълго, дойде тъжната вест. Пристигам в радио „Свободна Европа“ и първото нещо, което ми съобщи тогавашният ни директор Мильо Милев беше, че проф. Йосиф Гагов починал предния ден в една римска болница. Аз съм го познавал, аз трябвало да напиша помен за него. Бях като парализиран, но трябваше да пиша каквото ми повеляваше съвестта. Не се задълбочавах в сухи размисли, а оставях сърцето си да говори.

Отец Йосиф Гагов не е вече между живите. След мъчително боледуване той склопи очи завинаги. Кой ще плачат, кои ще жалят за него? В България за него ще жалят брат и други членове на семейството му, роднини, близки, приятели и съселяни от будното пловдивско село Генерал Николаево.

В Рим ще скърбят скъпите му братя во Христе българи, все духовници-интелектуалци от висока класа начело с архимандрит Георги Елдъров. В Рим, писах тогава, за проф. Гагов ще скърбят всички българи без изключение, защото откъм края на Втората световна война почти до смъртта си той беше двигател на всички човеколюбиви почини в подкрепа на страдащи сънародници – било емигранти, било останали от по-рано в чужбина българи, които с неговата помощ намериха първоначално подслон в Италия и после успяваха да се преселят – обикновено в Съединените щати и Канада, в Бразилия и Австралия.

В Рим за него ще скърбят множество духовници и светски учени – хървати, поляци, словаци, украинци, румънци, с мнозина от които бе личен приятел или свързан с обща дейност в науката и в разни христоплюбиви почини.

В останалите части на Европа и света за проф. Гагов ще скърбят хиляди българи, които са били в личен досег с него, но и онези, които само са чували за него. Те всички знаят, че проф. Гагов бе олицетворение на доброто.

В България за проф. Гагов ще скърбят не само католици-

те от латински обред, към които той принадлежеше, не само униатите-католици, чийто православен обред бе също изучил, но и всички други истински християни и българи. Защото покрай всичко останало проф. Гагов бе обладан и от новия дух на икуменизъм, дух на разбирателство и единение между Католическата църква и Източното православие в неговата цялост. Той имаше широк поглед за това движение и влагаше своите усилия с дълбокото убеждение, че това е единственият път към единение на душите и сърцата. В отношението си към българите покойният отец Гагов не правеше разлика на верска или друга основа: приемаше ги и им помагаше като на чеда Божии, като на равни пред Бога. Отец Гагов следваше повелите на свети Франциск Асизки, към чийто орден се числеше – да служи на хората с всеотдайна любов към тях.

И никой няма да отрече въздействието, което оказваше проф. Йосиф Гагов със своята благост и сърдечност.

Проф. Георги Шишков

Д-р Георги Шишков, единственият българин философ, професор по философия в университетите в Запцбург и Мюнхен, не е вече между живите. След дълго и мъчително боледуване той почина в края на април във Васербург на Инн. Там той от десетипетия живееше с високоинтелигентната си съпруга Ани, известна преподавателка по английски език. Бяха си изградили великолепен дом в едно от живописните кътчета на Васербург. Прочута беше библиотеката на Г. Шишков – положително единствената толкова богата библиотека по философия и хуманитарни науки.

Погребан бе в гробището недалеч от тяхното жилище. Опелото извърши йеромонах Софроний, български свещеник в Мюнхен, по православен обред. Рядко се случва български духовник да извърши опело от най-висок разред както по изразност на религиозните текстове на църковнославянски и книжовен български, така и по песнопенията. На това опело, както и на молитвите при самия гроб присъстваха многобройни колеги на покойника от университетите в Запцбург и Мюнхен, почитатели на неговото философско и общокултурно депо от края на Втората световна война до смъртта му. Представител на ректора на Запцбургския университет и Философския факултет произнесе надгробно

слово, в което накратко, но внушително обрисова Г. Шишков като професор по философия и автор на редица изследвания, оформени в книги, както и на многобройни студии. Представен бе като универсален мислител. Още при създаването на Философския факултет през 1965 г. той изнасял лекции по философия. Три години по-късно, въз основа на своите публикации, той получава професура в Запцбургския университет. Изтъкнато бе, че докато други философи се стремят да привлекат привърженици на своето учение, да създават школи, Г. Шишков се стреми да спечели слушатели не за себе си, а за философията; неговата амбиция е да събуди у своите студенти любов към философията, да ги научи да мислят по философски.

Обикновено се казва, че даден професор *чете* лекции по този или онзи предмет. Г. Шишков беше преподавател от друг тип. Ще влезе в аудиторията, ще поздрави любезно студентите и с подкупваща усмивка ще седне при катедрата и ще започне лекцията си. Няма никакъв текст пред себе си, няма и помощни бележки. Той *не чете*, а говори, произнася лекцията си. Присъствал съм на негови лекции. Удивително беше, че той развиваше лекцията си на изящен, точен философски немски език, и то без задръжки и паузи, които понякога се налагат, когато внезапно говорителят изпусне нишката на мисълта си. Нищо подобно нямаше при Г. Шишков. Той говореше без прекъсване, изграждаше лекцията си от уводните мисли до най-високите върхове на философията, понякога говореше час и половина. След това не си отиваше веднага, а разговаряше със слушателите си. По този начин лекцията му се разширяваше и допълваше в непринуден разговор. Той предразполагаше студентите да питат, да се изказват. Това знаят и неговите колеги от Философския факултет в Запцбург.

Г. Шишков участва ревностно и далновидно в изграждането на факултета. Асистентите около него, по-късно сами вече професори, си спомнят колко много той ги е насърчавал и им е помагал при разговори с разисквания. Често канел свои студенти да се възползват от богатата му библиотека във Васербург. Наистина тя беше чудо на чудесата. Във всички помещения, по коридори и стълби – книги, книги,

кои от кои по-ценни, стари и съвременни. Мнозина се възползваха от неговата любезност, посещаваха го в дома му във Васербург и били улеснявани от него при подбора на книги. За това и до днес говорят негови бивши ученици, сега доценти и професори към Философския факултет.

С Г. Шишков се познавахме още от Старозагорската мъжка гимназия: той в „реалката“, аз в полукласическия отдел; той с един клас по-високо, макар капендарно аз да бях с една година по-голям от него. Това запознанство и съученичество по-късно ни помогна да се сприятелим и заедно да работим в Мюнхен при представяне на български проблеми на научно равнище, и то на западноевропейски езици. За това ще стане дума по-нататък. В гимназията в Стара Загора Г. Шишков минаваше за отличен математик. Говореше се, че често той разисквал по заплетени математически проблеми с видния гимназиален учител по математика Стефан Христатиев. Естествено беше Шишков да следва математика в Софийския университет. След кратко учителстване Г. Шишков получи стипендия да следва в Мюнхен. Там той се сблизил съдбовно с проф. Курт Хубер. Шишков искал да пише дисертация за Лайбниц като математик. Неизбежно било, разбира се, да се запознае основно и с философията на Лайбниц. Проф. Хуберт му внушил да включи в дисертацията си и философията на Лайбниц. Така, без да изоставя математиката, той се отдаде на философията. За този момент от живота си той ми е разказвал лично в Мюнхен, където бях пристигнал от Съединените щати през 1962 г. По чудо още в България той издава научни съчинения: „Познавателно-теоретични основи на математическата приложимост“, 1943; „Философски проблеми на математиката“, 1944. С този изследователски актив той постъпва в Мюнхенския университет под покровителството на проф. Курт Хубер, който е негов ръководител и съветник при изработването на дисертацията му.

Тази връзка между професор и студент се оказва съдбовна и защото, без Г. Шишков да знае, проф. К. Хубер създава по време на войната прочутия кръг на съпротивата против национализма под названието „Бялата роза“. Властта обаче влиза в дирите на този кръг, арестува участниците, осъжда ги на смърт и ги екзекутира. Това са брат и сестра, а съ-

що и проф. Хубер. Сериозни подозрения падат върху младия Шишков. Внушава му се от добронамерени лица да изчезне от мюнхенската сцена. След Втората световна война обаче кръгът „Бялата роза“ е оценен по достойнство. Отдавна едната половина на площада пред Мюнхенския университет се именува „Проф. Курт Хубер“. Като докторант при проф. Хубер Г. Шишков има възможност да действа в попза на немската философия пред американските окупационни власти. И става нещо невероятно: един млад българин-философ успява да свика първия конгрес на немските философи. По всеки повод се подчертава тази негова изключителна заслуга към немската философия. По онова време не само повечето немски градове са изравнени със земята, но и много преподаватели по философия, волю-неволю, са принудени да изпагат в лекциите си учението на националсоциализма. Единствен Г. Шишков има моралния кредит да свика този конгрес на немските философи. Помни се и се повтаря, че големият немски философ от Берлинския университет, Николхайм Хартман, благодарил изрично на Шишков от името на всички участници в конгреса, че е успял да ги събере да поразмишляват върху философията на нова Германия.

Проф. Г. Шишков има друг извънредно важен принос за изявата и утвърждаването на следвоенната немска философия във всичките ѝ разновидности. Верен на идеята си да не създава отделен философски кръг, да не дели философите по разликата в схващанията им, Шишков основава и започва да издава от 1946 г. насетне епохалното списание „Zeitschrift für filosofische Forschung“ („Списание за философски изследвания“) и не по-малко известното списание „Philosophische Literaturzeiger“ („Философски литературен показател“). Докато в първото списание са обнародвани най-оригиналните приноси на немската философия във всичките ѝ области, във второто са рецензирани, понякога доста обширно, всички по-важни произведения из областта на хуманитарните науки, на първо място, както и други съчинения. Над четвърт столетие Г. Шишков редактира и издава тези две наистина епохални списания. Общо над 50 обемисти тома! И всичко това е внушено, искано и събрано от Шишков, преглеждано най-грижливо. Само който е надникнал в кореспонденцията

му окопо двете списания, ще се списа как Шишков е успял да постигне това. Вън от неговите собствени философски изследвания – а те са многобройни – депото му като редактор и издател на двете списания се преценява като изключителна услуга към следвоенната немска философия. Нищо чудно, че председателят на Федерална република Германия го удостои с най-голямото отличие за граждански заслуги и куптура. Няма никакво съмнение, че целокупното му дело като автор на философски изследвания и като редактор и издател на споменатите две списания ще бъде предмет на щателни проучвания. Време е и българските философи да се включат в този продължителен процес на разкриване приноса на Г. Шишков за немската философия и куптура.

Но той има и преки заслуги за развитието на българската история и куптура. Проф. Георги Шишков е един от меродавните съчредители на българското академично дружество „Д-р Петър Берон“, което съществува от 1965 г. насам. Той изнася и първата лекция в старата аула на Хайделбергския университет на 22 май 1966 г., когато се открива и паметна плоча върху къщата, в която е живял младиет Петър Берон като студент в Хайделбергския университет. Неслучайно темата на лекцията е „Д-р Петър Берон, един натурфилософ от европейски мащаб“. Г. Шишков заедно с д-р Теодор Цочев и моя милост участва дейно в подготовката на първия том на „Bulgarische Jahrbücher“ („Български годишници“). Той е организатор и на първото академично тържество на следващата година в Мюнхен, посветено на 1050 годишнината от блажената кончина на Свети Климент Охридски.

Освен това Г. Шишков публикува свои изследвания за отец Паисий, за Българското възраждане и др. Той е автор и на единствената монография за д-р Петър Берон. Разбира се, всички негови изследвания са писани на немски език.

Невъзможно е да се изброят изследванията му по философски въпроси. При него двете области – математиката и философията – се допълват и придават на проучванията му особена оригиналност. Едно обаче трябва да се изтъкне непременно. Всеки що-годе просветен човек в предвоенна Германия знаеше за изключителната стойност на Философския речник (*Filosophisches Wörterbuch*) на Хайнрих Шмид. От

1956 г. Г. Шишков продължава този речник, който оттогава има двама автори Шмид – Шишков. През две-три години Шишков допълва речника с нови явления във философията, както и с животописи на новоутвърждаващи се философи. Всеки притежател на този речник е изумен от сбитото и езиково точно изложение за философските явления и за философите на изящен, прецизен немски език. Лично аз притежавам 16-ото издание на речника със сърдечно посвещение от автора. А това става в началото на 1963 г.

Дължа на Г. Шишков особена благодарност за това, че ме препоръча на издателство „Глок унд Луц“ в Хайделберг да напиша книга за България от поредицата на издателството „Култура на нациите“. Тя изпезе през 1967 г. с предговор на Г. Шишков, който обяснява защо той не е поел тази задача и защо ме е препоръчал. Впрочем, покрай всичко друго, в книгата е включена историята на българската литература от светите братя Кирил и Методий до пята Господне 1967 г. – единствената публикувана досега книга на немски език, освен една казионно съставена в бившата Източна Германия. Случи се така, че дълго време не бяхме се виждали, нито чули. Когато преди години ми казаха, че той е заболял сериозно, му се обадох по телефона и го попитах, попу на шега, попу на истина: „Георги, трябва ли да чакаме да се срещнем като духове в небесните селения, или докато сме още на земята?“ „Разбира се, докато сме още живи.“ Оплака ми се, че се задъхва, но каза че ще отиде в Райхенхал, та бих могъл да го посетя там. Райхенхал е близо до Запцбург. Прекарахме един ден заедно. За да го поразсея, насочих разговора към нашето минало в Стара Загора. Той се оживи. Разменихме спомени за учители и за културни събития в този „град на поетите“, както се казваше тогава. Помогих го и той се съгласи да ми продиктува спомени от детството си. Предварително се бях подготвил за тази възможност: той говореше, аз стенографирах. Разделихме се приятелски, с взаимни обещания да се срещнем отново. Но животът е понякога жесток. Заредиха се събития, които не ни позволиха да се видим. От време на време му се обаждах по телефона, за ободрителен разговор. За съжаление сам аз започнах да се боря с внезапни заболявания, които не ми позволиха да му се обадя: прос-

то нямах сили. Едва в петък на 3 април т.г. успях заедно с Петър Петров и д-р Мария П. Сподняк от Запцбургския университет да го придружа до вечното му жилище и да се поклоня пред тленните му останки. Започна следсмъртното битие на проф. д-р Георги Шишков. Дълг към него имат философите. Ние простосмъртните можем само да осведоим българските слушатели, а може би по-късно и читатели за неговото философско и редакторско дело. Бог да прости Георги Шишков! Вечна му памет!

АНКЕТА

Банки, 19 юни 1992

Бойко Киряков: Г-н Огнянов, Вие сте един от най-старите, имам предвид по възраст, емигранти, посетили страната ни. Но Вие сте старши и по отсъствие от родината – вече близо 50 години са минали, откакто сте напуснали България. По друга, вярно производна класация също сте начело – по напусналите навреме България, малко преди да комунистите да вземат властта. Как всъщност стана това?

Христо Огнянов: Да, аз не съм останал тук нито час след Девети септември. Напуснах Скопие, доколкото си спомням на 8 септември – през Югославия и Унгария за Виена. Там пристигнах, ако се не лъжа, на 16 септември 1944 г. Останах във Виена до март 1945 г. Сетне заедно с други българи се настаних в един хотел в Горна Австрия, в едно селце близо до Мондзее. Едно много хубаво градче, разположено на езеро, с буквално райски пейзаж. В началото спях в моята копа до езерото, на самия бряг. Но някъде към август 1945 г. почна да става студеничко. Слава Богу, много немци се бяха преселили там, за да се спасят от въздушните нападения. Когато те започнаха да напускат разните пансиони, ние гледахме да влезем в някой от тях. Настанихме се в пансиона на г-жа Бухбауер в Лойбихел – китно селце от няколко къщи, пръснато по хълмове и пивади. До самата къща имаше един хлебопекар – Фокенхувер. Беше оста-

нап съвсем сам на стари години и нямаше кой да му помага. С моя приятел Иван Илчев, който е по-млад от мен и сега живее като пенсионер във Флорида, започнахме работа при хлебаря. Всяка сутрин Фокенхувер измъкваше хлябовете, Иван ги намазваше с вода и по този начин получаваше по един самун всеки ден за труда си. Решихме да отидем и при някои селяни, да видим можем ли да получим мляко. Имаше една много мипа селянка, наричаше се Ана. Отиваме у тях, аз единствен говорех тогава немски. Казвам: „Г-жо Ана, дали бихме могли да получаваме от Вас мляко?“ За моя изненада тя отговаря: „Може, може.“ Един питър мляко си осигурихме там, после малко масло и по този начин си набавихме основната храна. После намерихме и месо и т. н. Много се сбlijихме с г-жа Ана, и ѝ казах веднъж: „Аз бях много изненадан, че Вие някак си бързо се съгласихте.“ И тя се смя, и аз се смях след като ми обясни щедростта си. Имах едни къси панталонки, като военни, откъде ми бяха попаднали – сам не зная, а тя помислила, че съм американец. Голям смях падна, но след като се бяхме сбlijили с нея. Със селяните, които идваха в кръчмата на г-жа Бухбауер, някак си постепенно се запознавахме. Понеже името ми Огнянов е много неудобно за тях, започнаха да ме наричат Христоф. Аз напи съм Христо, те име „Христо“ не са и чували, та Христоф. Христоф и Иван. Заклехме се да не се занимаваме с контрабанда за да не ни изпезе име на черноборсаджии. Така спечелихме доверието на селяните. По едно време идва Ана от Мондзее, което е на 5 км, и казва: „Там има два камиона и събират емигранти да ги превозват през Линц.“ А като ни превозят през Линц – няма връщане вече. Изобщо. Отиваме в Съветската зона и това си е то. Пропадаме. А ние бяхме в Американската зона. И тогава измислихме с Иван следното. Казваме на фрау Бухбауер: „Знаете ли, ние трябва да отидем в Запцбург, да преспим там няколко дена, защото ще се срещнем с приятели.“ Отиваме обаче у Ана, скрихме се при нея, тя ни храни и ходи всеки ден в Мондзее, за да види какво става с тези два камиона. По едно време идва и казва: „Няма ги.“ И ето, че ние се връщаме у Бухбауер „от Запцбург“. Само Ана знаеше номера.

Що се отнася до писането, как да кажа, то бе в плен на природата. Времето – великопепно, ние попаднахме в райско кътче. Хората и сега ходят в Мондзее като в Господен рай. Такова хубаво място. Това се отрази върху самите нас, особено върху мен. Окопните планини се отразяваха при хубаво време в

езерото. Те потъваха във водата надолу с върховете си и вече имахме две гори: едната, която расте нагоре, и другата, която пада надолу. Там се роди идеята за отражението като литературен образ. По-късно ще кажа кой е причината отраженията да се превърнат в „Превъплъщения“. Но тук започнаха да се зараждат като идея онези строфи, които се превърнаха в стихосбирка едва в началото на 1952 г. в Рим.

Постепенно се връщаха по родните си къщи войници, останали живи. Бяха изстрадали една жестока война, искаха да се напудуват, да се натанцуват. И почти всяка вечер те пудуваха долу, а ние се опитвахме да спим горе в станиците си. И не само че се опитвахме, но и спяхме добре – млади бяхме, а и въздухът беше великокопепен. Но през зимата те идваха при нас и скачаха, викаха, пееха. Великокопепно бе да ги гледа човек. Веднъж в нашата стая открихме една Библия, забравена от някакво немско семейство. Слава Богу, доста тежка, и затова не са успели да я вземат. Потънах в нея. Тогава не се досещах, но сега разбирам, че съм чел протестантски превод, защото към почти всеки текст имаше обяснение. Дотогава не бях чел изцяло Библията, а само на части... Тук бих искал да вметна поне едно изречение – дължа го на Петър Йорданов. Той се занимаваше с Библията като студент при Михалчев и при Емануил п. Димитров, поета... Та аз си рекох – сега ще взема тази Библия и ще я прочета отначало докрай, цяло безобразие е, че не съм я чел. И се случи следното: седя си в един ъгъл, младежите скачат, вдигат гюрюлтия, а аз не ги и чувам – чета си Библията. Това стана някъде от 1945 есента до март 1946 г. По едно време – толкова интересни обяснения имаше към текстовете, че започнах да си отбелязвам стенографски най-интересното. Правех това просто като изгладнял за нещо, извън всички сътресения, които изживях като военен кореспондент. Защото да пишете през ден – през два за разрушени градове, за разрушени паметници, за избити войници, за покорени или смазани народи, това е убийствено за самия кореспондент. И изведнъж – за първи път ми попада нещо, което ме извади от тези спомени. Четях свещените текстове само с такава цел, абсолютно без никакво желание или вътрешно намерение след време да ги претворя в стихове. Това стана чак през март 1946 г. Бе едно много хубаво време... Тогава установих, че в Мондзее пролетта идва внезапно. Вървя си, разхождам се, зеленееят пивадите, и изведнъж – на другия ден цветята поникват внезапно – просто да се чуди човек и да се

мае. В един такъв ден се изкачих на един хълм, седя си, гледам надолу дълго време и някак си, без изобщо да мисля за поезия, и изведнъж ми се яви идеята за сътворението на света за седем дни. Внезапно у мен се появи въпрос: „Ами ти къде се намиращ сега? В кой ден от твоето творение като човек?“ И установих, че съм стигнал до третия. И тогава се роди първото стихотворение от „Броеница“ – „Пътешествие“. И странното е, че като се появи едно, останалите започнаха да се нижат като броеница – едно по едно, едно по едно... Не можах да се спася от тях. Цялата Библия започна да ми се върти като на филмова пента. И доколкото успях, всичко се отрази и се преобрази в стихотворения, и така излезе книгата „Броеница“.

Бойко Куряков: Коя година?

Христо Огнянов: Това е, значи, от март, трябва да е от март... за няколко седмици само, 1946 г. в Пойбихел, в гостилницата и пансиона на фрау Бухбауер. Голям смях падаше, напи, че един поет им е попаднал в къщата. Но и те много ни помагаша. И нейната дъщеря, Полди се наричаше, която ние обявихме за сестра, и нейният син, който се върна, за щастие, от войната – Густав се казваше. А след това още едно момче, помалко, което участвало в опълчението, някъде го ранили в окото, та горкото момче наполовина си беше загубило зрението. Та в тази обстановка бяхме ние: някак си прикътани, много добре прикътани, и много добри, човешки отношения се създадоха. Така че след време, след много време, Иван отиде в Америка. По едно време дойде обратно, беше заедно с жена си, ирландка, и с копа – обикопахме всички тези места, отидохме и при фрау Бухбауер Тя веднага ни позна: „Иван и Кристоф“ – каза. Голям смях падна, прегръдки, целувки, даже и съпзи имаше... Така че там ние бяхме като у дома си. Сетне с Иван се разделихме. Той, както казах, замина за Съединените щати, а аз отидох в Мондзее. Появи се обаче възможност да следваме в Инсбрук. Но, проклето име – Огнянов, издаваше ме, страх ме беше да не стане някаква беля. Казвам на Иван: „Ти ще отидеш да следваш философия.“ Той ми казва: „По дяволите – аз и философия!“ „Абе, викам, животът ти стана такъв, че може да ти потрябва.“ Съгласи се най-сетне. Немския език пък го беше научил по следния начин: лежи той на едно легло, аз на другото, държа в ръцете си „Портретът на Дориан Грей“ на английски. Той пък има книгата на немски. Чета аз, и той чете, и ме пита: „Това какво е?“ И аз му казвам какво е. По този начин постепен-

но научих английски, а той – немски. И той действително завърши. „За какъв дявол ми е, казва, тази философия?“ Да, ама тя му помогна да влезе в „Гласът на Америка“, където много добре се разви, животът му протече много добре.

Бойко Киряков: Вие кога взехте решение окончателно да напуснете България?

Христо Огнянов: А, това категорично решение беше взето още в самото начало. Аз знаех много добре как в София изчезваха безследно не само мои приятели, състудентите ми, при това от всички среди, но, разбира се, най-вече от средите на македонските българи. А аз бях в много добри отношения и с другите студентски организации. И какво – ха съм се върнал, ха са ми отрязали главата. Ако бях останал тук, щях да бъда един от безследно изчезналите още от самото начало.

Бойко Киряков: Да, за Вас не е била тайна новодошлата в България действителност, след като сте посещавали като военен кореспондент окупираните от нацистите съветски територии...

Христо Огнянов: Да, това беше по-късно... Нямахме какво да правя в България. Пипсваше ми обаче среда. Но в Модзее имаше много високообразовани хора, пък имаше и такива, които не бяха местни – бяха дошли от Виена и другаде, за да се спасят от въздушните нападения. И тогава именно се запознах с едно семейство... в момента името не ми идва на ум, но много известно семейство. Влязохме в действително дружлюбни отношения. Посещавах дома им и установих, че те имат буквално цялата немска литература, класическото издание Майер. Казвам: „Може ли да взимам том след том?“ Разрешиха ми. Взимам един том, понеже имам много време, чета го от начало до край с мопив в ръка. И действително, цялата, буквално цялата немска литература мина през главата ми. Това беше от голяма полза по-късно за мен. Нищо, че ги четох само като читател. Стигна се дотам, че имаше един малък кръг, беше се образувал литературен кръг в Мондзее. На едно от събиранията ни например един млад артист организира четене на стихотворенията на Рилке...

Искам тук да вметна следното: когато попаднах във Виена, нямах буквално нищо. Най-страшното беше не това, че нямам никакъв предмет или дреха, а никаква книга. Отивам в една немска книжарница и гледам – седи една... такава русокоса, някак необикновена ми се вижда. И аз се моля, казвам ѝ: „Слушайте, Вие

виждате един особен случай, от тези, дето изобщо ги няма. Имате ли, казвам, поне първата или двете части на „Фауст“ и антологията на фон Шьолц?“ Тя ме гледа малко учудено, явно мислейки си: „Този нещастник! На нас тук бомби ни падат върху главите, той иска Фауст и фон Шьолц!“ „Добре, ще видя“ – казва. И като почна да се надига от масата, като стана – почти два метра. Действително не съм виждала толкова висока жена. Ходи насам, ходи натам, и ми донесе „Фауст“ и фон Шьолц, антологията. Тя за времето си е една от най-хубавите антологии, защото самият фон Шьолц е поет. Взех ги и се почувствах извънредно богат човек. Наистина. Защото когато във Виена падаха бомбите, ако човек е някъде наблизо и знае скривалище, ще отиде там. Но случи се – няма скривалище наоколо и – хоп – в катакомбите. Това са го изживявали мнозина, значи бомби падат над главата, човек не може да се отбранява и – чака... Или ще го тупне бомбата и ще отиде по дяволите, или може да оцелее. Аз тогава се питах, може ли да си напожа да чета и да заучавам наизуст части от „Фауст“? И действително, започнах да чета „Пролог в небето“... както е в превода на Балабанов: „Запяло спънце в стара песен...“. Започнах да го чета и да го наизустявам. Нарочно, да видя дали мога да го запазя в главата си. Така научих почти целия пролог и някои други части. До такава степен, че и сега някои части от „Пролог“-а са останали в главата ми. Това беше едно психологическо спасение. Имаше и такива – шегобийци, бих рекъл, – и те са сплезли долу. По едно време гледам един младеж, отива пред кайзера Франц Йозеф II, пред статуята му с манифест в ръката – „Към моите народи!“ И този младеж отива пред статуята, всички го гледат, и казва: „...Към народите ми!“ Всички се смеят... Това беше във Виена. Там бях се настанил в една стая. Препоръчал ме беше един студент, който напускаше Виена. Попаднах при много интелектуално семейство, и гледам – имат книгата „Дуински епегии“ от Рилке. Много тежка книга, но помолих: „Мога ли да я купя?“ А тя ме гледа: „Вземете я.“ Та моя милост тръгна с тези три книги. И само с един екземпляр от моите „Южни ветрове“. Един-единствен. Исках да го преиздам. Тези „Дуински епегии“ ги чета и до ден-днешен, страхотно тежък език. Опитвал съм се да превеждам, но това е, викам, светотатство. Това е език – е, ако се намери някой много голям поет-преводач като Далчев или някой друг – добре.

Бойко Куряков: На мен ми е интересно какво стана, когато във Виена дойде съветската армия, когато свърши Втората све-

товна война. Все пак, доколкото зная, Австрия е била нещо като „Гара разпределителна“ за българската емиграция. Как дойде тя там, как се организира, как живееше, Вие сте били сред в нея?

Христо Огнянов: Напуснах Виена преди да дойдат съветските войски. Но много български студенти останаха там: някои са пострадали, други се върнаха в България, после си оплакваха живота, че са се върнали... Между тези, които останаха във Виена, някои даже успяха да завършат, после се преселиха – някои в Съединените щати. Поне за един мога да кажа нещо. В Торонто попадна Пептеков. Той е по произход от Търново. Беше завършил, мисля, Висшето стопанско училище. Отидоха в Торонто, в началото имаха доста трудности. Жена му е виенчанка. Всички работеха – Пептеков също. И така постепенно създадохме основа, стопанска основа за живот. Това е може би едно общо явление за емиграцията. Първото нещо за един емигрант като отиде където и да било, е да стъпи на здрава стопанска основа. Щом стъпи на краката си, той почва да гледа какво може да направи, за да продължи нагоре: дали млекоарница, да речем, ще направи, или нещо друго. Други бяха предприемачи. Много от тях станаха мипионери, защото Торонто се развиваше невероятно бързо. Но има и разпика в поведението на различните емигранти. Пептеков, например, когато стъпи на краката си, постепенно му дойде идеята да издава едно списание. Порано това списание бе създадено от Христо Статев. Те създадохме „Национален фронт“ – политическа организация с, бих рекъл, идеите на Търновската конституция. И постепенно този „Фронт“, както става обикновено, се раздели на две. А може би това беше необходимо. В смисъл, че хората, студентите, които бяха избягали на Запад и които по-рано бяха с Иван Дочев, също водач на „Национален фронт“, издаваха списание „Борба“. А Пептеков издаваше „Свобода“. Допреди една година „Свобода“ излизаше в над 100 броя. С Пептеков много добре се познавахме, сблизихме се и, разбира се, започнах да му сътруднича. Там имам извънредно много статии по най-различни въпроси от културно естество. За правописа, например. Това е Пептеков – един великопепен човек, един образец на емигрант, който след като е стъпил здраво на краката си, продължава заедно с жена си – Ермине – да мисли по какъв начин да се бори срещу режима в България и за свободата ѝ. Хилядите издадени от него страници са отражение на мислите, на тревогите и на

стремежите на една голяма група, аз бих ги нарекъл „просветени националисти“. Защото има някои, които са страхотно... националистични. С тях можеш да бъдеш и приятел, обаче не можеш да вървиш в крак с тях политически. Просто не върви. Ето един, пак от тези, особени българи, бих рекъл, много близък още от студентските години с Иван Дочев, е д-р Георги Паприков – един от издателите на „Борба“. Пично аз съм ги посетил в Чикаго, къщата им – от наше гледище – цял дворец. Един двор с такива едни, грамадни дървета. И Георги всяка сутрин излиза в двора, където има много катерички. Една катеричка той си кръстил Майк. И казва: „Mike! Come here!“ И другите стоят, само Майк спиза допу и си хапва. Та той си беше поставил за задача на всяка цена да събере всичко, което се печата в чужбина. „Абе – викамя – Георги, ти ще се съсипеш!“ – „Ще се съсипя, казва, защото нашите българи не са отзивчиви.“ Та даже и аз... Понска ми например моята стихосбирка „Пътешествия“, но искаше да му дам заглавието в превод на английски. Та позакъснях, но му дадох всичко, което можех. Покъсно той пожела да издаде и втори том.

Бойко Киряков: Докопкото знам, той е замислил три тома. Първи том – на ниво монографии, книжно тяло, да го кажем. Вторият – репертоар, статии в печата. Става дума обаче само за емигрантския печат ли?

Христо Огнянов: Не, само от българи, от българи на Запад.

Бойко Киряков: От българи, но ако българин пише, да речем в „Таймс“, ще бъде ли статията регистрирана?

Христо Огнянов: Не, той може би само ще го отбележи, ако е на българска тематика.

Бойко Киряков: Значи и в чуждия печат, не само в българския емигрантски печат.

Христо Огнянов: Не, струва ми се... Не знам, но както и да го беше замислил, той не стигна до там, горкият, така си умря за две-три секунди, дето се казва. Имал някаква среща. Готов, облечен, поляга си малко преди да отиде. Станка го вика: „Джордж, я моля ти се ставай, защото закъсняхваш...“ Като отишла – той починал. Но това, което той беше намислил, ако беше го и издал – щеше да е истинско съкровище. Но и издаденият том – като него няма в цялата, абсолютно цялата емигрантска литература на всички народи – няма такава нещца. Дължи се само на него, на неговата упоритост. Той правеше всичко това от чувство за национално съзнание. „Искам – казваше

ми – да покажа, че през цялото време, докато сме били в изгнание, се е мислило от българите в чужбина за България. И научно, и литературно...“ В неговата библиография са отразени някопко мои книги и, между впрочем, там е книгата ми „Македония според американски мисионери“. Тя беше издадена на български език за българите в Съединените щати, а след това и на английски, и двете издания – без моето име. Даже аз изобщо не знаех, че е публикувана на английски. После попаднах на английското издание и се изумих: текстът на български е на Христо Огнянов. Текстът на английски – на Иван Михайлов.

Бойко Киряков: Трябва да възстановим и актуализираме библиографията на Паприков, поне първия му том, понеже той го докарва до 1984 г. Трябва да се допълни до 1989 г., до това, което сега му се вика 10 ноември, защото все пак това е една дата, една крайна дата за българската емиграция. Оттогава нещата започват да стават качествено по-различни.

Христо Огнянов: Трябва да кажа, че първа Вера Мутафчиева се сети за това и се обърна към мен. Писа ми от Виена, като ми изпоси идеята за събиране на такива материали. Без да знае какво прави Паприков. И аз тогава ѝ писах: „От моя страна всичко, което съм издал, мога да Ви го изпратя, доколкото съм го запазил. Но другите емигранти мъчно се решават на такова нещо. А и самият аз не искам да имам връзка с официални представители. Но Вие сте дъщеря на неслучаен човек – Петър Мутафчиев е това, и затова...“ Тогава писах на Вера Мутафчиева, че Паприков подготвя подобна библиография и сетне ѝ изпратих издадения том. Мисля, че тя е първият човек, който има този том. Много е мъчно човек да си го достави, а томът е и много скъп, дори за американските условия. Защото той е дебел, великолепна хартия и т. н. И което е нещо много мило и достойно, предговорът написа д-р Иван Сипков. Сипков е пък една специална глава, ако речем да говорим за емигранти. Той е специална глава.

Бойко Киряков: Апропо, произведенията на Сипков слабо са застъпени в тази библиография, което е много интересно. Има неща на Сипков, които ги няма в библиографията на Паприков.

Христо Огнянов: Може би Сипков от скромност не му ги е дал. А Паприков пък не може да търси... Но предполагам, че има „Законите в България“ – великолепна книга... В това отношение Сипков е един от най-систематичните умове на Запад.

Бойко Куряков: Но да се върнем пак към тома на г-н Паприков. Аз не знам на какъв хап е в момента вторият му том – репертоарът на пресата. Той, предполагам, е на фишове. Трябва да помислим дапи не можем по някакъв начин да продължим работата. Може би съпругата на Паприков...

Христо Огнянов: Аз се обърнах към нея, ние сме в много добри приятелски отношения. Писах ѝ подробно писмо. Обясних ѝ идеята. Писах ѝ още: „Зависи от теб, но ако се обърне към теб Вера Мутафчиева или някой препоръчан от нея човек – имай му доверие.“ Досега тя не ми е отговорила. Не знам какво ѝ е положението. Къде са останалите материали от библиографията, дапи те са в Конгресната библиотека, аз лично не знам. Но това не е всичко. Паприков през цялото време събираше българските военни ордени. Събра ги всички до един. Описа ги научно, яви се на някакъв международен конкурс и получи първа награда. А пък на друг конкурс получил втора награда, само защото имал грешка в едно от описанията. И още нещо много интересно, пак за него. Той събираше книги на всякакви чужди езици от най-далечно време, които имат някакво отношение към България. Даже да има само думата „България“. Като му бях на гости, очите ми останаха в тях, сега какво ще стане с тия книги – не знам. Извънредно богата колекция, но само човек с неговото материално положение би могъл да събере толкова много книги.

Бойко Куряков: Аз не знам дапи няма опис на тази библиотека...

Христо Огнянов: Съмнявам се. Ние всички сме така обременени. Аз също нямам опис на моята библиотека. И като я гледам, викам си: „Ах, нещастните тези книги, дапи ще си отидат...“

Бойко Куряков: Трудно е, но описи на подобни библиотеки са задължителни. Например Светлозар Елдъров, племенникът на г-н Елдъров, описа, докопкото знам, архива и библиотеката на българският център „Абагар“ в Рим. Чувам, че е свършил много добра работа, той е много педантичен, акуратен човек. Информацията за подобни библиотеки не трябва да пропада. Като казахте за Вашата библиотека, предполагам, че Вие имате теорията на голяма част от българската емигрантска периодика.

Христо Огнянов: За нещастие, тъкмо това не съм го събирал. Тя е толкова много и разпръсната, че... Имам само части. Даже „Свобода“ нямам. Писал съм на Пептеков: „Моля ти се, из-

прати ми, аз ще ги подвързва и ще ги дам на Мюнхенската библиотека.“ Поне да ги има на едно място като цяло. Напоследък той ми се обади, аз трябваше също да му се обадя. Той иска да издаде в отделна книга честването на 1300-годишнината на българското царство, както ние казваме. Това бе едно великопепно тържество. Там имаше представител на ООН. Аз бях главния говорител, на английски, разбира се. Но аз му казвах: „Поне събери ги така, че да бъдат едно цяло и някъде...“ Той ми беше писал, че е възстановил текста, който аз бях чеп от запис. Аз малко го поправих в този смисъл – сложих му бележки под линия. Във връзка съм с него, понякога и по телефона. Не зная дали ще продължи да издава „Свобода“. Например този „Bulgarian review“, който беше създаден от Христо Бояджиев, един действително рядък българин... После д-р Панайот Панайотов, също в тази група Стефан Груев, Дими Паница в Париж и други, действително хора от много високо ниво... Те издаваха „Bulgarian review“ допреди 2 години. Аз ги събирах, имах ги всичките... После някъде съм ги бутнал и не мога да ги намеря...

Бойко Киряков: Това е една от задачите, която трябва да си поставим, те са много задачите, разбира се, но да направим един аналитичен репертоар на българския емигрантски печат. И това е „Бъдеще“ на Ценко Барев, това е „Bulgarian review“, това е „Борба“ и т. н. ... Трябва, трябва да се възстановят по всякакъв начин. Предполагам, че в дебрите на архивите на МВР някъде могат да се намират някакви податки, но всичко това по опосредствени данни е трудно възстановимо.

Христо Огнянов: Не знам дали е вярно, но имаше един случай, който безкрайно ме удиви. Пристига „Македонски преглед“ и гледам – статия от Борис Босилков. Има си хас, казвам, да има някой друг Борис Босилков. Чета – аз имах една подобна работа, това беше топкава отдавна – една работа по диалектология беше, тогава написах 20-минутен материал във връзка с целия комплекс от езиковедски въпроси. Чета списанието – и датата съвпада. И – бре, то било от мене – Борис Босилков. Сетне научих, че редакцията е взела този текст от някакъв архив в София.

Бойко Киряков: Те се записваха – предаванията на „Свободна Европа“.

Христо Огнянов: Да, но много от тези, които бяха всекидневни, казват, сигурно са ги унищожили. Но някои други – като поредица – са запазили.

Бойко Куряков: Не знам дали не можем да опитаме и някак си в царската библиотека в Мадрид. Там също може би са ги събирали... Може би Груев знае нещо...

Христо Огнянов: Възможно е... Не, Груев ще е по-осведомен. Възможно е, особено „Борба“, „Свобода“, те всички са ги изпращали на царя; дали обаче там са запазвани, по пипса, да кажем, на помещение, или ако щете на персонала, това не ми е известно. Защото аз знам за много неща, които той препраща във Фондация „Хувър“.

Бойко Куряков: Та да продължим с Вас от Австрия. Кога напуснахте Австрия?

Христо Огнянов: Почти всички мои приятели заминаха в Съединените щати, в Канада и пр. Аз все не можех да напусна, защото не ми се щеше да отивам отвъд океана. Стана възможно (тя иначе историята е дълга, широка и сложна), със съдействието на проф. Йосиф Гагов, чрез Папския институт за Изтока да получа официална покана от ректора на Института, г-н Херман. И получавам от него официално писмо – той, естествено, не ме познава, но Гагов му внушил какво да пише. С това писмо получих виза за Рим. И това беше 1951 г., някъде март, пристигнах в Рим. И първото нещо, което Гагов стори, бе да ме въведе в Папския източен институт, представи ме на проф. Херман, стана една от... как да кажа, от най-плодотворните срещи, защото той ми осигури цяла маса, отделна, само за мен. Аз си отивам сутринта на масата, взимам си всички издания на академиите – готово, – отивам там, взимам си тома, после го връщам. Ако е някоя отделна книга – поисквам я, те ми я носят. Така постепенно, постепенно навлязох във въпроса за македонската нация и език. Защото на мен като сравнително млад, въпреки че каква младост – аз бях тогава на 33 години, тези неща не ми бяха известни. Нямахме кога – през войната и след нея, – нямах достъп до литература, за да проуча корените на македонския въпрос, на проблема с македонската нация и език. Така че тук, в Папския институт, действително установих, разбира се, за себе си тези неща – откъде идва теорията за македонската нация и македонския език. И ако имаше около мен някой спавист като Кирил Мирчев, щеше да ме упъти: „Чети там и там, това и това.“ Обаче нямаше такъв.

Бойко Куряков: Значи тези неща ги установихте, да го кажем, подредихте си кутийките, че ги и запълнихте, в Рим.

Христо Огнянов: Точно в Рим. А по-късно – в Конгресната библиотека на САЩ. Но в Рим, в Папския институт, аз изучих буквално цялата история на българския народ, особено в съпоставка с историята на сърбите и гърците. И понеже не беше възможно нито човек да намери тези книги, нито да ги ксерографира, моя мипост ги стенографира. И по този начин с течение на времето, не само оттам, се събраха над 30 тетрадки стенография. Понеже бе трудно да ползвам тези записки както поради големия им обем, така и поради огромната и разностранна информация, ги обработих по букви, сетне по номера, така че направих един каталог, по който намирах бързо и лесно необходимото ми.

Бойко Куряков: И за Рим, казахте...

Христо Огнянов: Две и половина години бях в Рим. От началото на 1951 до началото на 1953 г., после заминах за Мюнхен, в „Гласът на Америка“. Понякога, като гледам живота си, виждам, че все се случват неща, които са като „Deus ex machina“, като някое благоволение Божие. В този случай ролята на Бога от небето изигра един мой приятел и съученик – Александър Димитров, който бип изпратен начело на Мюнхенския радицентър за шеф на „Гласът на Америка“. Той ме покани на работа. Александър Димитров от Стара Загора. Неговият баща имаше 5 сина. Един от тях – голям петец; друг един, който вече, не знам 20 или 30 години, беше начело на българските македонски организации в Америка и същевременно – редактор на „Македонска трибуна“, където аз изпращах свои статии от Рим. Статии, посветени предимно на славистични въпроси. Тази работа продължих и в Мюнхен. И я задълбочих. Например в Папския институт четох първи издания на новата, следдеветосептемврийска научна литература. И в едно от тези издания чета например, че християнството е сред най-големите беди на България. Е, имало някога малко нещо положително, в началото, когато го възприели, да речем, но след това... Естествено, че не можех да се съглася, че напи и моето възпитание е християнско, но това е емоционална, а не рационална реакция. Бих искал да реагирам научно, но, както аз казвам, нямам джепане. И тогава, вярвате или не вярвате, изучих историята на християнството. В България и на Балканите. И най-важното, изучих абсолютно цялата, с пълни подробности, история на Българската православна църква. Така за себе си, съвсем аргументирано установих, че българският народ, неговият днешен

облик не е възможен без християнството и без Българската православна църква. Тогава именно, в Папския институт, направих много бележки по темата за църквата и религията. Работа, която продължих и след като отидох в Мюнхен. Една от първите ми работи бе да се свържа с Византоположкия институт. Отидох в библиотеката, търсех двете томчета на Дуйчев „Из старата българска книжнина“. Гледам в каталога – има ги. Много се зарадвах, отивам на мястото, където трябваше да бъдат – там пък ги няма. Какво да правя – прекръстих се, отивам и хлопам на вратата на Дьолгер, един голям учен, представям му се, казвам: „Търся двете томчета на „Из старата българска книжнина“ на Иван Дуйчев, но на мястото им ги няма. Много бих желал да направя някои преписи.“ „Седнете“ – казва. Посяга и извлича едно томче – много хубаво подвързано – двете книги в него. Така подвързани, сякаш че е Библията. Но казва: „Ползвайте ги, вземайте си бележки, но вечерно време, когато напускате библиотеката, ще ми давате томчето на мен. Лично.“ И прибави: „Има и посвещение от Дуйчев.“ После, като говорихме за положението в България, казва внимателно: „Те тези в България не знаят какво правят! Това е лудост!“

Бойко Кирияков: Като стана дума за думите на проф. Дьолгер: „Тези в България не знаят какво правят“, Вие, вече като журналист, поддържахте ли контакти, интересовахте ли се от положението в България? Откъде го следяхте?

Христо Огнянов: Разбира се, всички ние се интересувахме за положението, и аз лично. И особено когато, постепенно-постепенно, започнаха да идват издания – списания, някои книги, можехме да следим какво става в Родината. И вестници (те също започнаха постепенно да идват), и оттам можеше да се схване развитието на нещата. Идваха и малко хора, един по един на Запад; и от тях също можеше да се разбере що е и какво е. Сведенията се увеличаваха с времето. И все пак, като чета сега на какво са били подложени някои български интелектуалци, трябва да кажа, че сведенията са били не само непълни, но и доста оскъдни. Защото от това, което сега чета по пресата, ми се струва, че е било ад. Истински ад. Срещу това аз съм реагирал, но има един случай, при който за малко да бъда обвинен в сътрудничество със софийския режим. Идвам в Бюрото на „Гласът на Америка“, добре си спомням, на 11 май 1953 г. и Сашо ми казва: „Я прочети какво пише тук...“ Това беше сводка на предаване на българското радио, ние популчавахме всеки ден

информация какво се говори по Радио София. А там предния ден съобщили, че пловдивският митрополит Кирил е избран за патриарх. „Ние трябва нещо да напишем“ – казва Сашо. „Непременно нещо трябва да напишем – съгласявам се – дума да не става, защото това действително е голямо събитие.“ Но какво да напиша? Разбира се, поколението, нашето поколение, живеем с идеите на Възраждането. Със загубените територии. „И щом като сега патриаршията се възстановява – казва той, – това на практика означава, че се отказват от епархиите в Македония и прочее... Поша работа, трябва да ги ударим по главата.“ Ха сега де, приятел, приятел, ама напи и директор ми е, правя обходна маневра: „Прав си, Сашо, и аз бих го казал по този начин, само че нещата с Българската църква не са топка-ва прости. Тя почва от 8 март 865 г. През вековете тя е имала съвършено друго развитие, тя е станала патриаршия за много кратко време, нещо невероятно като събитие, това и това, така и така...“ Изкарах му една съкратена лекция и завършвам: „Следователно, щом се възстановява патриаршеското достойнство, по принцип това е положително явление. Защото Българската църква си възстановява едно свое историческо право. А че комунистическото правителство се бърка и си преспедва свои цепи – ние ще му намерим цаката.“ Така написах една не много дълга, може би 10-минутна беседа, горе-долу в този дух. Но ние като американска станция, разбира се, не можем направо да говорим, затова казах: „Дано новите духовници тръгнат по дирите на Иларион Макариополски, Бозвели, старозагорския митрополит Методий“ – ей такива едни, начертах една програма. И какво се оказва – всички радиостанции в чужбина, които предават на български език, изпъчили отрицателни коментари. Само нашият бип попожителен. Затова началниците във Външното министерство на САЩ незабавно направиха запитване. „Сега трябва да ми даваш акъл“ – каза ми Сашо. Слава Богу, аз имах цялата история в бележки. Сядам, пиша му на български, той направи доклада-обяснение на английски. И час по час си вика на себе си: „Къде нагазихме?“, а на мен ми вика: „Слушай, ще видим тази работа...“ И видяхме... След месец отговориха: „Установяваме, че вие сте постъпили съвършено правилно. И не само това, а единствено правилно измежду всички други.“ Не бях изненадан, защото още когато си четях текста, срещу мен се беше изправил Христо Статев. Дошъл в Мюнхен и му казапи, че сега има такова предаване. Аз чета, а

той отсреща ми казва със знак: „Много добре.“ Разбира се, окуражих се, понеже той е много начетен. И като стана така, че началството ни призна, той каза: „Не може ли, Сашо, още две-три?“ „Може, разбира се.“ Започнах аз още две-три, а Ал. Димитров ги четеше; той имаше един басов глас, той ги чете, по 8 минути бяха – всяка неделя. Станаха предаванията 4 – 5, казва: „Не може ли да продължим темата през вековете?“ „Може.“ И тогава започнах да ги пиша, тези работи, и станаха 137 предавания. Което е най-интересното, и от Вашингтон изпращах. Там попаднах на закони за религиозното образование в училищата. Цялата тема е разработена из основи. Сега, разбира се, другояче може да се напише, но това е основен труд. Завършил съм го до 1944 г. Разбира се, после дойдоха много нови материали, можеше вече по-иначе да се напише, и това се отрази по-положително в другата поредица, изпълнена вече по радио „Свободна Европа“. Това беше „Единадесет века християнство в България“. Тя стана 107 предавания по 10 минути. Между впрочем, „Единадесет века християнство“ получи почетна диплома от Сдружението на американските католически радиостанции в Съединените щати. Бяха представили това предаване от българския отдел, от други отдели – други предавания... Та с тази поредица българският отдел получи за пръв път почетна награда. Аз имам снимка от тази почетна награда.

Бойко Киряков: Българската секция на „Гласът на Америка“ кога е създадена?

Христо Огнянов: Във Вашингтон, непосредствено след войната.

Бойко Киряков: След това се премества в Мюнхен?

Христо Огнянов: Не, онова си продължава. Това, за което говорим, е Мюнхенският радиоцентър. Мисля, че беше през 1952 г., защото Сашо дойде в Рим през пятото на 1952 г. да ме пита дали бих искал да работя там. Казвам му: „Абе, Сашо, да отида аз в среда, където се говори на немски език, бих се чувствал като у дома си. После, казвам, да се занимавам с български въпроси – разбира се.“ Но, както се казва – има клипъринг. Ама там какво ли не питат, какво ли не правят. Е, добре, стана този клипъринг, допуснаха ме, после се развиха други събития... Чак след това, като бях в Съединените щати и работех в Университета в Сиракюз, и бях станал вече citizen (гражданин на Съединените щати), като такъв можех да положа изпит за работа в централата, в българския отдел във Вашингтон.

Издържах изпита с пот и мъка на челото, дето се казва. Но не щеш ли, във Виена шефът на Ню-Йоркския отдел на „Свободна Европа“ – моят колега и приятел Пенчев, ме покани да работя за „Свободна Европа“ в мюнхенската централа. Аз и дотогава, при престоя си в САЩ, работих за него – беше ме помолил да пиша някои радиопредавания за американската литература и др. С него се познавахме още от „Зора“. Той беше кореспондент на вестника в Лондон, аз бях в Берлин – малко конкуренция, напи... но ние сме колеги. Та той ми казва: „Я по-добре ти да отидеш в Мюнхен.“ Тези две внезапно открили се възможности ме объркаха, започнах да се колебая какво да избира. Съпругата ми, разбира се, искаше да отиде час по-скоро в Мюнхен. Като бивша оперна певица, иска ѝ се да бъде във връзка с опери, с театри, с концерти и пр. Освен това – и заради дъщеря си Урсупа, която бе останала в един интернат за недоразвити деца. Разбира се – майка, и после... иска да се грижи за нея. Във всеки случай това бяха мотивите да се решим да дойдем в Европа.

Бойко Киряков: Колко души бяхте в това Мюнхенското бюро на „Гласът на Америка“? Изобщо как беше организирана работата там?

Христо Огнянов: В бюрото работеха, доколкото си спомням, Сашо Димитров, неговият помощник Даскалов – млад, също от България, дойде от Детройт, понеже баща му бил там. След това постепенно се събраха най-добрите пера, каквито човек може да си представи. Например Антони Николов – университетски човек, директор на вестници, великолепен юрист и пише великолепно. И журналист, разбира се. Успяхме да привлечем Михаил Пъдев от Лондон, който беше по-рано в „Слово“ – познавахме се. После бе назначен Стефан Попов от Испания, от Мадрид. Сетне се организира сътрудничеството на Петър Увалиев – от Лондон, на Асен Цанков – по-рано голям социалдемократ от Париж, на Христо Статев от Рим и Н. П. Николаев от Швеция. Всъщност аз заварих вече там Николаев. Той беше в самата редакция. Ръководителят Ал. Димитров почина от преумора през 1956 г., по време на унгарските събития. Аз тогава вече бях заминал за САЩ, за това ми разказа секретарката Констанца: „Христо – рече ми тя, – както издиктува една дума до поповината, отиде и падна.“ Тогава дойде друг, дойде Панински, и после се закри Мюнхенският радиоцентър... Това стана след моето връщане в Мюнхен през 1962 г. Продължа-

ваше да съществува само като център с кореспонденти от Европа. И там от целия този състав остана само Стефан Попов като европейски кореспондент на Вашингтон.

Бойко Киряков: Всекидневни ли бяха предаванията от Мюнхенския радиоцентър?

Христо Огнянов: Ами да, разбира се, всеки ден. В началото, когато аз бях там, бяха към 15 минути, немного, но всеки ден, абсолютно. Действахме много оперативно. Често пъти ние имахме – мания пи да го нарека, какво пи – да отговаряме на българската преса още същия ден. Днес получаваме вестник „Работническо дело“, днес отговаряме на статията в него. И тогава започнаха много неща. Оттам води началото си моят исторически календар – „Български исторически календар“, стъпил на основата, изготвена от Николаев. Много добре си спомням, когато узнахме за смъртта на Цвети Иванов. Цвети Иванов аз си го обичах като ангел Божии. Понеже той между всички мои познати бе единствен социалист, бабанка напи, мене социализмът много малко ме интересува като доктрина. Обаче един, бих рекъл... нямам думи, такива българи сигурно много рядко се раждат. Такъв благ човек, бих казал, че той би бил следовник на Исуса Христа, бос би ходил по пустинята, или... какво пи не, за да прави добро. Тогава написах аз всичко, което знаех за него, но, за съжаление, не съм запазил материала.

Бойко Киряков: Та, каква беше драматургията на предаванията на българската секция, какво съдържаше?

Христо Огнянов: Преди всичко новини. И веднъж в седмицата, в неделя – преглед на всичко, което е минало, сборно изложение на събитията и критично предаване. Това бе мое дело, всяка неделя се изпъчваше и тази 8-минутна програма.

Бойко Киряков: Тогава под Ваше име пи ги пускахте, или под псевдоним отново?

Христо Огнянов: „Черноризец Храбър.“ Понеже имах много статии под името „Черноризец Храбър“. Даже бях получил писмо: „Абе ти знаеш ли кой е този Черноризец Храбър?“ Мислех си: „Защо не му кажа, че съм аз?“ Но не го направих от стеснение, ако му бях отговорил, щеше да каже: „А, как се надува!“ Защото беше ме похвалял. „Той – пишеше ми – този Черноризец Храбър трябва да стои някъде, където има много информация, извряя сума ти работи...“ Беше много положително, аз се зарадвах, но му писах: „Не знам, редакцията ги знае тези работи.“

Бойко Киряков: Трябва да го прибавим към речника на българските псевдоними на Богданов. Там го няма, мисля.

Христо Огнянов: А-а, разбира се. И аз съм вътре като „Огнян“. Това е от времето на в. „Обзор“, когато пишех фейлетоните. Но от тези фейлетони почти нито един не е, както съм го написал - цензурата все е махнала някъде нещо. И между впрочем, спомням си, приятели след време ми изпратиха една „Стрела“, както бяха кръстени тези фейлетони, където се опълчвам срещу македонска нация и македонски език – 1936 г. Къде е 1936, къде е 1952 г.

Бойко Киряков: А в Мюнхен с кого от българите поддържате връзка? Тогава имаше ли някакъв организиран емигрантски живот, или всичко беше...

Христо Огнянов: Имаха организиран живот, обаче попитически. Аз някак си нямам вкус към попитически организации, топкоз повече, че тези попитически организации бяха просто пренесени от България. Някой, да кажем, либерап. Или националиберап. Другият – цанковист. Третият – не знам какво си. Аз никъде не мога да се вместя, напи, на мене ми е чуждо всичко това...

Бойко Киряков: Но сте ги следил, все пак.

Христо Огнянов: Не, или по-скоро не отблизо. Имаше например Български национален фронт, в основаването на който участва и Стефан Попов. И затова основата, първоначалната основа на това формиране е много... как да го кажа... просветено-национална, уравновесена. Но след това, които са побойки, отидоха с Иван Дочев. А в тях има нещо особено. Познавам ги от студентско време – приятели бяхме. Те се приспособиха, приспособиха се абсолютно към условията в Америка – станаха действително демократи. Паприков, да речем, е националист, той е демократ. Имаше, искам да кажа, такъв организиран емигрантски живот, но аз началото го изпуснах. Тогава бях в Мондзее, не бях във връзка с тях. По-лесно е например сега да отида в Китай, откопкото тогава от Мондзее да имам връзка с Мюнхен. Така че не бях в течение на нещата.

Бойко Киряков: Понеже споменахме Австрия, срещнахте ли се там с Александър Цанков?

Христо Огнянов: А, Националното правителство. През септември 1944 г. бе създадено българско национално правителство. Там външен министър беше брат му, вътрешен министър беше Кантарджиев, министър на просветата или на пропаган-

дата беше Христо Статев, не знам кой още... имаше... интересно, че в момента не ми идват на ум много добре. Цанков искаше да ме включи там, но аз му отказах. Използвах като претекст, че бях кореспондент на японската агенция „Домей“, нейното седалище беше в Берлин, а директорът на тази агенция – Иджири, мой приятел, беше дошъл тогава от Берлин във Виена. Казах на Цанков: „Аз се занимавам все още като журналист, и по друга линия бях ангажиран.“ За да не вляза в Националното правителство. Но то изигра добра роля. С него те искаха да кажат едно – България не може да бъде толкова изменническа... И немците, мога да кажа, се държаха много коректно към тях. И най-важното – съумяха да ги спасят. А, между впрочем, по една случайност аз имам кореспонденция с Александър Цанков. По случайност. И имам един ръкопис от около 70 страници – сравнение между съчиненията на Караспавов и Талев. Той беше ги изпратил в „Македонска трибуна“, влезе във връзка с мен, точно бе помолил да ми ги изпратят; имам писмо, където ми дава картбланш да направя каквото искам. Още пазя този ръкопис. Трябва поне да се спаси по някакъв начин.

Бойко Киряков: А къде беше седалището на това правителство?

Христо Огнянов: Във Виена.

Бойко Киряков: Не, след окупацията на града от съветските войски?

Христо Огнянов: Преместиха ги на запад, в различни места на Западна Австрия, в Американската зона. И аз се паднах в Американската зона с моя приятел, в Мондзее.

Бойко Киряков: Докога функционираше това правителство?

Христо Огнянов: Не, с това свършва неговата дейност. После те се преобразуваха, някакъв национален съвет около младия цар имаше... Не знам... Всички тези неща са със сигурност сега интересни, но моята нагаса тогава беше друга, интересувах се от българщината, от културата и литературата в България. Попитическите ми интереси са много малки. Писал съм за попитика, но попитика не съм правил и не мога да правя, чувствам, че не мога да правя попитика. Просто си викам – не ти е работа, не се занимавай с нещо, което не ти е работа... Добре.

Пловдив, 23 юни 1992 г. Ламартиновата къща

Хр. Огнянов: При престоя ми в тук един от най-често срещаните въпроси бе: какво мисля за попитическото развитие в

България? Същото ме питаха и на срещата във в. „Литературен форум“. Сякаш не съм поет, а политически ясновидец – най-опасното ясновидство е политическото. И не бих могъл нищо да кажа, освен – дай Боже тези, които променят днес България, да намерят най-равните пътища за вътрешната уредба на страната, за външната политика, да изпъзват от затрудненията и да тръгнат по един, да го наречем, благословен път.

Често ме питаха и какви преживелици имам тук, в България, през тези няколко дена. Много, но едно от тях е направо невероятното. Жена ми и аз бяхме тръгнали из Банкя. И както вървим, виждам един възрастен човек, много скромно, но добре обличен. Заговорихме се - откъде идвате, какво правите... Аз му казвам: „Вие говорите с един българин, който за пръв път се връща в България след 52 години скитачества в чужбина.“ „А – каза той, – тук беше Петър Увалиев, също такъв скитапец. Тепе-мале – какъв чародеец на езика.“ Страшно впечатление ми направи тази дума. Аз наричам Петър Увалиев „жрец на българското слово“, но „чародеец“ – просто не ми е дошла думата, въпреки че съм я мислил, и оттук нататък, с позволението на този непознат българин, ще го наричам „жрец и чародеец на българското слово“. Много се радвам, че срещнах задочно Петър Увалиев в София. Много беше интересно.

Инге Огнянова: Посети ли Петър Увалиев Бачковския манастир в Рипа?

Бойко Киряков: Не зная...

Христо Огнянов: Той ги знае, Инге, той ги знае повече от мене. Сто на сто съм убеден. Още от младини...

Инге Огнянова: По-богат е бил...

Христо Огнянов: Не, не, по-подвижен беше – и от гледна точка на свободно време, пък и на пари. Като журналист бях извънредно зает и не можех да си позволя просто да прескоча някъде. Вън от това, аз действително нямах средства за екскурзии.

Бойко Киряков: Е да, но Вие сте живяли повече с България, откопкото Петър Увалиев, който по една или друга причина се откъсна от българската проблематика, така че не знам докопко все още си спомня, въпреки че той има памет на цирков спон...

Христо Огнянов: Той помни извънредно много, но има и нещо друго. Той имаше щастието на младини да познава буквално всички български писатели.

Бойко Киряков: На живо.

Христо Огнянов: На живо, да, и той знае всички... не само техни произведения, но и техните взаимоотношения като писатели, техните, ако щеш, интимни отношения... Истина е, че той през целия си живот в чужбина се занимава на чужди езици с чужда тематика. Това е самата истина. Защото той беше представител на Карло Понти и София Лорен в Англия и има извънредно много филми в тяхното предприятие. Има и други филми, в които сценарист, режисьор, продуцент е той – Петър Увалиев, под името Пиер Ув. Освен това той е режисьор на не знам колко си пиеси в разни театри в Англия. Но най-важното, което е в неговия живот, е, че той е много голям специалист по абстрактното изкуство. Помагаше му и това, че знае езици, и то още като младо момче. Още оттогава той владее италиански, знае руски, научава английски, немски може преспокойно да говори, френски, разбира се, като французин. Действително аз съм виждал посвещения на Жорж Десбон когато е бил в Пловдив, на френски, в които се казва: „На моя млад приятел Петър Увалиев, който знае по-добре от мене френски.“ Представи си, тази работа: Десбон – най-големият адвокат във Франция, твърди по онова време... Та той е действително вест в абстрактното изкуство, и то до такава степен, че аз понякога му казвам „Моля ти се, Пиер, я ми обясни тази работа, защото главата ми не я възприема.“ Например той написа за Търнър едно изследване, при което си служи с понятията на модерната пингвистика. Например морфемите, фонемите и не знам какви си други работи, които той среща в живописиста на Търнър. Издадена е на френски. И има едно писмо, което е на английски, от Роман Якобсон – големия руски пингвист. Бил съм на разни спавистични конференции и съм забелязвал, че когато Якобсон вземе думата, всички мъпчат като малки дечица пред своя дядо. Авторитет! Но той пише приятелско писмо до Пиер Ув, в което му казва: „Ти си написал една книга, каквато няма по света.“ Това са думи на Якобсон. Няма в света книга, в която живописиста да се тълкува въз основа на терминологията на модерната пингвистика. След като отмина епохата на филма, той започна да преподава ... мисля философия на изкуството, само че неговият курс не е как да виждаме изкуството, а как да четем изкуството. Това е най-оригиналното виждане за модерното изкуство. Аз съм само любител на някои неща от това изкуство, но когато трябва да говоря за него – веднага се затварям някъде и казвам – пишете го бегало, не мога да говоря за

тази работа. Но искам да Ви коригирам – той не се е откъснал от българската тематика. Аз мислех дълго време, че той говори по „Би Би Си“ под псевдоним. А той си говори с името си – „Петър Увалиев“. По тази радиостанция той е разгледал толкова много проблеми от българското изкуство, от българската литература, от българската поезия, и то с едно аналитично чувство, с такова проникновение и с такъв език, какъвто никой българин няма. Твърдя това – нито в България, нито в чужбина. Той обикновено ми казва: „Ти имаш много добър език.“ Възражам му: „Моля ти се, аз да можеш да пиша като теб...“ Но той наистина е единствен в това отношение. Като че ли продължава един език, обогатява го не само със слово, ами и с обрати в речта. Често пъти започва с едно изречение и изведнъж се докосва до самия център на проблема, без да усетиш. Ние сме приятели, той единствен ме откри, бих рекъл, като поет, а и аз се открих като поет чрез него. Например в една своя рецензия той писа, че моя мипост пише репигиозни стихотворения, даже ги нарича по същество православни. И аз постфактум, дето се казва, почнах да разсъждавам защо съм писал православни стихотворения. По негова подбуда си дадох до известна степен обяснение. Иначе съм му казал: „Не мога да правя никакви анализи, никакви обяснения за моите стихотворения. Ако някой се наеме да ги обясни – добре. Аз пично не мога да говоря за своето творчество.“

Бойко Киряков: То ако поетът тръгне предварително да анализира себе си, а след това да пише, никога няма да го напише...

Христо Огнянов: Тук мога да вметна нещо. Беше, когато пред мен се изправи въпросът, какво да следвам; идвам в София от провинцията... По наклонност трябва да следвам литература. Но само като си представих, че ще се наложи да правя дисекция на стихотворенията и други художествени произведения като хирург, се изплаших, че ще ми изчезне абсолютно всякакъв ищах да творя. Тогава един от по-възрастните студенти каза: „Слушай, Христо, следвай право, ще получиш по-широка култура.“ Дали я попучих, не зная, но по-широката култура до известна степен ми помогна да стана журналист.

Бойко Киряков: Не, това е вярно, Вера Мутафчиева в едно интервю изказа следната мисъл: „Забелязали ли сте, че голяма част от по-добрите писатели идват от неписателски професии?“ И дори ако вземем сега по-съвременните писатели: Дончо Цон-

чев – геолог, Вера Мутафчиева – историк, Георги Марков – инженер-химик, Георги Данаилов – също химик. И тя, Вера Мутафчиева, го обяснява по следния начин: „Литераторът ти го обяснява така, както всичките го знаем, но това го знаем всички. Докато представителите на останалите професии гледат вече от специфичен ъгъл и затова става интересно.“ Така че правото може да е бипо и на добро. Но аз друго исках да питам, когато говорихме за Увалиев, има ли той друго образование освен правото?

Христо Огнянов: Не, само право. Но още когато беше в България, почна да пише филмова критика; той е сред първите филмови критици, между впрочем, той е първият говорител по Радио София. По-нататък... аз не съм го разпитвал, ние сме приятели и аз не питам приятелите си кой какво е правил, но съм сигурен, че няма друг като него в изследването на абстрактното изкуство. Той има толкова много публикации, че му казвах: „Къде са бе, дай ми ги да ги прочета, да се поуча, дето се казва.“ „Остави, казва, къде ще ги търся...“

Бойко Куряков: Да разчитаме на Паприков, т. е. на архива на Паприков...

Христо Огнянов: Съмнявам се, защото Паприков и да се е обърнал към него, сигурно щеше да получи следния отговор: „Какво ме интересува дали ще ме сложите в една библиография...“ Та и аз даже не от нежелание, ами просто от физическа немощ, бих рекъл, не се отзовах напълно – къде ще търся моите публикации, че да му ги подреда, че да ги преведа на английски. Но друго исках да кажа. През цялото време той говори по „Би Би Си“ на български език, но не само за българска проблематика, а преди всичко за връзката на България с други събития в Англия. С поети, с миспители, за какво ли не. И по този начин разширява българската проблематика до степен на универсалност. В това отношение му помага извънредно широката, голяма куптура, в главата му има толкова връзки, асоциации... А разликата между мен и него... Аз винаги съм търсил тази българска проблематика, понякога съм я свързвал и с работите на чужди учени, най-вече, когато става въпрос за прабългарите. Аз проверявам и казвам не само какво твърдят българските историци и какво поддържа някой от марксистите по онова време, но какво твърдят и големи американски и немски урапаоплаисти, да ги наречем, тези, които са специалисти по тюркските проблеми и проблематики. Не зная колко време съм

отдал на прабългарската идея, но съм събрал по прабългаристика извънредно много книги на чужд и на български език и най-важното – Abhandlungen, значи такива големи изложения на немски и на други езици, имам ги въкъщи. Изобщо по история имам около 1500 извадки от не знам какви си списания. И като ги гледам, боли ме да не пропаднат някъде, защото все пак това е труд и ако са на едно място, все някой може да ги използва.

Бойко Киряков: Като библиотеката на проф. Дуйчев. Не че в нея имаше неща, които ги няма другаде. Има ги. Но събрано на едно място, това е вече е нещо друго.

Христо Огнянов: После, известна специфика. Той все пак е събирал нещо, което другаде го няма.

Бойко Киряков: Не, има, разбира се, неща, които ги няма в България, но главното, интересното, хубавото е това, че така комплексно събрана, библиотеката говори и за самия автор. Ние можем да видим цялото развитие на проф. Дуйчев през неговата библиотека... Но по повод на прабългарите и славянизма още една идея: да се направи един документален сборник за репресиите, или хайде, за натиска на българската политика след Девети септември върху хуманитарната наука. Сега съставителите са по следите в българските архиви. Целта е да се намерят всичките документи, нормативни директиви и всякакви там писмени акъпи, дето са ги раздавали от ЦК на БКП. Замислени са даже документационни корпуси по науки: това – в историята; онова – във философията, как е бил унищожен един Михаелчев, да речем; трето – в изкуствознанието...

Христо Огнянов: Не само той, Михаелчев – единственият голям философ...

Бойко Киряков: Аз напълно разбирам защо си е отишъл Михаелчев, ами защо му е трябвало да се кара с Тодор Павлов през 30-те години във „Философски преглед“.

Христо Огнянов: Тук нещо ще кажа: много е опасно, когато човек говори за себе си, но в случая, понеже говорите за тези инструкции. Аз не познавах съдържанието на тези инструкции, обаче виждах отражението им. И написах на английски език едно изложение, трябва да го пратя, действително: „Някои нови елементи в марксистическата историография върху Първото българско царство“. Около 30 страници. С научен апарат. Обаче установявам следното: постепенно-постепенно българската историография се освобождава от крайните, отрицателните

преценки и постепенно се набелязва развитие към по-почтено гледане на българската история и на самите прабългари. Като съм цитирал неща, които са излезли в България, които вече в продължение на не знам колко – 20 или 30 години – бях обхванал... Тогава Стефан Попов ми казваше: „Христо, продължи, моля ти се, развитието.“ Не ми остана време. Щеше да бъде много добре, защото щеше да се окаже, ако сведа нещата до две или дори до едно изречение: от крайно съветополонство българската историография се разви към почтено българолюбство. Виждаше се как постепенно започна да се проявява едно не отрицание, ами постепенно-постепенно признаване. Промъква се и любов към всички, които са създали българската история. Не като историографи, ами като действителни творци на българската история.

Бойко Киряков: А кой освен Вас се занимаваше с тези проблеми зад граница?

Христо Огнянов: Специално с прабългаристика не знам кой българин, а с тази тематика са се занимавали извънредно много чуждестранни учени. Иначе, да го река, с нова българска история, с някои проблеми и пр. се е занимавал Марин Пундев. Имаше един ... а сега де ... и той беше познат още навремето тук, в България, името му е нещо като Съселов... Значи, отплесва се до такава степен, че един чуждестранен учен като вземе неговите съчинения, сигурно ще каже: „Всичко това е добро, ама не ме интересува...“ Защото текстовете му бяха прекалено... прабългарски... По този въпрос трябва да се мисли и пише съвсем трезво, почтено и – най-важното – някак си да се внедри... тук вече, един продукт, добавъчен: българинът да се осъзнае, че той е един славянски народ с юни генерис – това е моето понятие. С юни генерис – защото е действително създаден от прабългари и славяни, добре. Славяните са дали езика, отлично, етнически може да са процентно повече, но основите на държавата, действителното държавно творчество е от прабългарите.

Бойко Киряков: Добре, интересно защо ние останахме без наши учени зад граница? Аз говоря малко наизуст в момента, но мисля че и чехи, и поляци, и ... не, оставете ги чехите и поляците, оставете ги сърбите, ами румънци имаше, които работеха зад граница. Българи нямаше. Сега голяма част от румънките се пишат дисиденти. Може би Сигуранцата ги е прашала така или иначе на Запад, но имаше много силно научно присъствие. Българско нямаше...

Христо Огнянов: Ами хърватите... Хърватите излязоха с професори по всички области...

Бойко Киряков: Е, Югославия беше друго...

Христо Огнянов: От българите в чужбина не излезе нито един оформен професор историк. Всички, които излязоха на Запад, учеха курсове в университети, където се образоваха с цел в края на краищата да почнат да преподават някъде. Но, да вземем за пример Съединените щати – ако ще преподаваш, основата ще бъде руска, а българистика... покрай другото.

Бойко Киряков: Марин Пундев също преподаваше съветска история, Юлия Кръстева също не се занимава с българска проблематика...

Христо Огнянов: Да, Марин Пундев го хранеше руската история. Имаше един Любо Делпин, той беше Делпинешев – прекрасен човек и прекрасен българин. Той завърши в Генуа, знаеше перфектно италиански, знаеше великолепно немски и като отиде в Съединените щати, искаше да се занимава с история. И той стана шеф на цял един институт за изследване на Съветска Русия. Много млад почина. Но той се занимаваше с тези проблеми. Нямахме кой да почне да се занимава с прабългаристика, понеже не можеше да живее от нея. Аз имах щастие, че „Свободна Европа“ ми даде възможност да разгледам цялата проблематика и почти цялата литература по прабългарската история.

Бойко Киряков: Да, но това все пак не е чистата наука...

Христо Огнянов: Не, обаче аз пиша публицистика въз основа на научни данни. Никога не съм казвал, че съм не знам какъв си учен.

Бойко Киряков: Всъщност белята явно е там, че българската проблематика не е интересна на света.

Христо Огнянов: Бих рекъл, може би е нужно да се намери начин как да се подхване. Трябва да се каже така, че и детето да го разбере. И това беше проблемът, когато писах книгата. Моят цел е била, без да правя пропаганда, да се убеди българският народ, че той се отличава от другите спавяни и по това, че има и друга черта, друга съставка в себе си. Не говоря за етнос, а за такива добродетели, като държавност например. И копкото повече се подхващат тези добродетели, толкова по-добре за българите и за бъдещето на българския народ. Защото този народ се нуждае от устойчивост, от историческа устойчивост. И както беше казал навремето Ников, българ-

ският народ живее в две организации – държавната и църковната. Няма други организации. И две институции – царската институция и патриаршеската институция. Цар – патриарх. Няма никакви първи секретари на партията...

Бойко Куряков: Е, имало е първи секретари на партията и тогава. Защото боярите са били първи секретари на области. Те не са били собственици...

Христо Огнянов: Извинявам се, ама по никой начин един боярин, назначен от Симеон Велики, няма да вземе да дерибейства, както някои в наше време...

Бойко Куряков: Ами...

Христо Огнянов: Не, няма такова нещо. Именно там е прабългарското. Той знае много добре, че по-раншният хан и сегашният княз, а по-късно и цар, няма да допусне това. А мръдне, той веднага ще му каже: „Слушай, внимавай... Тази не върви...“ Има и доказателства за това. И бих казал, че има поаянност към династията. Разцеплението идва много по-късно. През Първото българско царство имаме доста поаянност от тези, които са встрани. Ами този институт „кавхан“. Това е нещо знаменито. Добре, ние ще си говорим за историята, тя ще си върви... Всеки от нас си има някаква... наречи я илюзия. Аз като останах в чужбина – какво мога да направя? Ако мога да внуша на българина тези принципи...

Бойко Куряков: Добре, но Вие казвате, решили сте за себе си, че трябва да обясните на българите тези неща и действително сте ги обяснили. Дори хайде, да оставим работата Ви в „Свободна Европа“. Вие издадохте книги. Кой друг успя, освен, ако не се пъжа... не, не се пъжа, Асен Николов се казваше един от Цатите, който издаде поредица от 7–8 книжки... скупптор...

Христо Огнянов: А, Асен Николов, един много добър българин, но той не се занимаваше с това. Той написа за Самуила, една брошурка...

Бойко Куряков: Не само тази брошурка, той имаше книжни тела и по стотина страници, сред тях, последната май, беше посветена на отец Паисий. Но, общо взето, аз не знам българин зад граница, който да се занимава професионално с българската история.

Христо Огнянов: Да, само някои от тези професори, обаче, как да кажа, като допълнителна дейност.

Бойко Куряков: Покрай другото. Ето, да вземем Марин Пундев или Цветан Тодоров. Тодор Боров ми е разказвал, синът

му преподава руска литература. Ние от Центъра „Иван Дуйчев“ взехме библиотеката на Тодор Боров – страхотни справочни издания. Казвам: „Добре, професоре, защо не я подарите на сина си, все ще му върши работа. Тези неща, които ни давате, може би една малка част от тях не е в България, но ще ги намерим, докато на сина Ви във Франция ще вършат повече работа.“ А той каза: „Вижте, за какво да му ги давам, никаква работа няма да му вършат; той с българска история и литература не се занимава.“

Христо Огнянов: Да, той не може да се прехранва с това.

Бойко Киряков: Ама не, ето тази дума, която много се обезцени – „патриотизъм“ – да работиш нещо, за което не ти се плаща.

Христо Огнянов: Но в такъв случай държавата трябва да осигури на един такъв човек социалното му битие.

Бойко Киряков: Онази държава осигуряваше за тези хора единствено чадъри с добавъчни функции. Но ние не трябваше да искаме от тази държава да подпомага българските учени зад граница да пишат истинска история на България, въпреки че пак щеше да изпиза на сметка.

Христо Огнянов: Аз съм сигурен обаче, че нямаше да се намери истински българин, българин, който да е против комунизма и който да се съгласи да получи и едно петаче от този режим. По никоя начин!

Бойко Киряков: Да, но на този българин можеха да му се подсигурят ксерокопия от български архиви и той щеше да ги приеме. И не само липсата на помощ от българска страна е причината за липсата на публикации по българска история сред емиграцията. Българинът не пише „за чекмеджето“. Българинът не желае да се занимава с нещо, ако не вижда пряката файда. Малко са тези хора – извинявайте, че Ви давам за пример, хора като Вас. Като погледнем трафаретите ще видим, че българските библиотеки в миналото все изгарят. Няма я патриаршеската библиотека, защото гръцкият владика я бип изгорил. Защо гръците изгарят все нашите библиотеки, а не са изгорили сръбските, не са изгорили румънските библиотеки? Това е – българинът не пише. И сега дойде т. нар. „перестройка“, в Съветския съюз хората извадиха романи от чекмеджетата. Дойде тук не перестройката, а Десети ноември дойде – нищо не се издади.

Христо Огнянов: Това е много интересно, защото ние на Запад предпогахме, че ще изпязат неща, които са написани,

и поради някакви, предимно цензурни причини не са излезли. Не обвинявам никого, понякога си казвам, да беше ти в България, какво пък ли щеше да направиш...

Бойко Киряков: Не, това с „ако“-то – в историята „ако“ няма. Има една фраза, че ако го нямаше Руския паметник, „Петлицата“ щеше да върви направо. Няма „ако“. Но това ми беше интересно. Тук, в България, не излезе нищо от чекмеджето...

Христо Огнянов: Жапко...

Бойко Киряков: Не, ама жапко и за нашата емиграция, тя също не пишеше за себе си.

Христо Огнянов: Напротив. Кой е писал стихотворения на Запад с мисълта, че те ще бъдат издадени? Напротив...

Бойко Киряков: Ама няма да бъде издадено, защо трябва да бъде издадено. Напиши си го за себе си...

Христо Огнянов: То стихове се пишат, само когато не можеш да не ги напишеш...

Бойко Киряков: Да, но стихът се ражда по друг начин – звънне ти нещо, пък го изпееш върху листа, докато при науката, или хайде, да речем при романа, се иска хамапогия.

Христо Огнянов: Къртовска работа.

Бойко Киряков: Не са я вършили. Защо?

Христо Огнянов: Не мога да знам...

Бойко Киряков: Може би има и нещо друго: все пак българската емиграция не е топкава задружна, това, от една страна, така съм чувал...

Христо Огнянов: Тя е разпръсната по всички меридиани...

Бойко Киряков: Тя и полската е разпръсната, само че...

Христо Огнянов: Но представете си колко поляци има в Съединените щати, колко украинци... Децата учат украински. Ние сме живели с Инге при едно украинско семейство; дъщеря им, родена в Съединените щати, говори перфектно украински. Защо? Защото отиват в такива училища, където преподаването е на родния им език. Църквата там също играе голяма роля. И нашите църкви играеха голяма роля, докато имаше всеотдайни мисионери. Например в Торонто отец Васил Михайлов, неговата жена Райна. Мария Икономова, нейният съпруг – чрез тях израсна едно поколение, което говори на български език. И когато бях един път сред тях и ги попитах: „На какъв език да ви говоря? Аз не съм кой знае колко добре с английския...“, казват: „А, а не, ще ни говорите на български, ние разбираме.“ Ама тези хора около Васил Михайлов не се и занимаваха даже с българ-

ски език, те го правиха само от любов, те живееха с тия деца, растяха с тях, отиваха на изпети, петуваха някъде, пееха български песни, играеха хорà и какво ли не.

Бойко Киряков: На мен друга ми беше мисълта. Хайде, църквата, разбирам, но нямамо ли е българи, които да подпомагат тази наука? Ето, вие скоро ми разказахте спучката за онзи македонец, който имал 700 таксите на три смени, на когото се опитали да продадат Вашата стихосбирка и се чудели как да му обяснят като какво е това, което му предлагат...

Христо Огнянов: Той няма как да разбере за какво става дума, той не е чувал и виждал в живота си стихотворения... И онзи, който му предлага книжката, се оказва в небрано позе и, незнаейки как да му обясни, първо му казва, че това са стихове. Пълно неразбиране отсреща. И тогава приятелят се опитва да му го обясни достъпно, и му казва: „Слушай, това са песни.“ „А – а – проточил бизнесменът, – я не пеям.“

Бойко Киряков: И три долара не дава, след като тези три долара за него са нищо. Един попък няма да направи това.

Христо Огнянов: Да, но това е друга куптура. Аз на този човек, дето не пее, обаче му целувам ръка. Защото той дава всяка година по 20 000, 30 000 долара за църквата и за какво ли не още. Той ги дава по възрожденски, той вижда, че там се развиват съвсем други хора, нови поколения, които говорят вече на английски, а той с неговите пари помага те да не забравят българския.

Бойко Киряков: Литературата изпълваше цепия Ви съзнателен живот. Вие бяхте неразделно с нея – и като творец, и като литературен историк. Но така се стекоха обстоятелствата, че Вие се занимавахте с нещо, на което се казва „оперативна критика“ – отразяване на събитията на момента. Вие обаче имате и едно произведение, посветено на цялата българска литература...

Христо Огнянов: Да, аз съм ги чел, специално белетристите, ей така, както човек чете едно художествено произведение. Без желание да ги критикува, просто за да си ги изживее. Такова ми е било отношението и към поезията. Никога в живота си не съм искал да бъда литературен критик и литературен историк, не дай Боже, но животът ми се разви така, че трябваше да пиша и история на българската литература на чужд език, за чужденци. Това е още по-трудно, защото при българина мога да започна веднага, по същество, и той веднага ще

разбере за какво става дума. Когато това е адресирано към немеца, не върви, трябва да намеря подход, който е близък до немския ум. Значи трябва да представя нещата така, че той да ги възприеме. Например като пиша, че Иван Вазов е нещо като Гьоте в немската литература, още докато го пиша, усещам назряващите въпроси. Вазов е Гьоте, Ботев – Петьофи – така човек би го разбрал по-лесно. Но за да сближиш в ума, във възприемателните способности на немеца Вазов с Гьоте, трябва да намериш нещо, което е много близко между тях. Има едно стихотворение, което Гьоте е написал за майка си и за баща си. И на едно място казва: „Von Vater hab ich die Statur...“ – значи от баща си – стойката...; „Von Mütterchen – die Fronatur,/ Und Lust zu fabuliren“ – от майка си – веселия характер и жепанието да общува. И казвам – точно това е Иван Вазов, даже като произход, защото и той е получил от баща си и от майка си точно това, което и Гьоте е получил.

Бойко Куряков: Искам да продължим с нещо, което Вие подхвърлихте: кое от българската литература би могло да се впише в европейската литература? Тоест, коя българска поезия Вие спокойно, без да се притеснявате, че ще остане неразбрана, бихте превели, за да я експонирате в Европа?

Христо Огнянов: Ние имаме една антология на пириката между двете световни войни. Там има доста поети, но избрахме предимно онези, които, от една страна, са вече на границата на прехода от символизма към новата поезия, а от друга страна, създават вече съвсем нова поезия. Например Йордан Стубел. Той е точно на прехода, при него съществува все още и символизъм, но вече има и нови тонове. У Елисавета Багряна например изведнъж избухва спонтанността, самата кръв започва да кипи и тя се изразява по начин, по който никога никоя българска поетеса не го е правила, освен, бих казал, може би в народните песни. Да вземем по-нататък развитието на поезията чрез Димитър Пантелеев и Атанас Далчев. У Д. Пантелеев виждаме суровостта и особения вече речник, особения, тежък ритъм на изказ, а Ат. Далчев е доста статичен, но невероятно философски за българските условия. Всяко негово стихотворение е своеобразна философия. И ето например, когато жена ми превеждаше поетите за антологията, първо аз ѝ превеждах точно, буквално. Далчев ѝ се удаде повече, той е по-европейски някак си, въпреки че има неща, които са само български. Така преведени, те вече могат да заинтересуват немския читател.

Друго беше при Д. Пантелеев, когато Инге успя да преведе стихотворението му „Завръщане от прародината“ – то прави впечатление на всеки немец със своята суровост. А как да обясня Фурнаджиев на немската публика? Тя, немската публика, знае доста добре кой е Уолт Уитман. Това, казвам, е новият език в българската пирика, като американския Уолт Уитман. Тогава вече немецът придобива, напи... някаква представа, обяснено му е с известни за него събития, термини и личности. Но Инге имаше също големи трудности при превода на „Конници, конници, конници...“ – как да претвори този стих на немски. А също така, особено с едно голямо стихотворение – казва... не знам как беше, „... ръцете ми са назад... а моите нозе са във земята...“ Тук тя така го удари на немски, че немецът наистина потръпва като го чете.

Бойко Киряков: Кой подбра стиховете?

Христо Огнянов: Аз. Аз подбрах поетите и стихотворенията от всеки поет. Не само с оглед на моя личен вкус, да подбере тези, които смятам за най-добри, но и с оглед на немския читател...

Инге Огнянова: Мантапитет...

Христо Огнянов: Да, мантапитет. Затова избрах и „Иманяри“ от Н. Марангозов. Това беше много трудно стихотворение. Славчо Красински представих с най-хубавите му, извънредно пирични стихотворения, които като да са от Хайне. Една жена върви през полето и как... в синьо..., това толкова завладя Инге, че тя го преведе и действително звучи на немски, без да се загуби нищо от Красински – с тази пиричност, пекота, простота, но и пленителност.

Бойко Киряков: Това бяха поети до Девети септември...

Христо Огнянов: Обаче включихме и малко от Блага Димитрова, от Константин Павлов, от Ханчев, и то онова стихотворение... „Спънца от станиол“... И от Христо Бояджиев от Рио де Жанейро, той почина..., който е например такъв поет: един ред – една дума. Но неговите стихотворения действително много добре се превеждат на чужд език, защото са непосредствени; сега аз просто го разказвам, но ако го прочетем – ще бъде великолепно. Някой просяк стои и всички смятат, че той иска милостиня, а той същност обогатява хората... как беше, Инге... ама великолепни стихотворения. Него го преведохме, преведох и мои стихотворения, кой беше още... А, може някой да каже, че по недоразумение, преведохме и Никола Панков. Той е поет-

сиромах. За него пиша в увода, че той имаше литературноисторическото щастие да пише като комунист срещу комунисти. Той казва: „ако сега се самоубия, това за тях ще е просто една глава по-малко...“ Това принадлежи, за онова време, към Anklageliteratur – към тази обвинителната литература. Преведохме стихове от Константин Павлов. И искам да кажа колко много съжалявам, че тогава не можахме да вмъкнем поне няколко стихотворения от Стефан Цанев. Аз ги имах и на немски преведени...

Бойко Куряков: Откъде, от стихосбирка на Стефан Цанев?

Христо Огнянов: От неговите първи стихосбирки. Например той има доста такива, по това време аз имах действително хубави стихотворения и съм писал за двамата – за Константин Павлов и Стефан Цанев – на английски. Константин Павлов, особено с неговите змии, които развъжда в Курило и ги разпраща като подарък...

Бойко Куряков: Които сега станаха гущери...

Христо Огнянов: Да, които сега станаха гущерчета, както ми каза, когато се видяхме тук, в България... А от Блага Димитрова можехме да преведем и 50 страници, би могла да се състави отделна книжка. Но физически ми беше невъзможно. А Инге можеше да преведе поне още 20 стихотворения и от Багряна, и от нея да излезе една отделна книжка. Най-много ѝ хареса това стихотворение на Багряна, в което казва: „Положете, ако умра, звездното небе за покров, а земята... и пишете – спи, поете, между небето и земята.“

Бойко Куряков: Добре, значи ако направим една рекапитулация, какво се получава – Багряна, Константин Павлов, Стефан Цанев, Блага Димитрова...

Христо Огнянов: От новите...

Бойко Куряков: Аз говоря за новите, за тези хора, които се появиха след 1956 г., доколко бяха те съвместими с европейската култура? Доколко можеха да бъдат представени?

Христо Огнянов: Имаше и в другите социалистически страни едно, да го наречем, избухване, имаше го и в Съветския съюз, и в другите страни. Те се явиха в един момент, който аз нарекох „бунт на тапанта“.

Бойко Куряков: Е, това е била пружина, която дълго е била навивана и натискана... и като при детските играчки – пуснеш го – и то тръгне...

Христо Огнянов: Добре, но вижте какво, когато се говореше за Априлската пиния, аз поддържах тезата, че тя е напоже-

на от бунта на таланта. И началото се слага от Иван Радоев със стихосбирката „Разсъмване“. Защо? Защото за първи път се проявява личността. И той, бих рекъл, разбива онази наложена структура. Че как така ще обичаш някого, без да го свързваш с партия или не знам с какво си? „Можем да имаме тайни“ – каза той. Ние сме превели някои неща, писал съм за него. Тогава именно. Та развитието, специално по Априпската линия, е някак си резултат. Режимът чувстваше големия бунт отвътре и отпусна малко вентила. После пак го затвори, но това е друг въпрос.

Бойко Киряков: Много е интересно времето точно след Априпския пленум, когато хората си помислиха, че може да се приказва всичко. Тогава се отприщиха, започнаха да говорят. Така се появи новата въпна: тръгнаха като хвърковати чети партийни секретари и казваха: „Ама ако обичате, овладейте се, какво си мислите, че няма да ви приберем ли?“ Това е описано и в художествената литература, в книгите на Васил Акъов например.

Христо Огнянов: А, това съм го пропуснал, но то се виждаше, че след като избухна – хоп – отново ги натиснаха...

Бойко Киряков: Когато говорим за подбраната поезия, трябва да Ви кажа, аз от поезия нищо не разбирам, но струва ми се, че изпускате един много добър за мен български поет и драматург – Иван Пейчев.

Христо Огнянов: А, не, аз не съм го изпуснал Иван Пейчев, който почина, попейваше си. Има обаче двама Пейчеви – единият е, който казваше: „Убивай!“... Според мен много по-късно изпязоха онези негови стихотворения, от които би могло да се вземе нещо да се преведе, но, докопкото си спомням, той се занимаваше повече с драми, не беше ли той оня, който кара партийния отговорник да убие някого? Тук вече е големият драматург. Но сред неговите стихотворения, стигнали до мен, имаше такива, в които се казваше: „Убивайте!“ Това за мен е абсолютно невъзприемливо, един поет да казва: „Убивай!“ Край, това за мен не може да бъде поет. Запознат бях и с двете стихосбирки на Богомил Райнов. Градският поет се изявява в него, вкарва в поезията си и малко жаргон и т. н. Но имаше нещо малко интелектуалистично, имаше замах, можеше човек да го отчете като нова поява. Чета в библиотеката на францисканците първо неговото стихотворение „Сталин“. Има една книга със стихове – „Сталин“. И съвсем откровено, допака ми се за този

млад поет, как изведнъж се обръща и пише неща, които нямат нищо общо с началните импулси на неговата поезия. Той обаче е един голям интелект.

Ако говорим за първоначалната идея за тази антология, ето, Инге сега ме подсети, тя ми казва: „Ти си поет, аз живея с теб като твоя жена, но не зная какво пишеш.“ И започвам да ѝ превеждам дословно, за да има представа поне откъм съдържанието. А тя почна да ги претворява и е превела около 60–70 стихотворения от „Пътешествия“..., даже цялото „Пътешествие“ е преведено. И когато стана въпрос да издадем книга с българска поезия, тя искаше книгата да съдържа само мои стихотворения. Аз обаче се възпротивих: „Не, ще намерим един период от българската лирика, който ще представим с по-известните поети чрез техните по-важни стихотворения, където евентуално ще се включат и аз, питературноисторически, като продължение на тях.“ Даже тя държеше там да има повече мои стихотворения, нейната идея беше: „Аз ще те върна в българската литература, след като толкова те ругаят. Чрез тези преводи ще те върна.“ Но въпросът беше и от нейно гедище, с кои стихотворения да представим първо самите български поети и по този начин самата българска лирика. Това беше големият спор между нас двамата: кое стихотворение най-добре би отговаряло на замисъла ни. Разпределихме се така: аз първо избирам, после разговаряме с Инге, превеждам ги дословно, сетне тя работи. Това е един много дълъг процес. И много труден, защото българските поети живеят със своя ритъм и със своя особен сповесен изказ. Тя трябваше непременно да хване ритъма на „Завръщане в пра- родината“, ритъма на „Конници, конници“. Съвсем други проблеми имаше с Марангозов, който е не само „Иманяри“, стиховете му са много трудни за претворяване на немски поради разговорния му език и особените думи, някои от тях дори трябваше да търся в речника, за да го разбера добре.

Бойко Куряков: Значи, ако правилно Ви разбирам, Вие единствено, заедно със съпругата Ви седнахте, обмислихте, избрахте, преведохте, подготвихте и издадохте книгата.

Христо Огнянов: Да, донякъде. По-точно до издаването на книгата. Тук аз не можех да се справя сам и помогна късметът. Звъни един път телефонът, питам кой се обажда и отгатак човекът казва: „Вепков. Джеймс Вепков.“ „Аз Ви знам по име“ – казвам му. „И аз затова Ви се обаждам, защото и аз Ви знам по име.“ Срегнахме се в Кобург, говорихме и той ми каза: „Спу-

шайте, аз съм спечелил доста пари и бих искал да подкрепя някаква куптурна идея.“ Тогава споделих нашето намерение да издадем антологията на българската поезия. И той внесе половината от сумата. Той половината и аз половината. Материалната страна я изнесохме ние двамата.

Бойко Киряков: Въпреки че Вие сте част от опашката на църковната мишка...

Христо Огнянов: А, дума да няма, щеше да бъде премного за мен да я издам изцяло. Затова му предложих да разделим разходите наполовина. Казах му също: „Не е ли по-добре да се свържат имената – той с жена си...“

Бойко Киряков: А той защо не пое финансирането на цялата стихосбирка?

Христо Огнянов: Аз не исках. Той каза „Внасям!“ – и аз не приказвах повече.

Започнахме работата. По внушение на Инге подбирахме и превеждахме и стихотворения, които често трябваше да бъдат истински претворени на немски, за да могат да въздействат. Бях избрал много повече стихотворения от български поети, но преводът не вървеше. Аз настоявах обаче, обърнах ѝ внимание, че всички стихотворения, които съм подбрал, са едни от най-хубавите. Тук можеше да бъде Николаи Пилиев, тук можеха да бъдат други... съжалявам, че не представихме Георги-Асен Дзивгов, но нямахме и достатъчно време. Ако човек започне да прави такава неща в дълбочина и ширина, трябва година и половина-две.

Бойко Киряков: Добре, а защо не издадохте Певчев?

Христо Огнянов: А, не...

Бойко Киряков: Не Ви харесваше?

Христо Огнянов: Не, нашата идея беше друга, искахме да подберем само някопко представителни, внушителни стихотворения, които са и като бунт, и сами по себе си – хубави.

Бойко Киряков: Тъкмо на Певчев, действително ранните стихотворения, бяха бунт...

Христо Огнянов: Певчев тогава не ни влизаше в сметката. Защото ако взема от него, трябва да взема от други, трети... и не е почтено, пък и тогава беше невъзможно.

Бойко Киряков: Не, Певчев не е други и трети, все пак през 60-те години не беше други и трети.

Христо Огнянов: Не, имаше други и трети, които трябваше да влезат.

Бойко Куряков: Кои?

Христо Огнянов: Аз тогава имах наум и Стефан Цанев, и ... той, Стефан Цанев, не влезе по едно нещастие, обаче... трябваше да влезе сто на сто, даже ми е съвестно, че не влезе, но тук не е мястото да разказвам по какви технически причини не стана. Ние имахме преводите. Но изобщо не искахме да представяме социалистическата пирика. Тя е отделен проблем – и за подбор, и за превеждане. Тогава на всяка цена трябваше да взема Иван Радоев, в чиито творби за първи път се появява поетическата личност, без да се свързва с вярност към партия и какво ли не... Значи оттам трябваше да почна. И тогава може би щях да взема и други, но в момента абсолютно не ми бе в концепцията да се занимавам. Подбрах само няколко *представителни* стихотворения...

Бойко Куряков: Понеже говорим за концепцията – кои бяха в тази стихосбирка, да ги изброим.

Христо Огнянов: Между двете световни войни бяха Елисавета Багряна, Атанас Далчев, Димитър Пантелеев, Николай Марангозов, Славчо Красински, Огнянов, моя милост, Христо Бояджиев – той пък между съвсем забравените, тъй да се каже. Следсимвопистичната поезия. От другите подбрахме само няколко стихотворения – Блага Димитрова, Веселин Ханчев, Константин Павлов, Никола Панков.

Бойко Куряков: Дотук станаха четири... Валери Петров го няма...

Христо Огнянов: Не, изобщо няма друг. Има доста поети, разбира се, които заслужават да влезат в стихосбирката... Аз бих превел, ако е думата за това – „Прощапно“ от Вапцаров. Защото в това стихотворение има – като познавам семейството – там има изразена *пиринска целотъдреност*. Това е мой израз. И поне „Прощапно“, ако не друго. Но ние нямахме ни време, ни възможности. Освен това искахме да покажем как се развива българската пирика между двете световни войни, и то имахме наум антологията на Рода-Рода, която излиза през 1918 или 1916 г., не помня, там са включени на немски много хубави преводи. Там, като свършено млад, е Людмил Стоянов. Но нашата антология поема веднага следващия период. След символизма. Например, ние сме превели от Николай Пилиев „Птици в нощта“; това стихотворение в моята история на българската литература е посочено като пример за поезия. Иначе човек би трябвало да седне, да има време и живот, може от всеки по-

ет да направи една книжка от 50 страници. Това би било едно хубаво дело, но няма възможност.

Бойко Киряков: Сега искам да Ви питам нещо друго. Ясно ми е защо сте превеждали и издавали поети. Вие сте поет. Познавате поезията. Но какво е Вашето мнение за българската проза. Даже само за „градската“ проза, защо не се опитаха да я издадат на Запад.

Христо Огнянов: Кой? Значи моя милост да преведе един роман и да го издава на свои разноски?

Бойко Киряков: Става дума за разкази.

Христо Огнянов: Ами и за разкази... Един момент, тук му е майката да го кажа – който превежда разкази на немски език, той трябва да живее с тези разкази и да познава немския език издъно. А това е много мъчно – да преведе точно с онова ухание, което например присъства в разказите на Йовков или Елин Пелин, или някой друг.

Бойко Киряков: Не, мисълта ми е, може ли такива градски писатели като Богомил Райнов, като Павел Вежинов, като Светослав Минков да бъдат адекватни за Европа?

Христо Огнянов: От всичките трябва да се подбере това, което е действително на висота. Но за това е нужен човек, който познава много добре българския език, който усеща уханието на българския разказ и същевременно да е толкова способен в немския език, че да може да го преведе. Аз съм чел преведени разкази, те са толкова буквално... технически преведени, че ще се хванеш за главата.

Бойко Киряков: Според мен Вие бъркате. Има две неща... първо трябва да има един продуцент, какъвто, да речем, е Петър Увалиев, или какъвто сте Вие. Вие знаете кои са авторите, които биха били четени на Запад. Вие можете да ги прецените. Друг е въпросът за техническата и финансовата страна – това е работа на организатора, който ще ги вземе, който ще ги даде на съответния преводач, който ще намери издател да ги издаде и пр. Моята мисъл спира на първия етап – подбора. Кой от всички тези градски автори според Вас се вписва в западната литература?

Христо Огнянов: Аз изобщо не съм ги чел с оглед на това и затова експронтно не бих могъл да кажа. Защото вече са доста отдалечено от моето полезрение. След като съм се занимавал с литературна история, с литературна критика и с църковна история, не съм се занимавал и не съм имал в живота си жеп-

ние да направя такова нещо, преценявайки, че не съм в състояние да постигна това сам.

Бойко Куряков: Ама не ми казвайте, че след като сте чели всички тези неща, не сте си задавали въпроса, дали тези произведения ще се посрещнат добре от западния читател.

Христо Огнянов: Сигурно, но не разчитайте на компетентен отговор. Друго нещо са стихотворенията, при които съм доста „у дома си“. При стиховете има и още нещо: аз познавам до голяма степен немската пирика, така че знам приблизително в какъв тон, с какъв език и пр. тези стихотворения биха могли да се преведат. Превеждането, *адекватното* превеждане... Първо, адекватното подбиране, адекватното превеждане и пр., и пр. е голям товар и изисква *извънредно* много време. Копкото за оценките ми – всеки може да вземе моята „История на българската литература“ и в нея да намери моето мнение и за романи, и за драма, и за всичко. Те са посочени... и за литературна критика. Например през 1967 г. аз посочих между другите Тончо Жечев, Здравко Петров, Кръстю Кулумджиев; посочил съм ги, но пътем, абсолютно не съм се занимавал с българската литература с оглед на публикуване. Аз не исках да издавам и моите собствени стихотворения... Доста време трябваше да мине, за да издам свои стихове, много късно стана възможно това издаване. Става дума за „Асизки сонети“. Ето, Инге знае много добре кога са се раждали „Асизки сонети“, какви са, аз съм ѝ ги чел още в началото. Тя постепенно ги превеждаше, превеждаше – бяха преведени доста стихотворения, когато по време на честванията, посветени на 700 години от смъртта на св. Франциск решихме да ги издадем. Издадохме ги на немски, преди да са видяли свят на български. Но с проза не бих могъл да се занимавам.

Бойко Куряков: Това обаче Ви е влизало в задълженията. През цялото време, през което сте реферирали тази литература за предаванията на радио „Свободна Европа“, по какъв критерий го правехте?

Христо Огнянов: От гледна точка на развитието на българската литература. Там, където има художественост, има елемент на художественост или този елемент натежава над други някои внушения и пр., съм го отбелязвал с оглед да се въздейства върху развитието на българската литература в тази насока. Посочвал съм произведения, в които се самоосъществява творческата пичност, без много натиск върху нея. Да вземем следно-

то положение. Струва ми се Пенчо Данчев беше, литературният критик, който си беше марксист, но по едно време подхвана идеята на Владимир Василев за творческата личност. И употреби действително думите на самият Владимир Василев, който казваше: „Художественият образ не е отражение, а е претворение.“ Значи действителността не се отразява, а се претворява. Следователно от една въображаема действителност чрез творческата личност се създава една друга действителност. Това каза Данчев, даже употреби думата „творение“. И почна голямата битка между него и Тодор Павлов. Павлов веднага каза: “Как е възможно в наше време един такъв марксист да връща идеите на Владимир Василев в българската литературна критика?” Това за мен бе много хубав повод да кажа, че в края на краищата една социалистическа литература, каквато беше българската тогава, не може да пренебрегне основните изисквания за художественост, т. е. когато творческата личност се самоосъществява... Не да върви по показани пътища, не да върви ... А бе той отразява действителността, но му е показано каква действителност да отразява. Тогава нямаше свобода. Авторът си отразява действителността, но не цялата, а само тази нейна част, която се определя от партията. Затова всичко, което подкрепяше едно свободно или по-свободно развитие на българските писатели във всички области на литературата, аз съм го представял, хайде да кажем, преразказвал, и където е попожително, съм го изтъквал. Разбира се, и за това ме нападаха, че съм подкрепял най-големите ревизионисти. Аз подкрепях един принцип, без който не може да съществува никаква литература, и те ме емнаха. Казах за тези автори, че са първите светупки. И имаше цяла статия срещу светупките. Значи в моето отношение и разглеждане на развитието на българската литература – било художествени произведения, било литературна критика – винаги съм изхождал от идеята или от принципа: доколкото ми е възможно, да подкрепям по-доброто или по-художественото развитие на българската литература. Целта ми е била тя да получи, ако не цялостна, то поне малко по-голяма приемственост от онази литературата, която се развива при пълна свобода. Защото никой не може да ми каже, че между двете световни войни не е създадена цялата литература... Принципиите ми не са били нито непременно да нападам, нито да хваля, но да поддържам едно такова по-положително развитие в българската литература, в българската литературна критика и пр.

Бойко Куряков: Споменахте за статии в българския печат, отгласи на Ваши предавания... Затова искам да Ви попитам: как поддържахте обратна връзка? Това, което говорихте в Мюнхен, и това, което като отзвук се чуваше от България?

Христо Огнянов: Разбира се, имаше много нападки. Колкото по-големи бяха критиките, толкова повече чувствах, че съм на прав път.

Бойко Куряков: Мен технологично ме интересува, как получавате обратната информация?

Христо Огнянов: От самите вестници. „Литературен фронт“, от списания...

Бойко Куряков: Тези отзиви бяха малко. Тоест нямаше отговор на дейността на целия този екип от „Свободна Европа“ – никой оттук не му отговаряше, май.

Христо Огнянов: Защо, отговаряха... Когато казах, че това са първите светулки в литературното развитие, веднага в „Литературен фронт“ се нахвърлиха срещу мен. Но има конкретен случай. Пантелей Зарев например беше казал за „Железният светилник“ на Талев: „Най-сетне куптовският период не е без произведения.“ А „Железният светилник“ е замислен много отдавна, но не е издаден може би по технически причини. По-късно той попада в чекмеджето на Караславов, но произведението е замислено още през самата война, даже и преди войната; това не е творба, създадена през куптовския период. И аз много почтено казах тогава, че Пантелей Зарев много добре знае, защото той е осведомен човек и не може да не знае кога е замислен и написан „Железният светилник“. И не е редно по такъв начин да се изопачава българската литературна история. Тогава Зарев говори половин час за радио „Свободна Европа“ само на тази тема. И между другото беше казал: „Борис Босилков – името му като босилек, но той мирише отровно!“ А това, което съобщих в предаването си, го знаех от Талев: „Замислил съм – бе ми казал той – една пентапогия под заглавие „Грозд“. Това е, което той започна като идея в началото на самата война, ако не и преди това; има публикации на отделни глави от произведението. Пантелей Зарев просто подвежда читателите или публиката, че творбата е създадена през куптовско време и че следователно куптовското време не е съвсем безплодно. Та, големи реакции имаше срещу мен. Срещу моята книга „Bulgarien“ също – Васил Колевски имаше 6 страници цитати. Научавахме за отгласите в България и когато се виждахме с други хора, ко-

гато идваха оттам и ни разказваха. Но ние много добре знаехме каква е реакцията. На всички наши предавания. Защото имаше доста остри реакции. Даже в “Работническо дело” казваха, че ние сме „специалисти по всички въпроси“. А ние действително имахме доста изпечени специалисти, които знаеха цаките на цялото социалистическо стопанство, които знаеха много добре как се определят цените, как всичко е просто нереално. И ги различаваха из основи, а това ги ядосваше, естествено. Явяваха се статии в „Ново време“ и на други места. Имаше и непочтени неща. Например, аз чета в „Ново време“ Симеон Дамянов, който пише срещу всички тези външни врагове на марксизма-ленинизма в България и между впрочем се занимава и с моята книга „България“. И твърди на едно място, че съм дал снимки на две дръгпиви крави, с което съм представил земеделското стопанство *преди* като нещо много положително. Казвам на Инге: „Къде са тези две дръгпиви крави?“ Потърсихме, няма ги никакви. А този цитат от него продължава нататък, отива в руски списания – в около 5–6 издания сетне срещам какво твърдят Христо Огнянов. Остави кравите, ами бип съм казал, че Александър Цанков направил нещо много положително. Ама цитират го в кавички. А украинският историк Александър Манко, който издаде в София книга за нас, идеологическите диверсанти, посочва цитат от мен. Взимам аз страницата, която е посочена – няма нищо подобно. Но да тръгна да го опровергавам – няма абсолютно никакъв смисъл. Имаше и просто така, подвеждащи неща. Попучих обаче веднъж и нещо като похвапа. Един колега ми обръща внимание: „Ей, виж в една книга на Института по философия, там те цитират!“ Гледам – отнася се за едни мои думи за Димитър Михалчев, където казвам: „В края на краищата уважаемата днешна власт трябва да бъде благодарна на Михалчев, че той беше в Съветския съюз пълномощен министър, и в края на краищата – добре разположен към Съветския съюз, поне за това. Той е не само отявлен антимарксистически, но и убедителен антимарксистически.“ И те предават всичкото това в книгата за Михалчев, не знам кои автори са били, вече не помня, и под пиния спягат точно откъде са взели цитата. Проверих – действително, страница... съвсем почтено. Само че там вече не казват „рафинираният предател“, а „известният коментатор“. Няма какво да кажат, но само спягат една въпросителна срещу „убедителен“.

Банки, 26 юни 1992 г.

Христо Огнянов: Имаше и други. В един от органите на Вътрешното министерство – „Антени“ – имаше статия на Васил Колевски против нас, ама почти 2 страници. Набутап вътре всички имена на колеги, прави анализ на предаванията ни и с всеки ред иска да внуши какви фашисти сме... А един българин, който опита, неуспешно, за съжаление, да избяга, прочел тези работи в затвора, понеже нищо по-естествено „Антени“ да е разрешено да се ползва на това място, и ни казва след това, когато скопаса да се измъкне на Запад: „Като четяхме всички тези работи, си казахме: слава Богу, че има българи, които размишляват...“ Та Колевските писания имаха обратен ефект. Даже Инге, като ѝ четох в превод, ми каза: „Той или е невопен дисидент, или не разбира какво прави, защото всъщност като изнася дейността ви с доста големи подробности, след като изброява имената ви, ясно показва каква голяма дейност развивате тук.“

Но ако е речено да говорим за нашата дейност на Запад, на първо място трябва да споменем Българското академическо дружество „Д-р Петър Берон“. То се създаде на 23 май 1965 г. в нашето жилище в Мюнхен, спомням си даже улицата – „Зигфридшрасе“ 3, IV етаж. Малко предисловие обаче:

1965 г. е време около 20 години след освобождението на Германия от диктатурата на Хитлер. В края на Втората световна война много сънародници случайно или напълно съзнателно бяха напуснали България и си спасиха главите. Трудни бяха първите години, но след известно време те се поокопитиха до степен да не мислят вече само за подслон и прехрана. Някои даже още веднага след като бяха емигрирали, още материално неустановени, пристъпиха към възстановяване на попитическата си дейност. Така поникнаха различни попитически организации, и то повечето като истински или символични приемници на бивши български попитически партии. Например Христо Статев, Стефан Попов, Иван Дочев и още неколцина други основаха Български национален фронт. Тяхната идея бе да се създаде един, нека да го наречем, „фронт“ с *просветен национализъм*, тоест нищо националистично в смисъл на шовинизъм и войнстващо патриотство, а именно просветен национализъм. През това време различни наши сънародници влизаха в едни или други организации и, естествено, възникваха спорове между тях. Имаше и доста силна земеделска група; някои от

нейните активисти и до днес са в Париж... После дейците на тази група се разделиха. Едната се назоваваше „Гичев – Димов“, така беше, мисля, а другата – „Александър Стамболийски“. Попява или по-дясна, човек не може да ги разбере. И други партии и партийки – копкото щеш.

С мен положението бе по-друго. В първите си изгнанически години бях в Рим, занимавах се в Папския институт с научни изследвания. Целта на тази ми дейност бе да събере материали – документи, статии, монографии, мнения, ако щете – върху жизнените въпроси на българския народ. Най-вече с оглед на конкретната денационализационна дейност, извършвана по онова време с македонските българи в Пиринския край. Това, че българи, от българска майка родени, отродяваха нас, македонските българи, много ме засегна. Постепенно обаче започнах да разбирам, че не само ние, македонските българи, сме отродявани – отродяван бе и целият български народ. Осъзнавайки мащабите на тази дейност, аз се озовах пред един кошмар за бъдещето на България. В Рим натрупах доста материал, после постъпих в „Гласът на Америка“ в Мюнхен, но там не позволяваха да се занимаваме с политика и знанията ми останаха малко неприпожими. После заминах за Америка, там бях в Сиракузкия университет, откъдето се върнах през 1962 г. И от 1962 бях в „Свободна Европа“ – там по принцип също не можех да се занимавам с политика (в смисъл да членувам в някаква политическа партия). Но това не ми пречеше, защото не ми беше по вкуса да се занимавам с политика. Дори само затова, че и най-добри приятели, ако се ориентирам към някоя група, ще ми станат врагове. Затова не виждах смисъл в тази работа. Аз по природа не можех да се присъединя към никоя група като деятелен член. Общувах съм с другите като българин с българи и даже сме разговаряли по различни въпроси, бих рекъл, много спокойно и разумно, но, не дай Боже, ако засегна някое величие от политическа партия! Загубен съм, свърших, ще ме гони до последно издихание! Отклоних се малко, но исках да стигна до средата на 60-те години. Положението към 1965 г. беше такова, че действително сред емиграцията се чувстваше нужда от една организация... немците имат една дума – Dachorganisation, нещо като обединяваща, всеобща организация, която да подспони всички. Казвам, че се чувстваше нуждата, но едва ли не всеки, който чувстваше тази нужда, не беше излязъл от представата си за политическо решаване на въпроса, т.е. има-

ха идея българските изгнаници да се обединят в политическа организация. Но не можеш да обединиш 5 - 6 противни политически организации в една, колкото и да е наложително от гледище на интересите на българския народ. И това почти беше невъзможно да стане; аз самият бях дори убеден, че никога няма да стане. Затова трябваше да се търси някакъв друг път.

Както се казва, „Божие – Богу, кесаревото – кесарю“. Трябва да изтъкна, че инициативата за създаване на една организация, която да обедини всички, взе д-р Христо Попов. Той тогава живееше в Хайделберг, а бе и доктор на Хайделбергския университет. Познаваше много професори, с много от тях беше приятел, близък бе до управата на университета. Хр. Попов откри къщата, в която Петър Берон биел живял като студент. Наближаваше, струва ми се, някаква годишнина на автора на „Рибния буквар“. И идва му наум: тук, в Хайделберг, има една къща, в която със сигурност е живял известно време Берон. Не може ли да се създаде едно академично дружество? Пътуваше от Хайделберг до Мюнхен многократно. Разговаряхме и с него, и с други приятели. И аз казах: „Вижте какво, хора, най-добре би било да създадем организация, която да може да обединява българи с различни политически мнения. Но тогава тя не трябва да се занимава с политика.“ Не им се искаше, трудно осмислиха идеята; те бяха свикнали да мислят по политически: борба срещу комунизма. Добре, но когато не можеш да обединиш български интелектуалци на Запад, които са с различно политическо мислене, тогава можеш да им кажеш: „Да се обединим с една научна и културна цел.“ На някопко пъти имахме такива разисквания. Докато веднъж, когато стана дума за д-р Петър Берон, наред със съвсем общи приказки във връзка с конкретното честване, спомням си, казах: „В пицето на д-р Петър Берон ние имаме носител на западноевропейската мисъл. Това е традицията на българското интелектуално развитие и преди, и след Освобождението. Това е и приемствеността. А точно това се отрича и се възпира по всички пътища от официалната комунистическа пропаганда в България. Не е ли възможно да вземем него като символ на българската и западноевропейската мисъл и същевременно като символ на образованието – светско и религиозно?“ Така разговорът започна да се насочва към организация и т. н., и стигнахме до първото убеждение или мнение, че дружеството не бива да се занимава с политика. А когато започна да се обсъжда името на бъдещото дружество, аз предложих

„Д-р Петър Берон“, именно с оглед на българската връзка със западноевропейската мисъл. Постигнахме съгласие и тогава Христо Попов заедно с един човек от университета, с когото се познаваха още от студенти, седнаха да изработят устава на дружеството. Много дейно участие взе д-р Тодор Цочев, по-сетнешният професор, сега живее в гр. Кип. Той беше член на Югоизточноевропейското дружество в Мюнхен, участваше в научния му съвет. Академичното му битие го правеше познавач на уставите. Така се създаде уставът, който ние четяхме и приемахме член по член. Участваха Тодор Жеков, Стефан Попов, Драгомир Цонев, син на професор Беньо Цонев, един колега от Хайделберг и Сава Манопова Умурер – писателка и преводачка; трябва да ги погледна в архива, изпуснал съм ги из ума. Но, общо взето, най-голямо участие в тази работа взе д-р Георги Шишков, после професор на Запцбургския университет и лектор по философия в Мюнхенския университет, сега покойник. Той е от Нова Загора, познавахме се от Старозагорската гимназия. Неговата помощ допринесе да се проправи път за организиране на дружеството, но двигатели на цялата работа бяха Тодор Цочев и Христо Попов. В учредяването участваше и г-н Ноев, родом от Шумен, струва ми се. Той беше доайен на българските емигранти в Мюнхен, познаваше живо и мъртво, организационната работа не му беше чужда. Участниците искаха да председателствам учредителното събрание, но аз възразих: „Ще вървим по йерархия.“ Ноев много често води събранието, имаше опит от други дружества и под негово ръководство обсъждахме устава член по член, докато най-сетне го приехме. После Хр. Попов имаше добрината да го регистрира в Хайделбергския административен съд по Закона за сдруженията – Vereinsgesetz. Ние съгласувахме нашия устав с този закон. Така бе поставена основата.

Оттук нататък идваше важният, че и основен въпрос за членството. Как ще постъпваме – ще подбираме ли или ще събираме кандидатите? И как да ги приемаме? По този въпрос станаха доста, при това същностни, разисквания. Хора като проф. Шишков и други академици, в смисъл научни работници, искаха на всяка цена да членуват само изтъкнати български учени на Запад. Аз им казах: „Всичко това е хубаво, но тогава няма да успеем да съберем и 5–6 души. Ние трябва да намерим повече хора, а това ще стане като разширим условията за приемане на членове. Има много българи, които ще се проявят като

учени в момента, в който бъдат подтикнати към каузата и привлечени към съдействие в дружеството.“ В края на краищата се прие тази идея. Естествено, някои одобриха тази позиция не с голямо удоволствие, но все пак се съгласиха, понеже им казаха: „Ако ограничим достъпа, ще се превърнем в една секта. Не трябва да забравяме, че сме на Запад, то в България е толкова трудно да намериш истински учени и да създадеш някакво академическо дружество, а какво остава за тук!“ Тогава отново се постави въпросът за членството. Предложи се като условие да бъде поставено не само висше образование на кандидата, но и наличие на публикации. Тук отново възрази: „Вярно, сред новата емиграция има много висшисти, а между тях и много способни хора, но те все още не са се окопитили дотам, че да го докарат до публикации. Следователно ние трябва да направим нещо повече – да открием тези хора, кой къде е, с какво се занимава.“ Тогава взехме решение да им напишем писма. Всеки от нас пое задачата да се обърне към свой приятел, когото добре познава, да го запознае с нашата нова организация, с тежненятия и целите ѝ и да го привлече, така че той сам да поиска да стане член. И ако кандидатурата се подкрепи от двама членове, тя се приема. Това беше единият път за набиране на членове. Другият път бе предложен от мен. Казах: „Нека всеки от нас предложи поименно за членове професори, доценти, такива, каквито смята, че са стойностни и могат да бъдат от полза за дружеството. Ще им напишем приблизително следното: „Обръщаме се към Вас от името на нашето дружество. Според неговия устав ние можем да приемем за член предложен от настоятелството човек, но предложеният става действителен член, едва след като се съгласи. Вие сте приет от настоятелството. Ако се съгласите, ставате член, ако не – не.“ Почти никой не каза „Не“. Хората се съгласиха, защото им беше обяснено, че ние искаме да поставим тук с общи усилия български проблеми, които обикновено в България или се избягват по обясними причини, или се изопачават. Тоест нашата цел бе да подхванем онези проблеми, които не достигат на Запад чрез пропагандните публикации на българския комунистически режим.

Реализацията на тази идея обаче не можеше да се осъществи пълноценно, ако издавахме на български. Публикациите ни трябваше да бъдат на чужди езици. Затова бе взето решение да издаваме български годишници: ежегоден сборник, който мо-

же да бъде 400–500 страници. В него ще се обнародват публикации, изложения (на немски се казва *Abhandlung*) на чужди езици – кой на какъвто език пише в чужбина, на такъв език ще обнародва. Важно бе нашите изследвания да станат достъпни за западния читател. Това предложение също бе прието. Тогава започна голямото труженичество и на Инге Огнянова, защото служебният език на дружеството бе немският. Аз като председател, на немски титлата беше „президент“ (нали – Христо Огнянов – президент!), пиша каквото трябва на немски, но кой ще го поправа – Инге. Цялата кореспонденция и протокопите, които бяха на немски, тя ги писа. Аз ѝ ги диктувам с оглед на решенията, разбира се, после се приподписва от Христо Попов и другия секретар, който дойде след него. Тук му е мястото да спомена веднага д-р Васко Иванов. Произхожда от много видно софийско семейство, бил е дълго време в България под комунизма, работил е в различни институции, голям специалист по икономически въпроси. След като избяга на Запад, се срещаме в Сиракуз, САЩ, сетне дойде и той в „Свободна Европа“, където се занимаваше изключително със стопански въпроси. Той бе такъв специалист, че даже „Работническо депо“ в една статия, посветена на негов материал, казваше: „Те са изпечени специалисти.“ Той действително знаеше всички цаки, дето се казва, и пишеше спокойно, трезво, без никакви „кчове“, да го река. Та той тогава пое секретарството, неговият немски е много добър. До 1991 г., когато се избра ново настоятелство, той бе зам.-председател, понеже той сега е в Мюнхен, а аз в – Запцбург, при това аз съвсем се поболях и върху него падна цялата тежест. По-нататък ще трябва да говорим за съдбата на нашето дружество и за неговото бъдеще – ще го бъде ли, или няма да го бъде.

И така – създадохме ние възможности за работа, започна кореспонденция, привлечени бяха сътрудници, имаше възможност да се съберат материали за първия том. Едновременно с това обаче провеждахме и едни други мероприятия, това според мен е и една от най-важните прояви на дружеството, да ги наречем „академични тържества“, или както на немски се казва *Veranstaltungen*. Избирахме някаква личност, събитие или тема, много важна за българската история, и насрочвахме събрание, посветено на тях. Първото академично събрание стана по предложение на Хр. Попов. Той каза: „Открих къщата в Хайделберг, където като студент е живял Петър Берон. Не е ли първото важ-

но нещо, което трябва да направим като академично дружество, да поставим една паметна плоча?“ Винаги обаче въпросът опира до парите. Откъде да ги намерим? Един човек даде 500 марки, друг, трети... събраха се... Хр. Попов намери специалист, направиха великолепна плоча с надпис: „Тук е живял..., от Българското академическо дружество “Д-р Петър Берон”, дата“. Добре, но тази плоча всъщност е мъртва; за да стане факт, трябва да се открие официално. А за да се открие, редно е да има някаква академична проява. Тогава решихме да организираме такава проява в университета в Хайделберг, в който д-р Берон е следвал. Организацията възпожихме на Хр. Попов. Важно бе, разбира се, и кой ще го открие. Много би ни се искало това да стори представител на университета, по възможност самият ректор. Хр. Попов попожи много труд, говори с университетското ръководство, май тогава имаше ректорка на университета, тя беше заета, но определи като свой представител проф. Нойбауер, историк. Мисля, Хелмут се казваше, говоря наизуст. И така оповестихме по всички, трудно но все пак достъпни осведомителни средства, съобщихме и на всички приятели, че ще има академична среща в Хайделберг; който иска и който може, да дойде, за да осъществим ние българите една културна манифестация. И за моя изненада дойдоха към 300 души. Изненада, понеже никой никому не паца. Рядко явление за нашего брата. Тържеството стана в старата аула на Хайделбергския университет. Наистина рядко, почти невероятното тържество на българи в чужбина. Словото, предварително написано, произнесе д-р Хр. Попов. Сетне той даде думата на мен; аз също прочетох едно слово, чиято цел бе да запозная присъстващите с нашата програма. Сред основните програмни начала на дружеството разгледах главното, по моя преценка: защо няма да се занимаваме с попитика? Тезата ми беше, че да не правим попитика не значи да не се занимаваме с попитика. Ние ще се занимаваме в нашите публикации с попитика, но само от гледна точка на науката. Никакви запитания.

След нас двамата думата за представителната лекция бе дадена на проф. Георги Шишков. Той е и математик, и философ и доста добре познава работите на Петър Берон – както математическите, така и философските. Проф. Шишков изнесе нещо, които изненадаха и мен, и другите присъстващи. От цялото наследство на д-р Петър Берон, а то е огромно – около 20 000 страници, проф. Шишков акцентира върху една част от фило-

софското му творчество, където именно Шишков откри и аргументира зачатъци на идеята за частиците на Хайзелберг. Словото му, макар и съкратено, бе издадено в отделна книжка. В нея бе поместено и моето изложение, както и речта на Хр. Попов. След това всички се упътихме към къщата на Петър Берон в града, където трябваше да открием плочата. Тя бе открита от проф. Нойбауер. Той беше млад тогава, към 40-годишен, великолепен човек и великолепен учен, спокоен. Държа не много дълго слово, също обнародвано. Все още пазя платното, с което бе покрита плочата.

Това беше първата ни Veranstaltung. Успехът ѝ ни даде кураж и започнахме да обмисляме подобни тържества по разни поводи. Един от тях бе честването на св. Климент Охридски. Светецът умира през 916 г. По този повод, трябва да е било през 1966 г., в Мюнхен, в една от запите на Deutschesmuseum – огромна зала, проведохме нашата среща. Направихме всичко възможно да привлечем и чужденци, главно немци както от университета, така и от други дружества. Поканени бяха и представители на различни културни дружества на други емигрантски общности, особено чехи и словаци. Естествено – поводът бе Климент Охридски.

Тогава обаче възникна един много важен въпрос: кой ще говори за него? Аз предложих Георги Елдъров. Той е учен с широк диапазон, но е много добър специалист по въпросите за източните православни църкви, включително и българската, естествено. От само себе си се разбира, че познава в подробности и католическата църква. Архимандрит Елдъров се съгласи, както всички около нас – на приятелска база, и изнесе на немски език своето слово, което, доколкото си спомням, бе озаглавено „Св. Климент Охридски в европейски мащаб“. Много добре се получи, защото по този начин ролята на св. Климент Охридски бе разгледана в по-широк контекст. Великолепна лекция беше. Между впрочем, тя се цитира на много места; аз лично съм срещал доста пъти позовавания върху нея. Втората сказка, също изнесена на немски език, беше моя. Нейната тема бе „Д-р Кръстьо Кръстев и Пенчо Славейков и европеизирането на българската литература“. Тържеството в Мюнхен се ръководеше от Георги Шишков.

И така се започна. Провеждали сме мероприятия в Баварската академия на науките и на други места. Понякога нашите събирания ставаха и в по-скромни зали, спомням си – и в Дома за

интернационални срещи. Там на една от срещите ни присъства и Константин Кацаров от Женева, дошъл специално за тази цел. За същата среща ние поискахме да установим връзка с украинските униати и успяхме. Аз, по препоръка на Елдъров, се свързах с техния екзарх. Помопих го да каже няколко думи за отношенията между двата народа. И той наистина произнесе едно великопечно слово, отпечатано в първия годишник на нашето дружество. Тези академични тържества бяха отбелязани в печата и – най-важното – по-просветените българи разбраха, че ние вършим тук съвсем друга работа. Нещо, което не е ставало. Така привлякохме и някои приятели за членове. Въпреки че доста се дърпаха – приятел ми е, но казва: „Не се занимавам с такива неща.“ Явно ги беше страх, че ще трябва да се включат в дружествената дейност. Не им се занимаваше на хората. Но туй чудо все пак винаги трябва да се води от някого. Всички не могат или не искат да се занимават. Затова цялата работа падна върху мен. Човекът, който се занимаваше с цялата писмена работа, бях аз. Възщност аз – наполовина, останалата поповина вършеше жена ми – без нея не бе възможно никакво писмо. Това се напoji, защото цялата кореспонденция, устав, деловодни книги и всичко, каквото остава, трябваше да бъде на немски. Езикът на дружеството е немски. От една страна, това бе направено за удобство, тъй като всяка официална дейност изискваше прилагането на куп документи, учредителен акт, протоколи на събранията и т.н., и т.н. Ако те бяха водени на български език, всеки наш контакт с германските власти трябваше да мине през преводач и нотариус. При съставянето на документите на немски това неудобство бе отстранено.

Предимно немски бе и езикът, на който се провеждаха нашите срещи. По този начин имахме възможност да привлечем и чужденци – и като слушатели, и като участници. Успяхме да привлечем проф. д-р Георг Цадмюлер, вече покойник. Той е бил доцент в Лайпцигския университет, като приемник на Густав Вайганд. След края на Втората световна война успява да се спаси и напуска Източна Германия, като намира добър прием в Мюнхенския университет. В университета той става председател на Семинара за Източна и Югоизточна Европа. Въпреки че бе много благодарноположен към нас, трябваша големи молби, за да се съгласи да говори. Изнесе една сказка за България и нейното геополитическо положение на Балканите. По-важно от темата обаче бе името на този учен; от факта че ние привлякохме

подобен човек да говори от името на дружеството, то някак си укрепна морално.

Бойко Киряков: Това като трето мероприятие ли да го броим?

Христо Огнянов: О не, в момента не мога да се сетя каква бе тяхната последователност. Искам само да се спра на по-важните мероприятия, които проведохме. В едно от тях участва проф. д-р Ханс Раубах, председател на Института за Източна и Югоизточна Европа. Случи се така, че Стефан Попов бе личен приятел с него от младини. Още като студенти. Него, младия Ханс Раубах, германците изпращат по времето на Стамболийски да проучи въведената от земеделския водач трудова повинност. Съвсем по немски – да проучи закона, какво е предвидено в него, как работи и т.н. Даже Раубах се включил в такива трудови единици, за да изпита на свой гръб кое как е. Та обикаля той България, обиква я, оттогава е влюбен в нея. Естествено е при това положение да бъде готов всячески да съдейства. Уговорихме се с него да говори за Търновската конституция. Годината бе 1969. Обявихме във вестниците, че проф. д-р Раубах ще говори; името бе такова, че дойдоха и хора, които не успяхме да поканим, по-точно бихме могли, но само заради нас те нямаше да дойдат. Много добре протече лекцията, но най-силно впечатление ми направи финалът, помня го и до днес. Проф. Раубах каза приблизително следното: „Всички знаем какво е днешното положение на България и българите. Но трябва да споменем, че за разлика от руския народ, българският е живял около 60 години парламентарен живот. Може да е имало кризи, може да е имало нарушения и пр., но по пинията на парламентарната демокрация българският народ е бил управляван 60 години. Той има опит. Русите нямат.“ С това той завърши. Запазил съм неговата сказка, която за съжаление не можахме да публикуваме, но ми се иска Инге да я напечата по ръкописа и да му я поднесе докато още е жив, да коригира нещо... Та същият той стана президент на Баварската академия на науките и извънредно много ни съдействаше. Например за проф. Побковиц, от онова прочуто семейство княз Побковиц, който тогава стана ректор на Мюнхенския университет. Имахме голямо желание едно от нашите тържествата да стане по възможност под негово покровителство. И тогава Раубах ни препоръча пред Побковиц. Отидохме заедно със Ст. Попов. Нямаше нужда от увещания, проф. Раубах бе свършил работата. Това за нас бе-

ше невероятен успех, тъй като Побковиц е име не само в Германия, а и в цепия свят. Та, съгласи се това тържество да стане под негово покровителство и самият той да произнесе едно кратко встъпително слово. Но – съдба! Точно в деня на нашето тържество той трябваше да се върне от Япония. Всичко се знае, с кой аероплан и кога ще се върне. Но не щеш ли, някакви бури се случват, той засяда някъде по пътя и не може да дойде. Но какво нещо е Побковиц! Обажда се на Ханс Раубах и му казва: „Драги колега, аз бях обещал да открия срещата на българите, но съм възпрепятстван, моля Ви да ме представлявате.“ И тогава Раубах откри събранието ни, предаде извинението и пожеланията на проф. Побковиц и прочете едно слово, което е запазено у мен. Словото действително е историческо, защото бе произнесено в Баварската академия. Проф. Раубах казва: „Да, тук е вашето място, тук е мястото на Българското академическо дружество.“

Така се започна, сетне продължихме. Към 30 срещи направихме... Хайделберг, Мюнхен, Рим. Прицелихме се и в Америка; в повечето случаи аз дърпах конците посредством приятели, установихме се там. Но какво щастие – един от най-дейните ни членове – Христо Попов – отиде да живее и работи в Съединените щати, където постъпи в университета в Индиана. Казах му: „Трябва да направим нещо. Един великолепен повод, който може да обедини и другите славяни, е честването на светите братя Кирил и Методий.“ Привлякохме и Иван Сипков от Вашингтон. Имаше известни затруднения, той напи е официално писце – много внимава, но няма къде да ходи, стана член на дружеството. И организираха там едно великолепно тържество с много високо участие – професори, други учени...

Бойко Куряков: Мероприятието в САЩ коя година беше?

Христо Огнянов: Мисля, че през 1969 г. , когато бяха честванията на Кирил и Методий; тогава сигурно сме го правили, едновременно и тук, в Европа, и там – зад океана.

Тук искам да спомена нещо много важно – нищо от това, което направихме в Америка, нямаше да стане, ако го нямаше Пенчо Пептеков. Той живее в Торонто и бе и е от онези просветени българи, на които дължим много. Пенчо бе деец на Националния фронт, той продължи пинията на Христо Статов. Имаше идея да направим едно мероприятие и в Канада. Зае се той с организацията, обаче аз му казвам: „Слушай, ако правиш такава нещо, ще трябва да започнеш да го подготвяш една го-

дина по-рано, тъй като съм ял попарата на такива дружества.“ И горкият човек се захвана. За наш късмет обаче П. Пептеков не бе случаен човек в Канада. Той на местна почва, в Торонто, и като политическо лице (напи е член на колективното ръководство на Фронта), и като издател на списание и пр. е във връзка с правителството. Той е и приятел на министър-председателя, семеен приятел. Даже е бил канен заедно с жена си от представител на кралицата. Нашият Пенчо с всичките тези смокинги! Говорил е по радиото по разни поводи – изобщо известна личност. Та горкият той цяла година се занимава, но накрая направи такова тържество в Торонто... Броихме ги – над 400 души. Бих рекъл най-много 1/4, или половината – българи, всички други – канадци от различни организации, представител на генерал-губернатора, представител на министър-председателя, министър имаше там, кметът на града... Дяволска работа. И моя мипост трябваше да говори, темата ми беше: „1300 години българска история“.

Пекциите, сесиите, срещите си бяха едно, но ние имаме идеята да развиваме и издателска дейност. Така и започнахме още в началото на академическото дружество: обявихме какво възнамеряваме да издадем, ако намерим достатъчно пари. Първо бяхме решили да издаваме български годишници, като всички научни сборници, на чужди езици. Организацията беше много трудна, трябваше да се издирят кои от западните учени се занимават с тези проблеми, кои биха се съгласили да работят с нас. Във всеки случай ние успяхме да издадем първия годишник, към 500 страници. Бих рекъл, ако сега го покажем тук в София, хората ще рекат: „Хапал им вера на тези млади хора, а и на по-възрастните, какво нещо са направили, въпреки безпаричието.“ Защото ние бяхме безпарични. И тогава казах: „Хора, миналото столетие някой дядо от забутано село, дядо, който изобщо не знае да чете, се явява като *спотоцествоватеа*. Защо ние да не възобновим института на *спотоцествоватеите*?“ И действително, ако погледнем, в сборника са посочени всички, които са съдействали с пари – кой с повече, кой с по-малко, там размерът на сумата не е показан. Някои даваха по-значителни суми, други по-малки, но сумата за всеки беше доста... не всеки има, не всеки можеше да отдели... Но отделиха... Изпезе този годишник. Написано е: „Bulgarische Jahrbücher“. Виждате: множественото число – значи не само един, ами някопко. Добре, но нещата почнаха да се затягат, па-

ри трудно се намираха, автори не можеха да се организират. Озорих се – и аз, и колегите ми, но събрахме материала за втория годишник, който е към 600 страници. И, между впрочем – там има включена цяла една дисертация. На Мария Сподняк – „Българската жена през Възраждането в съчиненията на Иван Вазов и Димитър Тапев“. Аз, като член на Югоизточноевропейското дружество, присъствах на нейното награждаване в Мюнхен. Всяка година те имат годишно събрание и на него се дават отличия на изявени млади учени. Награден бе и д-р Кулман, с когото и до ден-дневен съм в много добри отношения. Те двамата бяха наградени за работи, които се отнасят до българска проблематика.

Та думата ми е за втория годишник. Дълго трябваше да се занимавам, докато излезе, станаха много тъмни времената – цените се повишиха, парите *натаяха*... Тогава на помощ се притече проф. Константин Кацаров. Аз бях при него в Женева, говорих и по този въпрос, не бе моя инициативата, той сам предложи: „Аз ще подкрепя изданието на този втори том.“ И трябва да кажа, че го направи с една сума, която нека си остане неспомената. Дебело подчертавам обаче, че без нея нямаше да има втори том.

Между впрочем, един епизод: проф. Янив, украинец по произход, преподавател в Сиракюзкия университет, всяка година четеше лекции като гост-професор в Украинския свободен университет в Мюнхен. Той в Сиракуз беше шеф-филолог на всички славянски езици, преподавани в университета. Аз също преподавах там български език – познавахме се, бяхме се сприятелили с него. Още тогава, в Америка, организирахме едно общо тържество. И ето сега, топкава години по-късно, бях в състояние да подаря нашия годишник на библиотеката на този университет. Казах му: „Ето го тук единият том, за щастие излезе още един том, та можем да говорим за български годишници.“ Голям смях падна...

Та с ректора на Сиракюзкия университет, проф. Янив, бяхме в много добри отношения. Едновременно с това той бе член на ПЕН-клуб на изгнаниците-писатели в немскоезичните страни. Първоначално и аз бях член на този клуб, после станах член на настоящелството, а още по-късно, и досега, струва ми се, понеже съм болен, не съм сигурен – съм вицепрезидент на ПЕН-клуба. Починалият през 1978 г. Асен Мандиков също беше член на клуба. Той беше човек общителен, умееше, да поддържа

връзки, да буди интереси – било литературни, било културни, било всякакви, към България, все с оглед на това да се представи българският народ не както някои го представят: или изопачено, или като някакъв колективен глупак. Нищо подобно.

Да се върнем към издателската дейност. Освен годишниците, ние осъществявахме и други публикации. Това е една по-скромна като обем, но по-широка като тематика поредица: „Bulgarische Schriftenreihe“. Бе замислена пак на чужди езици, естествено. По-малки проблеми, разгледани в по-малки, отделни книжки от по 40–50 страници. Когато се разбра, че трети том не можем да издадем – нито да съберем материал, нито да намерим пари, – казвам аз, късно се сетих, но казвам: „Не можем ли ние да подхванем тази поредица – поне някопко да изпязат.“ И изпязоха някопко. Трябваше да се намери някой, който да е не само редактор, а и издател, т. е. Herausgeber. Herausgeber е самото дружество, но отговорният Herausgeber е моя мипост. Изпязоха някопко такива публикации, последната от които е на немски език, другите бяха на български. Сега, като ги взема, казвам си – слава Богу, че съм имал сили да ги, как да го кажа, да ги осъществя. Защото най-трудното, но и най-важното беше да намерим такива приноси. Един от тях е знаменитата студия на Стефан Попов под заглавие „Народът“. И сега тя би ми звучала като откровение, като истинско откровение за българската действителност.

Бойко Киряков: Копко книжки успяхте да издадете от тази поредица?

Христо Огнянов: Така, по памет не мога да кажа... Трябва да ги видя вкъщи и да ги изпратя тук. И не само тук – трябва да посъбера и изпратя на някои други места. На времето голямо разпространение бе физически невъзможно, но ние правехме каквото можем. Така тези книжки достигнаха до доста световни библиотеки. Това беше цепта всъщност. И до отделни учени, които се занимават с тези проблеми. В България съм изпращал, мисля, на Вера Мутафчиева и на още един-двама като нея. Последната книжка, която излезе, беше за Теодор Траянов и немската литература от проф. Хайнрих Шампер, който тогава беше в Канзаския университет и който се занимаваше с български проблеми. Шампер познава лично Теодор Траянов, беше превел от него много неща – адекватно, бихме рекли. Особено много превеждаш на млади. Казваше ми: „Ах, Христо, защо

не преведох целия Пантеон!“ Но сетне и него го отвя вятърът – участва във войната, добре, че все пак оцеля. Та не мога да си спомня всички книжки, във всеки случай последната е тази на Шампер за Теодор Траянов и неговите връзки с немската литература – с Ницше, например. Аз изпращах на Шампер всички възможни книги, материали на ксерокс, защото той бе отдалечен, физически отдалечен от българските проблеми. Би могъл, естествено, да събира материали и в Америка, но това е дълга и широка работа. Затова, използвайки библиотекарския съюз, аз му изпращах материалите. Неговият принос е съвсем особен и по една друга причина – защото е личен познат на Теодор Траянов. Освен това важни са и неговото литературно мислене, неговата квалификация: в края на краищата Шампер беше топкова време шеф на Факултета за славянски литератури в Канзаския университет. Има невероятно много публикации. Писал е много за България, впрочем за Иван Радославов, и то по време, когато за Радославов никой не говореше, името му беше табу. Историята с тази статия бе следната: един учен в Грац иска да издаде сборник за България, мисля, или за Юго-източна Европа. Той познава Шампер и му пише (колеги са, струва ми се): „Можеш ли да изпратиш нещо за този сборник?“ И Шампер избира да пише за Ив. Радославов. Избира, но няма нищо от Радославов, въпреки че и с него, както с Траянов, са приятели. Къде ще има! Затова аз отново се запретнах, подбрах всичките му публикации от „Литературна мисъл“ и от други издания, неговата „История на българската литература“, изобщо където и каквото имаше – замина към Шампер. Особено статиите на Радославов в „Хиперион“, понеже аз имам целия „Хиперион“, така че не бе проблем да направя ксерокс и да му изпратя материалите. И написа нещо, бих рекъл, най-хубавото нещо за Радославов от всички публикации за този български творец, и то на немски, и то в чужбина. Това беше в един престижен сборник в Грац; аз имам публикацията и, както виждам, трябва да ти я пратя. Трябва да ти изпратя всички тези работи, които съм събирал и съм се чудил какво да ги правя, къде да ги съхраня, къде да ги спася. Сега, виждам, има възможност всичко това да се изпрати в България.

Бойко Кирияков: Трябва да се създаде един фонд на академичното дружество „Д-р Петър Берон“. Редно е всичките неща – публикации, протоколи, кореспонденция – да се съберат и да може да се възстанови някак си дружеството.

Христо Огнянов: Аз започнах историята на дружеството на немски език, но, както обикновено се случва, запяха ме много други задачи, яд ме е, че не намерих време... Но може би, работейки постепенно, заедно с Инге, ще се опитам да спася поне хронологията на дружеството, да бъде точна.

Бойко Киряков: Тя може да се възстанови и по кореспонденцията...

Христо Огнянов: Не само и не единствено – тя, историята, е дълга и широка. Добро градиво се намира в двата сборника, почти половината неща от дружествения живот ги има в края и на първия, и на втория годишник.

Бойко Киряков: А как се посрещаха тези томове от българите зад граница?

Христо Огнянов: Българите зад граница трудно можеха да стигнат до тях. Става дума за обикновения, средния читател. Важно беше да има такъв тираж, че да отиде до най-важните библиотеки, да стигне до учените, които се занимават с българските проблеми. Ние никога не сме мислили за разпространение в 1000 или 2000 екземпляра. Защото цената е твърде висока – 25 000 марки. Затова ги отпечатахме в много ограничен тираж. За нас беше важно томове да постъпят в различни библиотеки, откъдето всеки може да ги ползва. Има ги и в Института във Виена. Благодарение на усилията на Вера Мутафчиева. На времето аз имах малко бройки от двата тома, трябваше обаче да дам на един-двама действително занимаващи се с тези проблеми, и накрая останах само с моите два екземпляра. Тях трябва да мисля къде да се съхранят. Разбира се, нямам нищо против да дойдат сега и в България; по-рано мисълта за България не съществуваше, защото не се знаеше дали ще попаднат където трябва, или ще пропаднат окончателно. Но да се върнем на историята. Докато за дейността на дружеството и други могат да кажат доста неща, то цялата хронология само моя мипост може да възстанови, защото всичко мина през ръцете ми. И аз действително исках да напиша нещо по случай 25-годишната история на дружеството, а наместо това успях да подготвя само едно предаване по радио „Свободна Европа“. Едно предаване за академичното дружество и едно за идейната група „Българско огнище“ и списание „Bulgarian review“. След промените, настъпили през 1989 г., дейците на тази група публикуваха едно изложение, в което обясняваха защо преустановяват своята работата. В него те отбелязаха, че могат да смятат

цепта си за постигната и припомнят какво са работили през дългите години на изгнание. Една година след това почина двигателят на цялата тази работа – Христо Бояджиев.

Бойко Куряков: Аз мисля, че „Bulgarian review“ и Годишниците на академичното дружество са двете най-сериозни издания на българската емиграция.

Христо Огнянов: Други такива няма. Различна обаче ни беше тактиката. „Българско огнище“ постъпи по-практично. То издаваше „Bulgarian review“ всяка година – по 80 – 100 страници, малко, наистина, но редовно. Ние пък си поставихме по-амбициозна задача. Триста страници, четиристотин страници... А трябваше да постъпим като тях – съберем ли материал, хайде, отпечатвай. 100 или 150 страници, няма значение, щеше да бъде по-добре. При такъв обем по-лесно щяхме да намерим и пари. Но песно е да се говори сега какво би станало... Вятър. Това не стана и от изданията на Академичното дружество имаме само тези, които имаме.

Но напи говорехме за „Българско огнище“. Хората, които участваха в тази организация, бяха една великолепна група българи. Високо просветени, попитически уравновесени, при тях няма да срещнеш елементарни изхвърляния. Почти всички, с изключение на неколцина, разбира се, станаха хора с пари. Пари, придобити благодарение на неистов личен труд. Ето например – един бивш български дипломат стана фабрикант. Разработи завод за строителни материали. Д-р Панайот Панайотов. Той стои парично зад „Bulgarian review“, но държаеше да не се разчува много. Веднъж го бях споменап, видяхме се после, каза ми: „Защо ги пишеш тези работи!“ Та, думата ми беше, че тези хора направиха много нещо, при това систематично, постепенно, някой ще каже – несъвместимо с българския характер. Несъвместимо не само със системността. Несъвместимо и по отношение на сътрудничеството с други, нечленувачи при тях българи. Близко е до акъпа, някой ще каже, щом има една организация, културна – некултурна, те ще се стѣпат. Нищо подобно, повечето от тях станаха членове на Българското академическо дружество, а аз съм бил един от най-редовните сътрудници на „Bulgarian review“. Най-вече по настояване на Бояджиев. Той постоянно ми пишеше: „Моля ти се, предстоящо е излизането на списанието, напиши материал.“ И аз пишех... Казвал съм му при многобройните ни срещи: „Хубаво, че бе топкава настойчив, при това нееднократно, иначе нямаше да

напиша нищо от това, което се публикува в списанието. “ Ако събера материалите си, не знам... наум трябва да гадая, но ще се съберат около 200–300 страници мои публикации на английски език.

Бойко Киряков: „Българско огнище“ имат и много интересна библиотека, за нея научих от Вашето предаване по радио „Свободна Европа“.

Христо Огнянов: Да, но всичко е в Хувър архив. Цялата им документация. Това са много ценни документи. Доколкото си спомням, имаше условие, след като се освободи България от комунизма, задължение на „Хувър“ е да прехвърли архива на Българската народна библиотека или на Академията на науките.

Бойко Киряков: Не е речено да се прехвърля архивът, оригиналите могат да си останат там, за тук може да се направят копия...

Христо Огнянов: Не, за това точно има договор – направила го хората. Просто трябва някоя тукашна институция да се обърне към пазителите на документите, да заяви, че ето, тук вече са изпълнени условията, за които се говори в завещанието... Хубаво е и нещо друго – емигрантските архиви, частни притежания, да се съберат на едно място, поне в една държава. Трябва да се побърза, емиграцията постепенно умира. И ако не се хванат хората, които са сега от 70 години нагоре, след известно време няма да ги има. Свърши, това си е то. Или поне ще е много трудно. Естествено, че някакъв орган може да се свърже с техните наследници. Но те вече в повечето случаи са чужденци. От родители американци – американчета. Някои дори не знаят български – ако го знаят, то се дължи на родителите. Един великолепен пример за това е семейството на Христо Попов. Жена му е внучка на Танев – главния редактор на вестник „Утро“. Това е едно полиглотско семейство – те знаят португалски, испански, френски, английски, немски и знам ли още какви езици. Още когато децата им Асен и Михаел бяха малки, Христо създаде следните правила: „Вие с мен ще говорите на български. С майка си – на немски. Английски учите, испански и португалски знаете.“ Този принцип Христо спазваше неотклонно, случвало се е понякога ей така, по навик, някое от децата му да се обърне към него на английски или на немски. Христо го изпуща и казва: „Не разбирам какво ми казваш!“ Детето се сеща и преминава на реламентирувания език. Затова

сега и двамата говорят прекрасно български. И дъщерята, и синът. Такива случаи има, но за съжаление са рядкост. Пък и невинаги това е възможно. Работи човек през целия ден, върне се вечерта капнал – къде ще се занимава с езиково обучение. Но дори да има такова желание, не всички имат добри познания по български. Говоримо владеене – да, но то не е достатъчно. Трябват познания по граматика и още ред неща, които човек, ако ги е учил, вече ги е изпозабравил. Това също е проблем.

Та, топят се българите. Намираеми са, разбира се, но това е много трудно. Има публикации по въпроса. Например на Христо Анастасов, Крест Анастасов, както той е известен в Америка. Той написа история на българската емиграция от Македония. Поименно. Аз я притежавам, той ми я изпрати. Имах идея да я публикувам. Тя е публикувана отчасти, струва ми се, на Първия конгрес по българистика, но тук става дума за цяла книга – към 200–300 страници. Струва ми се, че този текст не е публикуван, трябва все пак да проверя. Има и един друг труд за българската емиграция в Америка – това е книгата на Аптънков. Как са идвали българите, къде се намират, кога са пристигнали, как са се проявявали... Голям принос са тези две книги – на Аптънков и на Крест Анастасов за българите от Македония. Втората за мен е по-интересна, тъй като авторът е работил 25 години в Македонската патриотична организация, знае ги всички семейно и е съумял да ги опише дори поименно – кой, къде, какво работи. В ръкописа му има много интересни данни, като например колко много американски интелектуалци са произлезли от тази среда. Човек може да проследи пътя на израстването. Така например – като дойде българинът от Македония, естествено, че първото нещо, което трябва да направи, е да стъпи на краката си. Какво ще прави? Гостилница, магазин... За да има пари за първото поколение – то да учи. От него излизат учители, адвокати... И вече започват да се развъждат интелектуалци. Например Христо Низамов, братовчед на Симеон Радев, живееше в Индианаполис. Дълги години работеше във в. „Македонска трибуна“. Хр. Низамов има две деца – Виржиния и Никола. Но – това във връзка с по-горния ни разговор, – въпреки че той е великопепен българин, не съумя да ги научи на български литературен език. Поради липса на време. Това обаче не попречи на децата: независимо че не ги научи на езика, научи ги да са българи. И ето – Виржиния е във вестник „Македонска трибуна“, а

Никола, мисля, е председател на фондацията „Гоце Делчев“. Това е фондация за подпомагане на млади учени, които биха желали да разработват проблеми от македонската освободителна борба или общобългарска проблематика. А иначе Никола е адвокат, при това адвокат от класа. Известен е в щата Индиана; неговото бюро обработва такива сложни дела, че ум да ти заиде. От това не се е възгордял – скромен, мил, прекрасен човек. Вече има деца. И децата му са американчета, но мислят до голяма степен по български. Това пък е неговият принос.

Низамов издаде малко преди да почине спомените си. Ние с него бяхме много близки, имам стотици писма от него. За какво ли не си пишехме, но през две-три писма го подръчквах: „Христо, моля те, оставяй всичко настрана, пиши спомени.“ Не бях само аз – и Иван Сипков от Вашингтон. Като изпезе книгата, гледам и се радвам на посвещението; гледам и се радвам на предговора, където той казва, че ни е задължен, тъй като ние сме настоявали за издаването на книгата. Това си е един паметник – човекът работи и като български, и като американски журналист, член беше на Дружеството на журналистите в Индианаполис, даже портретът му е окачен в „Хола на проспавените“ на това дружество. Един много хубав венец на живота му – дошъл в Америка като млад, блъскал се като грешен дявол, но си отива от този свят с едно много хубаво име и с тази книга. Между впрочем, той има почетен диплом на щата Индиана. Скромни човек, бих рекъл, възрожденска душа. Жена му също – жена му Славка е родом от Костурско. Такива жени и със свещ да търсиш, пак няма да ги откриеш. Та говори доста добър литературен български, но пък костурският ѝ български е великолепен. Както и на повечето нашенци там.

Веднъж тръгвам да търся един такъв извън Индианаполис. Вървя, търся улиците и изведнъж чета – улица „Солун“. „Брех – казвам – откъде идва това?“ – „Ами от нас! Казахме на местната община – ние сме от Македония, от Солун, я дайте да кръстим тук улицата „Солун“. “И така в Индианаполско има улица „Солун“.

Бойко Киряков: Като заговорихме за македонските българи в Щатите, има ли някакво напрежение между новата емиграция, сегашната, от Социалистическа федеративна република Македония, и старата българска македонска емиграция?

Христо Огнянов: А, бих рекъл, че винаги има недоразумения между всяка по-стара и по-нова...

Бойко Куряков: Не, говорим на национална почва...

Христо Огнянов: Има и на национална почва, разбира се; онези, които пристигат инструктирани като македонци, на място се сблъскват с една действителност. Срещат се двама, да речем, и между тях протича следният разговор: „Абе чакай, и ти си от Скопие, и аз съм от Скопие, а аз съм българин, пък ти – македонец.“ На тази база действително има напрежения. Част от тях си казват: „Ние сме били през цялото време пъгани!“ Други си остават фанатици и загубени овци – с тях е свършено. Но повечето се приспособяват към тамошната действителност, враждат се в „старата“ емиграция, понеже виждат, че това са все хора от Македония, хората са същите, приказките им... Но проблемът наистина е много тежък, защото самата българска държава дълго време не поддържаше българщината, а действаше съгласно коминтерновските решения. Като писмото на Георги Димитров до един конгрес в Детройт, начело на който беше Георги Пирински – писмо, в което се говори за македонски народ. Но независимо от тези опити, българщината в Америка не отмираше.

Имам един спомен от Торонто. При едно от посещенията си там се срещнах с деца на наши емигранти. Родени, възпитани там, някои вече трето поколение. Казах им: „Е, добре, като искате да ви кажа две-три думи, на какъв език, на английски или на български да ви ги кажа?“ Трябва да си призная, че английският ми не е особено сипен. „Ноу, сър – казват, – български, на български.“ И аз им говоря на български и чувствам, че те ме разбират на български. Хора до 35-годишна възраст и по-млади даже. Сприятелихме се с тях, даже пазя като скъп спомен писмо от едно от момичетата, които присъстваха на тази среща, родена там, израснала там... великолепно писмо на български език. Просто ме е яд, че физическите ми сили не стигат да поддържам кореспонденция с тези младежи.

Бойко Куряков: Но нека се върнем към дружеството „Д-р Петър Берон“. По какъв начин поддържахте връзка помежду си, какъв беше вашият, така, както се казва, „организационен живот“?

Христо Огнянов: Тези приятели, които бяха в Мюнхен или недалеч от Мюнхен, пристигаха за годишното събрание. Иначе уставът позволяваше членовете да бъдат представени от някой с пълномощно. Който е възпрепятстван, упълномощава член на дружеството, който живее в Мюнхен

Бойко Киряков: Всяка година – общо събрание?

Христо Огнянов: Не, общо годишно събрание за избира-не на ново настоятелство се провеждаше на 3 години. Ние има-ме тригодишен мандат по простата причина, че една година е свършено кратък срок – докато се обърнеш, и годината се из-низала. А нашите задачи бяха малко по-далечни. Ето, сега из-мина една година от последния мандат и докато се обърна, си-гурно ще отmine и последната, третата година. Тогава ще ви-дим кого ще изберем за председател. Или да го закрием. Защо-то в края на краищата цепта ни беше западноевропейската ми-съл да има свободен достъп до българските проблеми, да осъ-ществим общуване. Сега това вече е възможно, това общуване се поддържа от всевъзможни български институции и от сама-та българска държава. Днес ние бихме могли да служим като мост между поколенията.

Христо Огнянов и Димитър Пантелеев, 29 юни 1992 г.

Бойко Киряков: Та сега аз имам един от най-големите шан-сове през живота си – да присъствам на срещата на един учи-тел и един ученик, които не са се виждали повече от 50 години. Сега беше много интересно, защото г-н Огнянов, като се кач-ваше нагоре и пъшкеше, че етажите били 4, каза: „Вие не сте се виждали 50 години, за 50 години – 4 етажа се минават, все пак.“ Та, любопитно ми е как се чувствате сега и двамата.

Димитър Пантелеев: С Христо Огнянов имаме едно древно приятелство, ако бих могъл така да го кажа. Старо прия-телство. Като младо момче, като студент по право в нашия Юри-дически факултет Христо дойде един ден в библиотеката в Народното събрание, която аз ръководех. Работата ми там про-дължи дълго, близо 17 години. Напуснах през 1952 г., направо избягах, защото беше невъзможно да се стои в тази атмосфера, революционна атмосфера. Та идва тогава Хр. Огнянов и ми но-си едно стихотворение. Трябва да кажа, че аз, едновременно с работата в библиотеката, редактирах и едно списание – „Съдба“, много интересно списание, в което участваха именити българс-ки поети. Казвам му: „Защо само едно?“ – „Ами, казва, бих искал да видя как ще бъде оценено...“ Чета аз, виждам – добро. Питам го: „От кого сте се учил?“ А той ми казва: „От Вас!“

След време Христо ми донесе една книжка. „Южни ветрове“ беше, нали? Мъчих се сега да я намеря, не мога в моята библио-

течна джунгла оттатък. Така стиховете ни сблизиха и чак до замиването му през 1939 г., октомври, бяхме в непрекъсната връзка. Той беше един от щастливите българи, който не дочака Великия ден... Така че моята радост е много голяма, че успях след повече от 50 години да се видя с Хр. Огнянов. Иначе от време на време той ми пращаше преводите на Инге на немски език. Мога само да се удивявам, че доживях, аз, който съм 10 години по-стар навярно от него... Толкоз пи?

Христо Огнянов: Толкоз. Щом си на 91, аз съм на 81 – толкоз.

Бойко Куряков: Добре, а как поддържахте връзка през тези години вие двамата, тук дори не говорим за кореспондентски път. Как следяхте творчеството си?

Димитър Пантелеев: По спухове. И по това, което той ми пращаше. А той навярно в Запцбург е имал възможност да чете нашата литературна преса.

Христо Огнянов: Аз имам почти всички твои стихосбирки.

Димитър Пантелеев: Така ли?

Христо Огнянов: О, и още как. И съм писал за тях. Особено за тази стихосбирка, която излезе като първа – „Косачът се завръща от коситба“. Специално съм писал за нея.

Димитър Пантелеев: Значи той е бип, или по-право той е имал възможност да спеди онова, което съм писал аз, обаче аз можех да следя неговите изяви, само ако той ми пратеше някоя книга. Или преведена от немски от Инге.

Бойко Куряков: Г-н Огнянов, Вие как го приемахте, какво чувствахте, когато четяхте в изгнание неговите стихосбирки?

Христо Огнянов: Аз много се радвах, че той почва да се изявява и да се изявява такъв, какъвто аз съм го чувствал. При нови условия, може би при нова тематика, но особено се радвах как постепенно той се разви към тази, сонетната форма... Но не само към нея. Аз съм следил всичките му работи, всички негови книги имам вкъщи. И сега искам да го изненадам. Донесох тук една негова книга – „Стрелец“. Първата твоя книга, издадена в 1924 г. Намерих я при един антиквар в Мюнхен... И когато възможността да дойда в България се оказа реалност, първото нещо, което си казах, бе: „Ще взема тази книга и непременно ще му я поднеса за подпис.“ Това е едно от... бих рекъл... от големите събития в моя живот, може би най-интимното.

Димитър Пантелеев: Каква слава съм имал аз; не знаех,

че съм толкова прочут поет – чак до Мюнхен да стигнат моите книги.

Христо Огнянов: Не е само до Мюнхен, ами и в цяпа Германия. А и не само там. Напи те преведохме на немски в антологията. Когато Инге превеждаше „Пред завръщане от прародината“, докато ѝ внуша ритъма на това стихотворение, видяхме доста трудности. Но успяхме. Сега, ако го четете някой на немски, който не знае езика, но познава твоето стихотворение, ще го познае по ритъма; той, ако мога така да се изразя, е преведен буквално. Само като се заслуша, и ще каже: „Това е „Завръщане от прародината“.“

Бойко Киряков: Да се върнем отново на днешната среща. Вие не сте се виждали с г-н Пантепеев повече от 50 години. През цялото това време Вие естествено сте следили неговото творчество, но каква е била Вашата визуална представа? Тя е била запазена някъде в хладилника на паметта Ви, там той се е запазил такъв, какъвто е бил през 30-те години. Сетне, четейки стиховете и прозата му, променяше ли се е неговият образ във Вашето съзнание?

Христо Огнянов: Не, той се разширяваше и задълбочаваше, но това бе в творчески план. Визуално той си беше същият, а и сега аз не усещам никаква разпика, сякаш сме пак в Народното събрание и разглеждаме моите стихотворения. Спомням си, че когато ти донесох тези стихотворения, ти не само ги поразгледа и ги понареди, ами им спожих и заглавие. Каза: „Тази книга ще се казва „Южни ветрове“!“ Аз плахо възразих: „Да, но вътре няма такова стихотворение.“ А ти спокойно ми каза: „Нищо, ще го напишеш!“ Аз бях толкова стреснат, но и ти беше такъв голям авторитет за мен, че без да се колебая отидох къщи и още на другия ден ти донесох стихотворение, озаглавено „Южни ветрове“. То е и първото в стихосбирката. Да, това са звездни, но и неосмислени моменти в живота на младите хора. Те не усещат всъщност какво става с тях, когато се докосват до един дух, като например поетическия дух на Димитър Пантепеев. Това са щастливи мигове в живота на един човек, без сам той да го осъзнава...

Христо Огнянов и Лъчезар Стоянов. Приморско, 8 юни 1996 г.

Лъчезар Стоянов: Разкажете нещо за Вашите връзки с Иван Михайлов, известен е фактът че Вие дълго време сте били

до него – и в Загреб, и в Рим... Наричат Ви секретар на Иван Михайлов...

Христо Огнянов: Няма такова нещо. Нито в преносния, нито в буквалния смисъл. В преносния, като се каже секретар, в представите на човек изникват какви пи не фикции – той е секретар, напи, следователно знае тайните и т.н., и т.н. Такъв не съм бил никога. Що се отнася до буквалния смисъл – секретар на македонското освободително движение е бил единствено самият Иван Михайлов. Секретар на Тодор Александров. Пълнокръвен секретар. Докато хора като мен, които случайно са били предложени за съдействие, са били най-обикновени... как да го кажа... е, доверени лица, разбира се, но това са прости сътрудници. Например, ако диктува нещо, конфиденциално, но тайната така и не достига до мен, защото Михайлов често диктуваше и с шифър. Той диктува, диктува донякъде, и после изведнъж преминава направо на шифър – чиспа някакви. Той ги има пред себе си... Но това при мен бяха редки случаи. Иначе аз през краткия си дотогавашен живот в македонското освободително движение бях само по легалните организации. Тогава имаше съвършено точно разпределение между легална и нелегална дейност. Ние като студенти вършим някаква дейност, но в повечето случаи не знаем за какво става дума. Разнасяме позиви, да речем, по софийските улици. Това може да е работа на ВМРО, но ние даже не знаем какво разнасяме. Това са съвсем, как да ви кажа, невинни действия. Ние бяхме по легалните действия.

Например така се случи, че аз бях член на секретариата на Съюза на македонските младежки културно-просветни организации. Бях член на дружество „Вардар“. И след като дружество „Вардар“ го закриха на 19 май...

Лъчезар Стоянов: Стана „Шар“...

Христо Огнянов: Точно така, аз съм един от съзуредители и пръв председател на това дружество. Даже съм нещо като кръстник на дружеството. Интересно беше... Знаете какво става, когато се съберат на едно място разпалени глави. Първото предложение за име на дружеството бе то да се казва „Тодор Александров“. Добре, ама след 19 май къде ще отидеш ти с Тодор Александров! Явно трябваше да се постъпи по друг начин. Споменахме, че студентското дружество, което властта закри, се казваше „Вардар“. И тогава моя мипост, без много тактичност, каза: „Слушайте, приятели, това студентско дружес-

тво е закрито. Сега, ако ние поставим на възстановеното движение име на човек от македонското освободително движение, ако щете Даме Груев, то има друга обаяреност. Ние трябва да намерим някакво име, което хем да бъде във връзка с Вардар, хем да бъде обобщително. И затова предлагам “Шар”. Вардар, казвам, извира от Шар, “Вардар” го закриха, но от него ще се роди “Шар”. Интересно е как станах ръководител на това дружество. Аз винаги съм гледал да не се бутам напред. Не отказвам задължения, винаги ще върша работа, такава или онакава. Но когато се стигна до избор на настоятелство, всички казаха: “Ако Огнянов не се съгласи да стане председател, няма да стане...” Съгласих се. Шар и аз. Това, доколкото си спомням, се случи през 1936 г. Учредяването много добре е описано от Димитър Гоцев в книгата му за македонските младежки организации. Само дето на едно място ми е объркал името, но това няма никакво значение, после даже го оправиха в друго някакво издание.

Лъчезар Стоянов: Това с името е любопитен детайл...

Христо Огнянов: Така е, защото те предлагаха Гоце Делчев, Тодор Александров, още някакви имена имаше, но името стеснява, освен всичко друго. Не да речете, че изведнъж се съгласиха, но се съгласиха. Аз пък се съгласих да стана председател. Добре, че малко време ми оставаше, аз вече бях пред свършване на университетското си образование. В началото мина малко време, докато се обособим. В онези условия спасението бе да станем корпорация. А като корпорация бяхме колективни членове на Българския национален студентски съюз. Значи големият субект, да го наречем, бе Български национален студентски съюз, а корпорациите към него са колективни членове. Ние станахме колективен член на Българския национален студентски съюз. По-малко уязвими станахме по този начин. И не само ние... Добруджански, тракийски, всякакви такива дружества като нас се събрахме под крилото на Българския национален студентски съюз... Вървеше много добре... Бяхме същите хора – от тези разтурени дружества. Например още в началото след 19 май, когато още бяхме „Вардар“, ние взехме участие в тържествата на светите братя Кирил и Методий. Пет дни след преврата, но преврат – непреврат, нищо не може да се промени от онова, което всяка година е ставало на 24 май... И тогава всички софийски училища – основни, прогимназиални, гимназиални, университетът, всички до един, – поотделно –

маршируваха по „Царя“. Всички. Със свои знамена, със своите плакати... Особено силно впечатление правеха участничките от девическите гимназии. Те имаха особена духовна музика за момичета – не онази, мъжката, която... Те имаха свои, различни музика. Първа девическа гимназия например си има такава музика, другите също, всички имат свои собствени униформи, абе нито една гимназия не беше една и съща. Униформите даже бяха различни, да речем, малко по-светли; значи, когато минаваше една гимназия – знаеше се, че това е Девическата гимназия с великолепната си музика... Поувлякох се малко. Та, минаваха всички един по един. И когато свършват гимназиите, идват студентите. Трябва пак да кажа, че датата е 24 май, само 5 дена след преврата. Преврат, чрез който Кимон Георгиев обяви война на македонското освободително движение. Ама истинска война.

И сега – какво правим ние. Събрахме се над 300 души от „Вардар“ и още от няколко близки висши учипища, значи над 300 души студенти, родом от Македония. Манифестацията си имаше непроменяем ред. След гимназистите маршируват студентите. Ама всички студенти, даже БОНС. Много добре си спомням парада на студентите – Любен Костов го командваше. Преди 2 години, струва ми се, почина Любен Костов и аз исках да напиша в негова памет това, което всъщност той направи. Любен каза: „Слушайте, приятели. Вие, значи българите в Македония, трябва да стигнете до улица „Шести септември“. Сетне вече вдясно е Военният клуб, вляво е градинката. Следователно минете пи тази зона, никой не може да ви избута. Няма как. Затова – дотам – като буболечки, и щом минете нататък – правете каквото искате. Защото след вас идват студентите, легионът...“ А легионерите в редиците бяха, може да сбъркам, но – некопкостотин боеви студенти. Маршируват, все едно, че е гвардията. „И следователно, казва той, когато вие преминете и ние влезем, никой не може да ви пипне, защото ние продължаваме и ще избутаме всеки, който ни се изпречи по пътя.“

Дотук добре, но винаги вдясно от нас – пред Военния клуб, стоеше правителството и други официални лица. По манифестацията, когато минавахме покрай Военния клуб, обикновено водещият групата издаваше команда: „Студенти, мирно, глави надясно!“ При нас обаче се случи обратното. В отсечката на ул. „Цар Освободител“, в която се намираще Военният клуб, първо

запахме: „Изгрей, зора на свободата“. Поглеждам – замръзнали лица, особено на офицерите. Ясно се чете по физиономиите им: „Какво да правим с тия хора?“ Ама вече нищо не може да се направи, ние вече сме на паважа, а зад нас идат Легионите. А като приближихме към Клуба, нашият Грашев не каза „Глави надясно“, както обикновено, а „Глави наляво!“ Демонстративно. И марширувайки, гледайки в обратната посока, продължаваме да пеем „Изгрей, зора на свободата“. Приближаваме към двореца, царят приемаше цялата манифестация пред двореца, поточно вътре, зад оградата на двореца. Това ставаше рядко, но тогава, дали заради преврата, който си беше насочен срещу царя, или по някаква друга причина, царят също приемаше парада. Само една врата на оградата беше отворена – там, където е сега хотел „България“. Впизаме и мпъкваме. Маршируваме безмълвно; царят, министър Даскапов, цялата царска свита се намира вдясно от нашата копона. Изведнъж Грашев издава команда: „Мирно!“, ние – веднага, напн, като войници свикнапн... „Глави надясно!“ – продължава Грашев. И сега – това е интересно – Грашев продължава със следната команда: „Едно трикратно мощно “Ура!” за Борис III!... – тук Грашев направи кратка пауза, след което продължи – ... Цар на *Всички* българи!“ А ние бяхме като омагьосани. Такова едно „ура“ сме извикали, че царят след това е казал „Никога не съм чувал от боева единица такова „ура“. Изпзяхме от двореца и Грашев нареди всички да се пръснем по роднини, защото ще ни изповят. Така и стана – за мен дошли рано сутринта на ул. „Карнеги“ 18, където живеех в квартирата на брат си – архитект Борис Огнянов. „Къде е Вашият брат?“ – попитапн го. „Отгде да го знам! – казал им той. - Пудувапн са цялата нощ, кой знае къде се е запипяпн.“ Знаеше, естествено, че съм отишъл при моята тетка, която живееше в района на гарата. И топкоз – не ни хванаха. Всъщност не хванаха всички – някои ги заповиха.

Имахме и други прояви. Същата година, но на 4 ноември 1934 г. Тогава председател на Студентския съюз беше Иван Дочев. Сегашният Иван Дочев, 90-годишен, още е жив. Той е едно чудно явление, що се отнася до физика. Останалото ще го оставим настрана. Та заедно с него решихме да организираме за първи път поход до Шипка. Това също бе замислено като една демонстрация срещу 19 май. Цепта ни беше очевиден, но никой не можеше да спре едно поклонение на Шипка, напн така? И действително, хипяди студенти дойдоха, хипяди студен-

ти, родом от различни места. Аз и досега пазя една снимка от-тогава, където се виждаме всички, събрани на този студ. Моя милост трябваше да говори от името на студентите-българи от Македония. И, както можете да очаквате, речта бе произнесена с патос... не помня точно думите си, но беше нещо в смисъл, че тук на Шипка е създадена българската държава, че ние никога няма да се откажем от българските земи и т.н., и т.н., все неща, които бяха против 19 май...

Но да се върнем на въпросите, които биха ви интересували. За отношението на немците към македонското освободително движение. То се мени с промените на Балканите. В началото немците не се интересуваха от никакви мапки или по-големи балкански движения, защото Райхът имаше цялата българска войска като съюзник. В момента, в който фронтът започна да се пропуква, те започнаха да мислят по какъв начин да направят един буфер, за да се спасят. Един буфер, да го речем „Свободна и независима Македония“...

По една историческа случайност аз попаднах в тези събития. Първото нещо в тази посока стана през пятото на 1944 г., не съм записал датата, във Виена. Там бяхме Иван Михайлов и аз, само двамата. Дори може да се каже, че Иван Михайлов беше сам, аз бях само преводач. Срецинахме се с отговорни лица във Виена, не зная кой какъв беше, но те бяха от Външното министерство на Райха. И по време на разговора човекът, който говореше с Иван Михайлов чрез мен, пусна такова изречение: „Кажете на Иван Михайлов, че ние бихме искали той да отиде в Македония, при което ние му обещаваме да бъдем благосклонни към неговите политически разбираня.“ Иван Михайлов благодари и всичко приключи – това беше само предварително опипване на нещата.

Лъчезар Стояноб: Около този случай има голяма неяснота... Това е периодът, в който Ив. Михайлов стои в Загреб, там живее у един свой близък, направо личен приятел – подглавника Анте Павелич. Поддържаха ли обаче българските власти връзки с Михайлов там, в Хърватско?

Христо Огняноб: Те са големи приятели с Мечкаров от българската легация. И с Мечкаров, и със семейството му. И с други от българската легация Иван Михайлов се познаваше много добре. Даже ходеха заедно на пикник. Той не се криеше като влизаше в легацията. Но какво са говорели с Ив. Михайлов – един Господ знае. Не мога да знам, никога.

Лъчезар Стоянов: Е, има полицейски сведения, чеп съм полицейски донесения. Докладите на попитическото разузнаване. Общо взето, съдържанието на разговорите е било известно. Особено интересни са разговорите с Йордан Чкатов по време, когато ВМРО трябва да вземе едно принципно становище за отношението на организацията към новата българска власт в Македония. И какво ще бъде отношението към тези части от Македония, които не са присъединени.

Христо Огнянов: Това е много интересен въпрос. При Ив. Михайлов действително идваха дейци на организацията, които твърдяха, че ВМРО трябва да приветства българското присъствие в освободените македонски земи. Това са негови съратници. Тезата на Ив. Михайлов пред всички тези хора, които, някак по детски разпалени като българи, приветстваха освобождението на Македония, беше те да бъдат съдържани. „Абе, човече Божи – каза той веднъж, – напи и аз съм българин! Но я ми кажете вие, какво ще правим ние, ако Македония не се присъедини към България? Защото фактически Македония все още не е присъединена, тя ще се присъедини в момента, в който за това има подписан договор. Аз искам да видя подписа под един договор, който осигурява присъединяването на тези земи към България. Какво ще правите вие, ако не се стигне до такъв подпис под договор и след време се върнем обратно в положение отпреди войната? Как ще се представим тогава ние пред външния свят? Какво ще правим след всички тези гюруптии, като да живее царят, например. Като че ли някой някъде вика: „Допу царят!“, та ние трябва да викаме: „Да живее!“ Ние трябва да мислим обаче и за бъдещето. И за време нещастно, ако всичко пропадне, трябва да мислим как ще продължим живота си.“ След което продължи: „Съветвам всекиго да не се ангажират нашите хора като особено разпалени българи. Българи сме, напи, но да не вдигаме гюруптии.“ А имаше такива случаи. Един от тях, за който съм чувал, може и да не е вярно, но много се говореше, бе случаят с Йордан Шкатров. Умен човек, безспорно, но по това време той е бил 40-годишен, а 40-годишните атове хвърлят къчове... Та, идва му на Шкатров в главата да стане външен министър на България. Тогава Ив. Михайлов му рекох: „Как можеш ти, външният министър на ВМРО – той напи е задграничен представител, – да искаш да станеш външен министър на Царство България? Не си... Ти си дамгосан, тъй да се каже, ти не си за това. Следователно не трябва да имаш такива

щения.“ И оттам идва това охладяване в отношенията между Й. Шкатров и Ив. Михайлов. Няма други работи. Това, че те си бяха разменили думи, аз го знам само от приказки, просто прескачаха приказки, тъй да се каже... Ив. Михайлов е казвал и на Владо Куртев, когото всички много уважавахме и обичахме: „Как е възможно, 7 години си в български затвор, изведнъж сега ще приемеш пост?“ На всички подобни мераклии Ив. Михайлов казваше: „Аз ще се съглася с вас в момента, в който видя подпис под международен договор, който осигурява присъединяването на Македония към България. Какво ще правим при една такава Македония, Македония в обсега на българската държава, това ще се види при дадените обстоятелства. Но засега положението е друго. И затова аз не съм съгласен да се връщам в България.“

Лъчезар Стоянов: Той в началото дори не е амнистиран, сетне му издействат амнистия...

Христо Огнянов: А, аз не съм амнистиран и до ден днешен. Аз съм с доживотен строг тъмничен затвор... И – гледай ти – велико чудо, един българин с доживотна присъда, и присъдата не е вдигната, получава държавен орден. Плично президентът ми го връчи...

Но да се върнем към Ив. Михайлов. Той самият е получавал съвети в тази насока, в която е съветвал своите приближени. Имаше един такъв случай, на който съм свидетел. Виждам се аз с Борис Неврокопски в Радомир, беше пятото на 1944 г., когато отидох за пръв път в Македония да видя майка си, сестра си, зет си и други роднини в Скопие. Това – официално. Имах и други задачи: да се видя с някои хора. И – ето ме в Радомир, където се срещнах с Ванче Платикаров. Платикаров е един радомирски човек на ВМРО на съвсем млада възраст. Един от тези, които положат пи клетва, няма мърдане – те са абсолютни. Та там се видях с Борис Неврокопски. Аз съм взимал интервю, той ме позна и ми каза: „Слушайте, Огнянов, намерете начин да доведете до знанието на Иван Михайлов, че аз, митрополит Борис Неврокопски, го моля да не стъпва на българска земя. Да не се връща. Защото той ще бъде абсолютно необходим след войната, която ще загубим.“ Разбирате ли каква дапновидност? Точно това казваше и Ив. Михайлов – какво ще правим, ако работите се объркат? Затова митрополит Борис Неврокопски го посъветва да не се връща в Македония, защото щеше да се изхаби попитически. Той трябваше да остане вън и да продължа-

ва борбата. Аз записах това послание и му го занесох. Даже, докато си спомням, когато той четеше текста, а често пъти в такива документи ние не споменаваме имената по съображение за сигурност, Ив. Михайлов ме попита: „Кой беше този?“ „Митрополит Борис Неврокопски“ – казах му.

И още нещо за водачеството на Ив. Михайлов. Иван Михайлов, Владимир Куртев и Жоро Настев бяха членове на Централния комитет. По времето, когато се създава организацията в Македония, тримата членове са равноправни и равноотговорни. Другаде такова нещо няма. Това се прави, ако започват единия – двамата да останат. Ако хванат двама – пак остава един. Те бяха равноправни и равноотговорни. Но Ив. Михайлов беше негласен водач – изпъкнал беше като голяма личност. Силно впечатление правеше.

Беше и един изключителен конспиратор, даже в най-дребните неща. Никой около него не трябваше да знае повече, отколкото той е преценил, че е абсолютно необходимо. Например моя мипост не знаеше къде Ив. Михайлов живее в Рим. По времето, когато бях в Австрия, изпращах писмата на определен адрес в Рим, на името на францисканския монах Турато. На адреса идваше Асен Аврамов и казваше: „Дай ми пощата за Турато.“ Онзи там – дисциплиниран – дава му пощата, и така кореспонденцията стига до Ив. Михайлов. Така че аз мога да му изпратя писмо, но не мога да го извикам по телефона. Затова, когато идвах в Рим и исках да се срещна с него, използвах стари конспиративни методи. Никога по никой начин никой да не знае къде е той. Затова и докладите, които пишех до него, озаглавявах „За Иван Михайлов – следа.“ Не се казва – еди къде си, а „следа“. Това са адресите на докладите, които са изпратени до него.

Ив. Михайлов обаче не бе само конспиратор. Той е и историк. Той е и блестящ публицист. Но – това е много интересно – той никога не пишеше. И защото нямаше време, и защото беше и така... да го нарека нервозен. Аз му бях много удобен, защото стенографирах. Можех да си затворя очите и да стенографирам, понеже Ив. Михайлов в повечето случаи не говореше бързо, защото в момента съчиняваше текста. Но понеже цял живот е диктувал на съвсем различни хора, понякога на хора, които знаят да пишат, ама не знаят къде има точка, къде запетая, той беше свикнал да диктува и точките, и запетайките, и удивителните, и въпросителните. Казвам му аз: „Знам къде да поставям препинателните знаци“, а Иван Михайлов: „Аз си ги

казвам, ти ги пиши...“ Всичко казваше. Диктува, например, статия. Поразходи се малко и казва: „Заглавие.“ И започва... бавно, равномерно... пишеше статията чрез говор. Отначало докрай. Като стигнеше края, казваше: „Свърши.“ Крапчев имаше една дума: „Тѐ това е!“ Ив. Михайлов пишеше и книги по този начин. Чрез диктуване. Да речем – „Швейцария на Балканите“.

Понякога и той е сядал на машината. Но напише 3 реда, и се отнася в джендемите. Така той нахвърля някопко мисли, други – записани от другиго – жена му Менча например, също беше стенографка. Сетне прережда тези изказвания, обединява ги едно към друго по тема – тук 20 листчета, там 20 листчета. Взима ги в ръка и започва да диктува книгата.

Като споменах „Швейцария на Балканите“, сетям се, че той написа тази книга в една гора, съвсем откъснат от света. За да се стигне до него, трябваше човек да върви най-малко един час. Минаваше се през 5–6 станции, пунктове такива, все с наши хора. Едната станция, при това една от последните, бяхме ние с Иван Илчев, а и ние не знаехме как да отидем при него през гората. Никой не може да отиде при него. Така беше подготвено всичко, че и на 10 метра да бе забелязан неприятел, Ив. Михайлов можеше да изчезне в гората. Там вече нека го търсят, копкото щат. Той се беше уговорил със своя брат – Павел, който имаше буквално пицето на Ив. Михайлов на младици. А за наше щастие, полицията имаше само такива снимки, на младия Ив. Михайлов. Та, седи си братът на скамейката пред хижата и – да речем, американци – ура-тута: „Вие ли сте Иван Михайлов?“ – „Аз съм.“ Подбират фалшивия Иван, а през това време истинският изчезва в джендемите...

Бойко Киряков: Копко време бяхте заедно с Иван Михайлов?

Христо Огнянов: Не повече от една година. От началото на 1944 докъм началото на 1945 г. След това хем бяхме заедно, хем не бяхме. В една и съща географска област, обаче на различни места. Става дума за Монзее, за нашето пребиваване там голяма роля изиграха Борис Рибаров и неговият брат Иван Рибаров, студенти във Виена. Техният баща се познаваше с Ив. Михайлов. И докато ние във Виена гледахме да се спасим само от бомбите, в това време Ив. Михайлов мислеше напред – къде да отидем след като всичко пропадне. А че пропадеше всичко – то се виждаше. Тогава той се уговори с Рибарови, тръгнахме с моята копа – Рибарови имаха една барака до Монзее. Моята ко-

па бе придадена към бараката, дори в началото аз спях в копата. Останалите приятели бяха в плевнята на къщата, а после постепенно-постепенно, намерихме как да се наредим...

Бойко Куряков: Значи това е бипо в Монзее...

Христо Огнянов: До Монзее; Ив. Михайлов няма да отиде там, където има много хора. Но веднъж се наложи. Трябваше да се регистрираме, а това трябваше да стане в Монзее. И сега какво да правим? „Няма друго спасение – казвам му, – ти лично трябва да идеш там да се подпишеш.“ Той има, разбира се, документи, всичко е легално, но знаеш ли... И затова Ив. Михайлов реши да отидем там като завапи. Облечен небрежно, небръснат... Тръгваме натам, обаче ние не говорим с него. Какво ти с него! Ние и помежду си не говорим! Обаче постоянно гледахме някой да не се приближи до него, да не стане нещо. По едно време изстинах, защото виждам един сърбин, който – ако пипне Ив. Михайлов, – ще получи може би един милион. Но, за щастие, мина се без инциденти, подписа се, взе си личната карта и изчезнахме. Имаше още един случай. Той никога не ходеше без пистолет. Не за да тепа някого, а за да утепа себе си. При опасност от запавяне, той няма да им се остави и ще се застреля. Та тогава трябваше да отиде до едно място, където имаше среща с един францисканец, хърватин. Много добре бях проучил мястото и му казах: „Разстоянието не е малко – към 7 километра са. Не можем да идем пешком – опасно е. Нямаме копа, щем не щем, трябва да пътуваме с автобуса. Но се безпокоя за пистолета ти. Знаем, че той е скрит и никой, ей така, с поглед няма да разбере, че имаш пистолет. Никой няма да се сети и че ти си Иван Михайлов. Хич. Но може да се случи внезапно властта да провери пътниците, дапи имат оръжие. И тогава свършваш. Ще те пипнат заради оръжието, ще те разпитват... Затова, колкото и да е опасно, по-добре да не взимаш никакво оръжие.“ Съгласи се, сега разбирам каква голяма отстъпка или компромис беше това от негова страна, но той действително разбра, че опасността от носенето на оръжие е по-голяма от тази на неносенето.

Христо Огнянов и Коста Църнушанов. София, 10 юни 1996 г.

Христо Огнянов: Много спомени на и за македонски дейци съм записал. За нещастие, спомените, които записах за Йордан Шкатров, изчезнаха някъде. Записал съм спомените на Влади-

мир Куртев. Разказвал ми е за битката на Ножорц. Той е ранен и не може да се движи. Но се измъкнал, пълзял и попаднал в едно снеговито място... По едно време вижда някаква бабичка. Казва ѝ: „Бабо, не се бой, епа тук при мене. Ще отидеш при еди кого си, той е пунктов, и ще кажеш еди кой си се намира там тежко ранен. И така ме измъкнаха – продължи Куртев – и ме пуснаха да се върна в София. В едни дрехи – никой не може да познае, че това е младият студент Владимир Куртев. Пристигам до нашето жилище и гледам – мой некролог от името на гимназията... Аз стоя и си чета некролога. В това време брат ми изпиза от къщи. Казвам: „Извинете, мога ли да запаля една цигара?“ Гледа ме той, донякъде с неприязън, кой ли е този... изобщо не ме позна. Влизам в къщата, в една от стаите се събрали жени да почетат паметта на Владо. И чувам гласа на мама: „Казвам му, Владо, не отивай, ще загинеш!“ Влизам в стаята си – непокътната, майка не позволила да се променя нещо. Но – какво нещо е майката. Тя после ми сподели, че нещо я жегнало в сърцето, и решила да иде и да види кой е в стаята на сина ѝ. И веднага ме позна...” Толкова по завръщането на В. Куртев. Никой не го е записал, освен мен. И той се възмущаваше, но аз повече от него. Говореше малко объркано, затова исках да го дам като преразказ. Но Асен Аврамов ми каза да го издиктувам. Записа го и така го отпечатаха в „Македонска трибуна“, малко несекосано, но все пак излезе.

Аз случайно записах спомени за Йордан Шкатров от пице, което е било заедно с него в затвора. Забравих кой беше човекът. Подказали му бяха, че на мен може да се каже всичко.

Много хора съм интервюирал. Особено интересен бе разговорот ми с погавника на Хърватско. Сеизов ме представи. Той познава живо и мъртво в Югославия. Отиваме ей така, на среща, но ме хвана дяволът като журналист, и го питам: „Погавниче, кажи идеологията на усташите в няколко изречения.“ Отговори ми: „Омраза срещу всичко сръбско.“ Аз като журналист не съм чуп никой български попитик да изгради цялата си идеология върху омраза.

Имам и официално интервю с него. През 1943 г. моя мипост иска да отиде в Хърватско, да се срещна с ръководителя на хърватската държава. Връзката ми беше Йордан Мечкаров, но по-сигурната връзка, естествено, бе Иван Михайлов. Води ме Ив. Михайлов при погавника и му казва – Христо Огнянов е журналист на в. „Зора“ в Берлин. Аз не можех да говоря хърватски,

говорихме си на немски. По едно време го питам (обърнете внимание, това е 1943 г.): „Какво ще стане – ще победим ли, няма ли да победим?“ Замисли се и каза: „Официално – победичемо. Неофициално – загубили сме рату.“ Ако го кажа на някой от немците – ще го обесят. Но той вярваше единствено на хора от ВМРО. Когато стана трудно, укриваше се при Марето Даскапова от Крупник, съпругата на Димитър Ципев. Допитал се предварително до Ив. Михайпов – казва му – тя е сигурна. Живееше той у тях, децата му викат чичи Петър, разхождат го из махалата. Една хърватка обаче го познава, отива при Марето, казва ѝ: „Виждам, че това е погпавникът, нека се маха колкото може по-бързо, че ще го познае и някой друг.“ Да бяга, но как? Аз тогава имах копа. И се случи погпавникът да бяга с моята копа, само че аз не знаех за това. По едно време ми връщат копата – цялата разбита – намериха пари да я ремонтират. Мисълта ми беше, че Павелпич се доверяваше само на хора на ВМРО.

Коста Църнушанов: Какви са чувствата ти към Иван Михайпов?

Христо Огнянов: Аз гледах на него още приживе като на историческа личност. И през цялото време, дори когато съм бил най-отчаян, съм го възприемах като историческа личност.

Коста Църнушанов: Към теб той как гледаше?

Христо Огнянов: Разпично. Не бих искал да се разпростирам. Винаги ще направя така, че той да изпезе прав. Писмено ме е наричал „предател“, „прикрит враг на македонското освободително движение“. Всичко това идва може би от всевъзможните старини, човек на късни години започна да се поддава. И можеш ли да си представиш следното: моя мипост му събира и изпраща всякакви материали от вестници, от други места, от разговори, всичко, което съм смятал, че може да го интересува. И съм сигурен, че това бяха полезни материали, след време с някои от тях той направи апелпи – до Обединените народи, да речем. Даже един от апелпите – до българските студенти от Македония – е писан от мен. Но с напредването на възрастта мнителността му се засипи. Дотам я докарахме, че по едно време Иван Ипчев ми казва: „Христо бе, ти пи се намери да събираш материали срещу Ванчо!“ А аз и хабер нямам...

Даже веднъж се запознах с едни документи, които нямах право да виждам, тях можеше да ги има само ЦК на МПО. Но един човек ми изпрати тези документи, в които – в същото време, когато аз му помагам – той ме ругае на общо основание. Даже бе-

ше писал до Централния комитет, че хора като мен не бива да се канят за говорители на форуми.

Веднъж, когато ме бяха поканили да говоря на един конгрес в Синсинати, Иван Пебамов получил едно послание от Иван Михайлов, в което се казва, пак усукано, естествено, нещо от сорта: „Но аз не бих си позволил да давам думата на такива като Христо Огнянов, прикрити врагове на Македонското освободително движение...“ Идва, естествено, Пебамов и ми го показва. Казвам му: „Слушай, това не ме изненадва, аз това съм го чел и другаде.“ Само че Пебамов, понеже имаше пипе – не прочете това писмо на конгреса. Защото, представете си – Огнянов, таман им изнесъл един (по общо мнение) блестящ реферат, и изведнъж от трибуната го обявяват за враг на македонското освободително движение. Не върви някак тази работа. Показва ми го Ив. Пебамов – гпедай, вика, какво е написал. Казвам: „Скрий го, да не станем за резип.“ Но аз още веднъж ще кажа: писал съм стотици писма, лични, съкровени, но никъде не съм казал поща дума за Ив. Михайлов. Защото той 60 години е бил начепо на македонското освободително движение. Той си знае как е воювал, защо е воювал, копко му е било приятно да убива свои близки. Това са ужасни неща. Казвам ви, с него ще се занимават след окопо 50 години.

Разговор с Христо Попов. София, 15 юли 1998 г.

Христо Попов: Христо Огнянов го познавам по име от моите студентски години в София, когато той беше дописник на в. „Зора“ в Берлин. Неговите ежедневни дописки бяха винаги на първата страница и много се четяха главно заради обективността им – описваха точно положението. Това бяха военните години, естествено, сведенията бяха съсредоточени предимно върху военните събития. По-късно, след войната, когато бях вече в Германия, а аз бях там от ноември 1943 г., слушах и знаех за неговата дейност, но не го познавах. Едва по-късно се запознах ме на една българска среща – среща на българската емиграция във Франкфурт. Там разменихме спомени, казах му, че го познавам като кореспондент и като поет, въпреки че като поет го познавах по-малко. И оттогава започна нашето познанство и приятелство. Копко често се виждахме след това – не помня. Помня обаче, че още тогава възникна желанието да организирам поне част от българската емиграция в едно куптурно дружество.

Бойко Киряков: Още тогава, непосредствено след войната?

Христо Попов: Да, независимо от другите политически организации, в които членувахме. Аз членувах в Българския национален фронт, а замисленото от нас трябваше да бъде една културна организация, където политическата принадлежност нямаше да играе роля. Тъй като, естествено, имаше различия в демократичните форми, които тези политически организации представяха.

До създаването на тази организация обаче измина доста време. Коя година точно беше сложено началото на Българското академическо дружество „Д-р Петър Берон“? Трябва да е било след моето връщане от Бразилия – 1963 г. Вън от съмнение беше, че да се осъществи едно начинание от този вид и в този мащаб беше извънредно трудно, макар че Германия не е толкова голяма страна. Мъчно беше тези хора да се съберат на една маса, за да почнем да говорим. Да се разговаряме. Да не говорим за други различия – само километричните стигат. Голяма част от тези, които беше предвидено да се поканят, живееха в Мюнхен. Аз пък живеех в Хайделберг. Други живееха във Франкфурт, това е значително по-близо, но не-винаги бяха на разположение за една обща среща. Та докато успеем да се съберем. Ако не се пъжа, беше през май – 23 или 24 май, многозначителна дата за нас. Това стана след 16 или 17 мои пътувания между Хайделберг и Мюнхен. Неистови усилия положих, но успях да събера просто на инат всички тези наши приятели, които не живееха в същия град. Така стана учредяването на дружеството. Почнахме там с ентузиазъм, с големи планове, които не бяха осъществени по понятни причини. Беше невъзможно с малкото хора, с които разпопахме... Главни двигатели в това поле бяха, разбира се, Христо Огнянов, проф. Георги Шишков и други, които участваха... По късно се появиха противоречия между тях двамата, противоречия в разбиранията на същината, даже не толкова на същината, колкото на процедурата за осъществяване на плановете. Г. Шишков се оттегли и продължи своята работа като редактор на философското списание; той е изтъкнат философ от световен мащаб. Ние почувствахме разкопа, имахме голямо жепание да задържим сред нас проф. Шишков, но не можахме. Щастие все пак беше, че успяхме да го запазим като наш приятел.

По-късно успяхме да привлечем още доста наши интелектуални приятели, които допринесоха поне ако не с друго, то с

присъствието си на нашите куптурни прояви. Един от най-важните сред тях беше проф. Константин Кацаров, който живееше по това време в Женева. Аз бях пратен да се срещна с него и да го поканя, да го убедя да приеме участие в дружеството. И той го направи. Не се познавахме с него отпреди, въпреки че той беше мой професор в София, при когото държах последния си изпит малко преди да напусна България... И така, дружеството набираше скорост, разширихме дейността му, въпреки че преценявайки от сегашна гледна точка, тя беше малко ограничена по размер. Ограничена бе дейността ни и по възможността да бъде популяризирана. Годишникът, например. Първият годишник се публикува с ценни, добре списани материали. Надявахме се все пак „Годишник“ да отговаря на заглавието си, т.е. да излиза всяка година, а той стана многогодишник.

Тук трябва да спомена и името на съпругата на Христо – Инге. От първия момент, още като работехме по създаването на дружеството, в нашите първи напъни, родилните ни болки, тя присъстваше неотлъчно. Присъстваше на всичките ни сбирки. Тя е нещо фантастично. Никъде Христо нямаше да намери такъв човек, който да му се посвети с толкова всеотдайност ... Превеждаше стиховете му. А нейните преводи на немски са фантастични. Аз, който смятам, че знам немски перфектно, съм сем отговорно твърдя това. Поезия се превежда извънредно трудно. По-трудно, отколкото се пише...

Та, да се върнем на дружеството... По-късно се преместих в САЩ. Това беше през 1967 г. Връзката ми обаче с дружеството „Д-р Петър Берон“ продължи. На местна, американска почва организирахме няколко куптурни прояви, които се превърнаха в събития. Сред тях трябва да изброим честването на д-р Петър Берон в Сент Луис, честването на св. Кирил в Блумингтън, Индиана, и други... В общи линии това беше дейността, в която аз участвах лично... За съжаление не толкова активно, колкото исках, но не можеше да бъде и иначе, най-малкото поради разстоянията между нас.

Разстоянията обаче не бяха пречка за приятелството ни. Ние продължавахме да се виждаме – и в САЩ, където живеех, и в Италия, като гости на монсеньор Елдьров. Той е един от дейните ни членове. Много ни е помагал, бе два или три пъти в Америка и вършеше и дружествена работа. Отделно дейността, която развиваше в Рим, в дома „Абагар“. Там се виждахме с Христо почти до смъртта му – разхождахме се по плажа и си го-

ворехме за хубавите години, с надежда да продължим тази дейност.

Разговор с Иван Войнов. Мюнхен, 7 октомври 1998 г.

Бойко Киряков: Кога за първи път видяхте Христо Огнянов?

Иван Войнов: Това стана в радио „Гласът на Америка“, мюнхенската редакция. Беше през 1955 г., есента. По това време Христо Огнянов вече се готвеше да заминава за Америка, за да получи американско поданство. Малко време бяхме заедно в „Гласа“. Когато в началото на 60-те години Христо се върна, редакцията, такава, каквато беше през 50-те, вече я нямаше. Аз бях отишъл на работа в „Свободна Европа“. И тогава Христо, още от Америка, се беше опитал да започне работа при нас. Имаше обаче някакви трудности, предполагам заради неговото минало, заради отношенията им с Ванчо Михайлов. Тогава ме извикаха в нашата служба по сигурността и ме питаха какво мога да кажа за Христо Огнянов. Аз казах всичко, каквото знаех, а всичко което можеше да се каже за него, беше само хубаво. Много работлив, възторжен българин, пълен с идеи за предавания. Някои от тях той доразви от предишни предавания, например „Български исторически календар“, който бе започнат преди това от Николаев, бившият министър на просвета-та... Всеки ден четях пред микрофона този негов Календар, а после започнах да чета и други негови работи, тъй като той нещо загази с гласа. Спадна, не беше за предаване по радиото.

Винаги, когато му хрумваше някаква идея, Христо идваше при мен и ме питаше какво ще кажа за нея. И почти винаги казвах, че и аз съм във възторг. Абсолютно откровено, на мен никога не би ми хрумнало това, което му хрумваше. Той непрекъснато живееше с мисълта един ден да се върне в България и да бъде полезен. Имаше няколко машини за ксерокопиране на текстове. Понякога той стоеше по цял ден над тях и правеше копия. Работеше като... като вол. Непрекъснато работеше и единствената му мисъл беше как да бъде полезен на България. Радваше се, когато можеше да види някой българин, който се е измъкнал за известно време от комунистическото управление. Спомням си как веднъж ми се обади от Инсбрук, където бип с Петър Коледаров – сина на Стоян Коледаров, главният секретар на масоните в България преди войната. Със Стоян бяхме приятели, Христо пък се сприятелил с Петър, та заедно ми се обадиха...

Мисълта ми беше, че Христо непрекъснато полагаше усилия да създаде нещо, което да бъде полезно за България. Всичко друго беше втора степен, трета степен, четвърта степен от интересите му. Напи знаете, той преди е бил кореспондент на „Зора“.

Бойко Киряков: Да, той така заминава за Германия. Но големите му интереси започват в „Гласът на Америка“, когато прави „Християнството...“, тази голяма поредица. Оттогава се раждат идеите му за многобройните му поредици.

Иван Войнов: Това беше типично Христовско... Само 10 сказки искаше да изнесе. Изнесе 100, ако не се пъжа...

Бойко Киряков: В „Свободна Европа“ имало ли е такива големи поредици като неговите? На мен са ми известни само поредиците на Христо Огнянов – „Златен век на българската литература“, „Българската литература под комунизма“ и т.н.

Иван Войнов: Други такива големи поредици от друг автор нямаше. Той беше единственият, който правеше такива работи. Ние всички се мъчехме да пишем, да осведомяваме, обаче неговата беше фундирана, беше исторически обоснована...

Бойко Киряков: Може ли едно отклонение, това са малко технически въпроси: как беше конструирана работата изобщо? От идването на новините до тяхното представяне в ефира по какъв път минаваше информацията... Банка, обработка... изобщо механизма на работа в „Свободна Европа“.

Иван Войнов: Новините идваха, имаше един Бъджит... се наричаше... цял сноп с новини; и хората си подбираха новините, от които се правеха предаванията... Христо не работеше там...

Бойко Киряков: Но напи в началото той започва в този „Евалюейшън деск“, мисля че се казваше... Съпругата му Инге ми е разказвала как той подготвял новините, като режел с ножица пристигащите вестници...

Иван Войнов: А, да, да... Но много за кратко, защото той бързо се пансира и влезе в групата на скриптрайтерите.

Бойко Киряков: Второто ниво...

Иван Войнов: Второто, а и последното, напи... Аз бях по това време продуцент, правех записи, подбирах кой какво ще говори, как ще говори.

Ние с Христо се разбирахме много добре... Знаем, че само един път се сядохме с него. Той обичаше да употребява малко поетичен български език и помня, на едно място беше написал „хе-

роя“ вместо „герой“. И аз не съобразих за какво става дума, а и в бързината (ние вършехме повечето неща автоматично) го поправих. Че като кипна. „Ти – казва – да внимаваш за какво става дума. Херой е нещо съвсем различно от нашето герой.“ Но това беше единственото сблъскване между нас. И то не беше сериозно – нито той ми се разсърди, нито аз му се разсърдих. И той, когато записвах неговия календар, винаги когато можеше, когато не беше зает някъде, присъстваше, за да внимава как ще се произнасят нещата. Държеше на чистотата на езика, обаче въпреки всичко това, неговият език не беше толкова правилен български, той беше повлиян от македонския диалект...

Бойко Киряков: Той не е имал време да го куптивира в добра среда. Кратко време е бил в България. А откъде събирате информация за предаванията във от този бюлетин?

Иван Войнов: От българи, които идват от България. Главното място беше Париж. Там имахме хора, които разпитваха и съобщаваха. И ако бяха интересни българите, за които става дума, превеждахме ги тук, в Мюнхен и тогава водехме разговори с тях. Христо беше един от хората, които бяха осведомени за България.

Бойко Киряков: Значи това е бипо... Вестници, слушане на българското радио и интервюта, частни интервюта...

Иван Войнов: Те не бяха много. Рядко идваха хора от България...

Бойко Киряков: И рядко се отпуснаха, сигурно...

Иван Войнов: Страх.

Бойко Киряков: Кои бяхте тогава в „Свободна Европа“? Асен Мандиков вече е бил там...

Иван Войнов: Асен Мандиков беше там, те с Христо бяха приятели още от България. Шеф беше Мильо Милев, Сипянов беше негов заместник... Неболиев беше там, той беше отначало в „Мониторинга“ - там, където прослушвахме българските предавания... След това стана шеф на новините. Мандиков му отстъпи мястото си. Беше Захариев, беше Филип Бояджиев...

Бойко Киряков: Това е старият тим, съставен от старите, от едно време останалите емигранти.

Иван Войнов: Да, ядрото бяха стари емигранти...

Бойко Киряков: А новото попълнение, то започва някъде, може би... след 1968 г.... или различно?

Иван Войнов: Идваха по различни времена. В начало много строго ги цедяха. Трябваше да мине цяла година в проверки, за

да ги пуснат в ефир, изобщо за да приемат някого... След това стана много лесно, за един месец ги приемаха всичките, което никак не беше хубаво, защото след това, след промяната в България, установихме копко от тях са били агенти...

Бойко Куряков: Ама не само след промяната... Имаше един Хрисан Георгиев Христов, който през 70-те години го показваха като мечка из България. Той директно си беше представен като човек с чин. Та аз говоря не за тези проверки, говоря за професионални проверки, защото не от всяка свирка става журналист. А иначе имаше ли някаква разлика между новата емиграция и старата емиграция, между новите журналисти и вас?

Иван Войнов: Новите, които идваха, твърдяха, че ние не знаем български. Те непрекъснато критикуваха нашия език.

Бойко Куряков: Сигурно, защото вашият е бил българският от онова, вашето време, времето на първата половина на XX в.

Иван Войнов: От онова време... Естествено... А новият български беше катастрофален.

Бойко Куряков: А други различия, освен за езика? Защото тези, новите, все пак идват от България, запознати от първа ръка с обстановката там. Понякога имам чувството като чета писма, че тези, новите, са живели със самочувствието, че те са нещата по въпросите на България.

Иван Войнов: Такова нещо нямаше. Обаче ясно беше, че те не одобряваха нашия език. Само за езика... За другите неща не смееха много да критикуват, защото щеше да им пъсне дупето.

Бойко Куряков: Да, така е... Защото това е просто разлика между поколенията на емиграцията, това е навсякъде, не е само в „Свободна Европа“, навсякъде е така. Разлика в поколения. Аз много се радвам на отношенията на Димитър Бочев с Христо Огнянов. Сега не знам как са другите отношения, но Бочев се отнасяше към него с едно великолепно чувство.

Иван Войнов: Журналистите са можещи и неможещи. Вакрил Янев знаете ли го? Той беше земеделец, говореше един китайски български. Неговата главна тема беше: „Да поговорим за хляба.“ Винаги говореше за прехраната на населението, за липсата на достатъчно хранителни продукти, което вероятно не е било вярно... Никой не е гладувал по това време.

Бойко Куряков: Гладът беше интелектуален, не толкова физически глад.

Иван Войнов: Така се случва, когато не си на изворчето...

Бойко Киряков: Точно затова ви питам откъде сте си зареждали акумулатора... Всъщност имаше и нещо друго при вас... Вие нямахте обратна връзка, вие не знаехте кой ви слуша. Вярно, имапо е писма, телефонни обаждания...

Иван Войнов: Имаше от време на време писма. Ние получавахме и пични писма. Аз например водех, по-скоро четях различни програми. Една от програмите беше предназначена за младите хора. Със съответната музика. Тя беше най-успешната от всички. Получавах купища писма. Искаха от нас неща, които понякога ни затрудняваха. Те например знаеха за разни шпегери, които са излезли на Запад и които ние тук въобще не знаехме. От тях ги научавахме.

Бойко Киряков: Общо взето, това е била обратната връзка. Между другото в едно писмо Огнянов беше казал, че неговата поредица „13 века България“ са я слушали 16–20% от слушателите. Откъде ги е извадил тези проценти, ако вие сте нямали такива проучвания?

Иван Войнов: Не се сещам, може и да е имапо... Мъчехме се да напучкваме... Но за предаванията на Христо съм сигурен, че са имали голям успех. Това бяха премислени и обсъдени предавания. Винаги, щом му идваше някаква идея, първата му работа беше да дойде и да ми разправи. Не само като продуцент, а и като приятел. Разбира се, с по-голямата част от тях бях веднага съгласен... Добри приятели бяха с Асен Мандиков. Въпреки че Мандиков отричаше правото му да се нарича поет. Казваше: „Ти не си никакъв поет. Ти си публицист.“

Бойко Киряков: Едва ли. Вероятно го е казал, а и до голяма степен е прав. Неговата публицистика надхвърля 30 000 страници, докато поезията, естествено, е по-ограничена като обем. Тук дори не става дума за количествени показатели, а за ефективност – в края на краищата публицистиката на Огнянов стигаше до повече хора, отколкото поезията. Но тези думи на Мандиков едва ли трябва да се абсолютизират. Така или иначе, именно Мандиков е един от първите му рецензенти. И в България – за „Южни ветрове“, и сетне в изгнание, когато излизат „Пътешествия“...

Но да се върнем към поредиците. Доколкото знам, Христо Огнянов е бил единственият с големи поредици, при това свързани с неговото име. Четох някъде, че на една конференция в радио „Свободна Европа“ през 1970 г. е било взето решение поредиците да се свържат с едно име. За да се свърже...

Иван Войнов: Да, известна представа да има слушателят. Спомням си, четох една работа от Христо. Беше 20-минутна. И тогава дойде Милев да спуска. Нямаше продусер, бях сам в студиото, изчетох текста и тогава Милев ми каза: „Войнов, като Ви слушам, мога всеки един от моментите да си представя изражението на лицето Ви.“ Казах му: „Това е много голям комплимент. Щом като Вие можете да си представите, и другите в България могат да си представят.“ Това вече не е чуждо лице. Това е лице на човека, към което имат известно доверие. Известно отношение. Това е, което не можеше Христо. Той не можеше да промени гласа си. Имаше не особено успешни опити в „Гласът на Америка“. Даже по едно време се опитваше да говори като жена... На нищо не приличаше... Но тъй като беше главният помощник на Любен Димитров, минаваха тия работи. След това ги изостави. Не без мое внушение.

Бойко Куряков: Вие сте се запознали с Христо Огнянов в Мюнхен, когато той идва от Рим по покана на Александър Димитров. Били сте почти през цялото време заедно. Защо според Вас той беше изгонен от радио „Гласът на Америка“?

Иван Войнов: Чували ли сте за Планински? Той стана ръководител на радиото след смъртта на Александър Димитров. И когато Христо искаше да се върне, Планински дойде при мен и ми каза: „Абе, хайде да махнем най-после това господство на македонците“. Викам: „Драги мой! И аз имам македонска кръв. Защо ще ги махаме? Виж какъв свестен човек е Христо!“ „Абе, все те командват!“ „Ами ще командват! Като човек е по-умен и знаещ, защо да не командва?“... Но – напoji се – и Христо не го приеха обратно в Мюнхенското студио на радио „Гласът на Америка“. Може би е било за добро. Защото после дойде утвърден при нас, в „Свободна Европа“. Ръководството го прие и не сбърка.

ПРИЛОЖЕНИЕ

КЪМ ДА Н Т Е

I

ПРОЧЕЛ БОЖЕСТВЕНИТЕ ТИ ТЕРЦИНИ,
ПРЕСЪТВОРЕНИ НА ЕЗИК РОЖДЕН,
СЛЕД ШЕСТСТОТИН И ПЕТДЕСЕТ ГОДИНИ

ОТКАКТО ТИ ИЗПЯ ГИ ВДЪХНОВЕН,
ЗА СВОЯ И ЗА ВСЕЧОВЕШКА СЛАВА
ПРЕД ТЕБ СТОЯ ПОКЪРТЕН И СМИРЕН.

И ДВОЙНА БЛАГОДАРНОСТ ДНЕС ВЪЗДАВАМ:
ОСВЕН НА ТЕБ ПОЕТА-ПЪРВОЖРЕЦ,
НА ДВОЙКА ХРАБРА, ЩО ТЕ ПРЕСЪЗДАВА.

МАКАР ОТДАВНА ПРЕДИ ТЕБ Х Р А Б Р Е Ц
ДА БЕ ИЗДИГНАЛ В ЩИТ РЕЧТА МИ РОДНА,
ЕДВА СЕГА ТЕ СПЕТЕ В СВОЙ ВЕНЕЦ.

АДА И В ПЪРВАТА ТВОРБА ПРЕВОДНА
ТЕ БЯХА ОТКРОВЕНИЕ ЗА НАС,
НЕ ПО-ДАЛЕЧ, УВИ, ОТ П Р Е И З П О Д Н Я.

ЗА ПРЪВ ПЪТ БЪЛГАРСКИ ПОЕТ В ПРЕХААС
С ТЕРЦИНИТЕ ТИ БЕШЕ СЕ ПРЕБОРИЛ
И БЕ ГИ ПОДЧИНИЛ НА СВОЙТА ВЛАСТ.

ПОЗНАЛ БЕ САМ ИЗГНАНИЧЕСКА ГОРЕСТ
В ГРАДА, ШО БЕ ПРОКУДИЛ ТЕБ БЕЗ СТИД,
ТА ТИ ЧРЕЗ НЕГО НАМ ДА ПРОГОВОРИШ.

СЛЕД НЕГО ДРУГ ПОЕТ, ПО-ДАРОВИТ,
ЗА ТЕБ ПОТЪРСИ РУХО ПО-ИЗЯЩНО,
НО В ОПИТА СИ БЕ НЕ ПО-ЧЕСТИТ.

А БЕШЕ ВСЕ ПО-ТРУДНО, ВСЕ ПО-СТРАШНО
ЗА НОВО ДРЪЗНОВЕНИЕ У НАС,
МАКАР И ИЗКУШЕНИЕ ВСЕГДАШНО.

ЗАПОМНИЛ СЪМ ТЕ ВСЕ ТАКА И АЗ:
В ПРОФИЛ И С ЛАВРИ НА ЧЕЛО ВИСОКО
НА ПРОРИЩАТЕЛ И АСКЕТ В ЕКСТАЗ.

ДА ТЕ СЛЕДЯ ИЗ А Д А БЕ ЖЕСТОКО,
ПО-ТЪЖНО – ДА НЕ ЛИТНА НА ВЪЗБОГ,
СЛЕД КАТО С ТЕБ СЕ СПУСНАХ НАЙ-ДЪЛБОКО.

НА ЧУЖД ЕЗИК НАПРАВИХ ТОЯ СКОК,
НО ВСЕ ЖАДУВАХ НЯКОЙ ДЕН ДА ПИЯ
ОТ ИЗВОРА ТИ ЧИСТ НАПРАВО СОК.

ДОКАТО НЕ ИЗБУХНА ЛЮТА СПРИЯ
И ОТЛИЧИ МЕ С ТВОЙТА ОРИС ЗАА,
ТА И ОТ ТВОЙТА РЕЧ ДА СЕ ОПИЯ.

ЗАБРАВЯХ ЧЕСТО СВОЙТЕ ПАТИЛА
КАТО ЧЕТЯХ В КОМЕДИЯ ДИВИНА
ЗА АДА И НЕБЕСНИТЕ ТЕЛА.

И ВЕЧЕ МОЖЕХ ДРЪЗКО ДА ПРЕМИНА
ОТ АДА И ЧИСТИЛИЩЕ КЪМ РАЙ,
ДА РАСНА С ТЕБ ЗА СВОЯТА РОДИНА.

МЕЧТАЕХ СИ ДА МИ СЕ ПАДНЕ ПАЙ
ДА ПРЕВЕДА ТЕРЦИНИТЕ ТИ ДИВНИ,
КОГАТО МИ ДУШАТА ЗАРИДАЙ.

Вълани игриви, плавни и преливни,
събуждаха ме и в среднощен час
за опити усилни, безпочивни.

Едно познах в напразната си страст:
ревниви, горди, недостъпни, святи -
не се отдават всекимѹ от нас!

И как се радвам: двама непознат
на дъх един и на един замах
са пресъздали твоите палати

в първичният им блясък, в звезден прах!
За първи път звучат тъй пълногласно
терцините ти, казвам го без страх -

за първи път тъй вярно и всевластно!

II

И аз видях в нечакани тегла
как хлябът чужд горчи, как в изпитните
се качват трудно чужди стъпала.

Тъй малък, а пък нося на плещите
и аз тоз жребий на поет-титан,
пророчески загледан в бъднините.

От младини пред теб изпитвах свян,
а ей сега от теб прилежно уча
как се в изгнание постига блян.

Единствено в сърцето ни е ключа!
По ритъма му само да вредим
в стих ударите на злочеста участ.

И никому не бива да простим!
Тираните на род и на родина
на стълб позорен да ги закалеймим!

ВСЕ ТЪЙ ДА ВЕЛИЧАЕМ ДО КОНЧИНА
ЕДНИЧКО БАЩИНА ЗЕМЯ И РОД,
ДА Я ОБЕЗСМЪРТИМ И ОТ ЧУЖБИНА!

ТЪЙ МЕ КРЕПИ В НЕРАДОСТЕН ЖИВОТ,
ТЪЙ МЕ ОКРИЛЯ, ТЪЙ МЕ ВДЪХНОВЯВА,
ТЪЙ МИ ВЕЩАЙ ВЪЗМОГА И ВЪЗХОД.

НО И НА СЪН НЕ МЕ И ОСЕНЯВА
БЕЗУМЕН И НЕПОСТИЖИМ КОПНЕЖ
ПО ТВОЕТО БЕЗСМЪРТИЕ И СЛАВА.

ЗА МЕН Е ЧЕСТ, ЧЕ ТИ И МЕН ЗОВЕШ
ПО ТВОЯ ПЪТ ДА СЪПВАМ НЕИЗМЕННО,
ТА ТОПЛО ДА МИ Е И В СНЯГ, И В СКРЕЖ.
8-9.IX.1975

ТИ БЕ В ОТЕЧЕСТВОТО ВЪЖДЕЛЕНО
ИЗГНАНИК, НО НА СВОИ ПЯ ВСЕ ПАК,
ДА ТРЪПНАТ В УПОЕНИЕ БЛАЖЕНО.

ПРОКУДИХА ТЕ РАБИТЕ НА МРАК,
СЪБРАТЯ ТЕ ПРИЕХА ОЗАРЕНИ
ОТ ГЕНИЯ НА БОЖИ ГЛАС И ЗРАК.

И ЩОМ РЕСНИЦИ СВИ ПРЕУМОРЕНИ,
РАВЕНА-МАЙКА С ГОРДОСТ И ПЕЧАЛ
УПОКОИ ОСТАНКИТЕ ТИ ТЛЕННИ.

И ЦЯЛ НАРОД В ПОКЛОН БЕ ЗАНЕМЯЛ
ПРЕД ТВОЯ ГРОБ – БЕЗПРИМЕРНО ОТЛИЧИЕ
НА ГРАД С ПРОЗРЕНИЕ ЗА ИДЕАЛ.

И КОЙ ДО ДНЕС НЕ Е СТОЯЛ С ПРИЛИЧИЕ
ПРЕД ТЕБ ОТ РАДИНА ДО МРАЧИНА,
ПРЕД ПСАЛМОПЕВЕЦА НА БЕАТРИЧЕ?

ОСТАНА И ЗА МЕН МЕЧТА ЕДНА:
СЛЕД КАТО ТОЛКОЗ СЪМ ЗЕМИ ПРЕБРОДИЛ,
ПРЕД ТЕБЕ САМ ДА СВИЯ КОЛЕНА.

ДА ИЗПОВЯДАМ ЖАЛБИ И НЕСГОДИ,
НЕЗНАЙНИ ЗА ИЗГНАНИК КАТО ТЕБ,
В ДРУГ КЪТ, НО ПАК ПОД РОДНИ НЕБОСВОДИ.

НЕ СИ ПОЗНАА ТАКЪВ ЖИВОТ НЕЛЕП:
ДА БЪДЕШ САМ ПОЕТ, КРИТИК, ЧИТАТЕЛ,
БЕЗ ОТКЛИК – НИ ВЪЗТОРЖЕН, НИ СВИРЕП.

НА СВОЯ ТРУД ДА БЪДЕШ САМ ИЗДАТЕЛ
И ПОСЛЕ ДАРОМ ДА ГО РАЗДАДЕШ
С ПРИВЕТ ДО НЕЙДЕ ОЦЕЛЯЛ ПРИЯТЕЛ.

ДА СЕ ТОПИШ ОТ ЖАЖДА И КОПНЕЖ
ПО ЛАСКА С РОДНА РЕЧ ОТ РОДНИ БРАТЯ,
А ДА ТЕ БРУЛИ САМО ЧУЖД БРЪТВЕЖ.

СЪРЦЕ ДА СИ РАЗТВОРИЛ И ОБЯТИЯ,
А НИКОЙ ДА ТЕ НЕ ПРЕГЪРНЕ С ПЛАМ –
КАКВА ПРИЗУМИЩА, КАКВО ПРОКЛЯТИЕ
В ЕДИН РАЗПЪТЕН СВЯТ БЕЗ СВЯСТ И СРАМ!

10.IX.1975

III.

НЕ СЕ ЧУДИ, ЧЕ АЗ НЕ СЪМ ЕДИНСТВЕН
ПОЕТ-ИЗГНАНИК В ТОЗ ИЗЮДЕН СВЯТ,
НА ПЪТ ПРЕНАЧЕРТАН, НЕДОПРЕЛИСТЕН.

СТОТИЦИ КАТО МЕН БЕЗ БЛАГОДАТ
НА РОДНА РЕЧ И ПРЪСТ СЕ ПОДВИЗАВАТ
В ЗАЩИТА НА ДУХА В ОТКРИТА РАТ,

ГНЕТЕН БЕЗМИЛОСТНО ОТ СГАН ЛУКАВА,
ЗА БЛАГОТО МУ, КАКТО ТЯ ТВЪРДИ,
ЗА НЕГОВОТО ИМЕ И ПРОСЛАВА.

КОИ СА ТЕ И КОЙ ЩЕ ПОВЕДИ
В ДВУБОЯ МЕЖДУ ЗРАКА И ТЪМАТА
ПРЕД ПОГЛЕДА НА ХИЛЯДИ ЗВЕЗДИ?

ТЕ СА БРАНИТЕЛИ НА СВОБОДАТА,
НА ТЪЙ, ЩО ВЛОЖИ В НАС САМИЯТ БОГ
В ПОЧЕТЪКА СВЕЩЕН НА ВРЕМЕНАТА.

ТЕ ДО ЕДИН СА СТОРИЛИ ОБРОК
ДА НЕ ПРЕВИЯТ ВРАТ ПРЕД ВЛАСТЕЛИНИ,
ДА НЕ ОТСТЪПЯТ ПРЕД ТИРАН ЖЕСТОК.

В ТОВА СА ТЕ И КРЕПКИ, И ЕДИННИ!
С РАЗЛИЧНО МИНАЛО, ЕЗИК И РОД
ЕДНАКВО С ТЕБ СА ДОБЛЕСТНИ, НЕВИННИ.

ЕДНАКВО ВСЕКИ Е ПРИЗВАН РАПСОД
НА АД, ПРЕД КОЙТО ТВОЯТ АД БЛЕДНЕЕ
ПОД МРАЧНИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН СВОД.

НЕ ПОД, А НА ЗЕМЯТА ТОЙ ВИЛНЕЕ,
НЕ САМО ТЯМ, А ВСЕКИМУ ПОЗНАТ,
ОБРЕЧЕН В ДНЕСНО ВРЕМЕ ДА ЖИВЕЕ.

ДОВЧЕРАШНИ КОПОИ, С БЯС И ЯД
В ПАНТЕРИ, ЛЪВОВЕ И ЗАИ ВЪЛЧИЦИ
ПРЕВЪРНАТИ, НА ПЪТЯ НИ СТОЯТ.

И АКО ЗА ПЕВЦИТЕ-МЪЧЕНИЦИ
ВЕРГИЛИЙ НОВ Е НУЖЕН ДНЕС ВСЕ ПАК,
ВЪЗКРЪСНАЛ Е ПОД ИМЕ СОЛЖЕНИЦИН!

СЪЗДАЛ Е ПЪРВИ КРЪГ, НО И ГУЛАГ,
НЕЗНАЙНИЯ ТИ ОЩЕ КРЪГ ДЕСЕТИ
С КРЪСТИТЕЛЕН ОГЪН, ПОД БОЖИ СТЯГ!

ТОЙ ПРЕИЗПЪЛАНИ ТВОИТЕ ЗАВЕТИ!
И СЪПЪВА С ДОСТОЕВСКА СТРАСТ И СВЯСТ
ПРЕД НАС, ПРОКУДЕНИЦИТЕ-ПОЕТИ.

АМИ НАЛИ ОТ ЗЕЙНАЛАТА ПАСТ
КАТО ПО ЧУДО ГО СПАСИ СЪДБАТА,
ЗА ДА ИЗЛЪЧВА ТОЛКОЗ МОЩ И ВЛАСТ!

КАК ЗРАКЪТ ДА НЕ ПОБЕДИ ТЪМАТА,
КОГАТО ВОЙНСТВОТО СЪПВА С ВОЖДА
ТАКЪВ НАЧЕЛО В БРАН ЗА СВОБОДАТА
НА ДУХ СВЕТИ ПРЕЗ НЕПРОГЛЕДНА НОЩ!
13-14. IX. 1975 ПРЕЗ НОЩТА

IV

ДА БЕШЕ СЪПРИЧАСТЕН С НАШТО ВРЕМЕ,
ТИ БИ ОТКРИЛ И ТОЗ ДЕСЕТИ КРЪГ
ПРЕДИ ЛЮБИМАТА ДА ТЕ ПОЕМЕ.

НЕ БИВА ТАМ ДА ПРЪКНЕ ЗЛАК И СТРЪК,
ДА ПРОЦЪФТИ БОЖЕСТВЕНОТО СЛОВО,
СТРЕЛА ДА ИЗЛЕТИ ОТ ОПНАТ ЛЪК.

МЪЧЕНИЕТО ТАМ Е ОБРАЗЦОВО,
ОБМИСЛЕНО ОТ ХИТРИ ПОДЛЕЦИ,
ДИАЛЕКТИЧНО ТОЧНО И СУРОВО.

НАЙ-ГОРДИТЕ СЪС ТРЪНЕНИ ВЕНЦИ
СА УКРАСЕНИ ТАМ ЗА НАЗИДАНИЕ
НА ВСИЧКИ РАЗБУНТУВАНИ ПЕВЦИ.

И ТВОЕТО ВЕЛИКО МИРОЗДАНИЕ
ПРЕОБРАЗИ ПО СВОЯ ВКУС
В ЕДНО ДО ДНЕС НЕЧУВАНО ЗАДАНИЕ:

КАК СЛЕД ЕДИН ДОБРЕ ПОДГОТВЕН ТРУС
ЗАИ ГРЕШНИЦИ ГРАДЯТ ДВОРЦИ СИЯЙНИ,
ДА ВОДЯТ ТАМ ЖИВОТ ПРЕСТЪПЕН, ПУСТ.

АЗ НЕ РАЗНИЩВАМ КЪТГИЩА ПОТАЙНИ,
РАЗПЛИТАМ САМО ГНЕВЕН, ВЪЗМУТЕН,
РАЗПЪТСТВА ОСЕЗАЕМИ И ЗНАЙНИ.

ДА МИНЕМ ПАК ПО ДРУМА НЕЗАБВЕН
ПРЕЗ ДЕВЕТ КРЪГА ВИДОИЗМЕНЕНИ,
ПРЕДИ ДЕСЕТИ НОВОСЪТВОРЕН

ДА ВИДИМ УЖАСЕНИ, ИЗУМЕНИ.

V

НА ПОПРИЩЕТО ЖИЗНЕНО В СРЕДАТА
В ЖИВОТА МОЙ ПОЧТИ СЕ УДВОИ
И МЕ ГРОЗИ ПОСЛЕДНАТА РАЗПЛАТА.

НО ЖИВИ СА МЛАДЕЖКИТЕ СТРУИ,
ДУХЪТ МИ НЕ УНИВА В ИЗНЕМОГА,
ГОТОВ НА ВСИ БЕДИ ДА УСТОИ.

ОПРЕДЕЛЕНА МИ БЕ ПОВЕСТ СТРОГА
ДА ВКУСЯ ИЗПИТАНИЯ БЕЗЧЕТ,
ЗА ДА ПОЗНАЯ ДЯВОЛА И БОГА.

И ЕТО МЕ В ИЗГНАНИЕ ПОЕТ,
ВЪОРЪЖЕН С ДОСПЕХИ НЕПРИВИЧНИ -
БОГАТСТВАТА НА ДЕТСКИЯ МИ СВЕТ.

ВЪЗВИШЕНИ, ПРЕЧИСТИ, СЕРАФИЧНИ,
ТЕ ИЗВОР СА НА НОВ И ГОРА ПОДЕМ
ПРИ ВСЕКИ ПРИСТЪП НА ДНИ НАЙ-ТРАГИЧНИ.

ТЕ МИ ДАРИХА БРОНЯ, ЩИТ И ШЛЕМ
ДА ПОБЕДЯ В ДВУБОЙ (В ЧИТА ЕТЕРНА)
НАД СЕБЕ СИ И ЧУЖДА, СУРОВ ЯРЕМ.

ТЕ МЕ СПАСИХА ОТ ПОЛУДА ЧЕРНА,
КОГАТО СИ ДУШАТА ЗАЩИТИХ
СРЕЩУ БЛАГОДАТТА НАЙ-ЛИЦЕМЕРНА.

ТЕ СЪЖИВИХА В МЕН ПОКРУСЕН СТИХ
ДА СЕ ПРЕВЪПЛАТЯТИ В ЧЕДА ЛЮБИМИ,
С КАКВИТО ПЪРВИ ПЪТ СЕ ТЪЙ СДОБИХ.

НАДВАРЯХА СЕ С РИМИ И БЕЗ РИМИ,
НАЛИТАХА ОТВРЕД И ВСЕКИ ЧАС
НЕУТОЛИМИ И НЕОТРАЗИМИ.

УВЛЕЧЕ МЕ НЕСДЪРЪЖНАТА ИМ СТРАСТ
И В СЪСТЕЗАНИЕТО С ТЯХ УНЕСЕН,
ЕДВА ЛИ САМ НЕ РУХНАХ ОТ ЕКСТАЗ.

ПРЕОДОЛЯХ И ТОЯ МИГ НЕСВЕСЕН
И В СТРОГИ ФОРМИ ПАК ГИ ПОКОРИХ –
ПОРЕДИЦА СГЪСТЕНА В СТРОЙНА ПЕСЕН.

НО НЯКАК СИ СЕ И САМОУБИХ
С РОДЕНАТА У МЕН СЛЕД ТЪЙ НЕВЯРА
В НАПИСАНИЯ НА ЧУЖБИНА СТИХ.

КОМУ Е НУЖЕН ТОЙ, КОГО РАЗГАРЯ?
НЕ КРЕЙ ЛИ И ТВОРЕЦЪТ МУ САМИН
КАТО ЗАЛУТАН БЕДУИН В САХАРА?

ЗАОБЛАЖАВАХ АЗ СЪБРАТ ЕДИН,
ОСТАНАЛ В ТЕЖКО РОБСТВО ПРИ НАРОДА –
ДА СТРАДА С НЕГО КАТО ПРЕДАН СИН,

ДА ГО НАПЪТСТВУВА С ЛЮБОВ КЪМ БРОД
ЗА ИЗБАВЛЕНИЕ ПРЕЗ ДРУГИ БРЯГ –
ОТ ПРИНИЗИЕНИЕТО КЪМ ВЪЗХОДА.

И СТАНА ЧУДО! АЗ ГО СРЕЩНАХ ПАК!
ПРЕГЪРНАХ ГО КАТО ОТ БОГА ПРАТЕН,
УЖ ПО-СТАР БРАТ, А ВСЕ ПАК МОЙ БЛИЗНАК!

ТОКУ-ЩО СМЪКНАТ СЯКАШ ОТ РАЗПЯТИЕ –
ТЪЙ БЕ ПРОЗИРНО БЛЕД И СЛАБ, И ПЛАХ,
И ВСЕ ТЪЙ ДУХОМ КРЕЙТЪК, НЕОБЯТЕН.

В РЕЧТА МУ – КОЛКО ТВЪРДОСТ И РАЗМАХ!
В ГЛАСЪТ МУ – КОЛКО ТРЕПЕТ И ТРЕВОГА!
И В ПОГЛЕДА МУ НОВ ПРОРОК ПОЗНАХ!

ДА НЯМА СМЪТ, ДА НЯМА ИЗНЕМОГА!
ОТ НАС ЕДНАКВО ВСЕКИ Е ПРИЗВАН
ДА СЛУЖИ НА НАРОДА И НА БОГА!

И ТВОЯ ДЯЛ СЪДБОВНО Е ИЗБРАН! –
ПРОМЪЛВИ ТОЙ И СЕ УСМИХНА БЛАГО,
ДОКРАЙ И ТИ ЩЕ ВОДИШ СВОЙТА БРАН.

ЗА МЕН СИ ВЛОЖИЛ ДУМИ НА ЖИВАГО
В СТИХОТВОРЕНИЕТО СИ ПРИВЕТИ –
КОЙ БИ ЗА ТЯХ НЕ ДАЛ И МИЛО-ДРАГО?
4.IX. 1975

КАКВО ДА КАЖА АЗ ПЪК НА ПОЕТ?
БЛАГОДАРИ НА БОГА И СЪДБАТА,
ЧЕ НЕ МЪРСИ ТИРАНИН ТВОЯ СВЕТ!

БЛАГОДАРИ СМИРЕН НА СВОБОДАТА,
КОЯТО ТЕ ЗАКРИЛЯ ДА ТВОРИШ
С ДУША ОТ ДУШЕГУБЦИ НЕРАЗПНАТА!

ЗА КРАТКО ВРЕМЕ ДНЕС СМЕ ДВАМАТА В ПАРИЖ.
РАЗДЯЛАТА Е ТЪЖНА, НЕИЗБЕЖНА.
СЛОВАТА МИ ПОВТАРЯЙ ДВАЖ И ТРИЖ:

И ГРОБ НИ ЧАКА В БИТКАТА МЕТЕЖНА!
С КАКВО ЛИЦЕ ПРЕД БОГА ЩЕ ЗАПРЕМ
ЗА ИЗПОВЕД НА ПОВЕСТТА СИ ПРЕЖНА?

НЕ ОБЕЗВЯРА, А СЪРЦАТ ПОДЕМ!
СКРИЖАЛИ СЕ КОВАТ И НА ЧУЖБИНА!
НИЙ МОЖЕМ ОЩЕ МНОГО ДА ДАДЕМ –

ТИ ТУК, АЗ ТАМ, В ЗЛОЩАСТНАТА РОДИНА,
РОДА СИ В СЛОВОТО ДА УТВЪРДИМ
С ГРАНИТНА ВСЕОТДАЙНОСТ, ДО КОНЧИНА!

ТОЙ БЕ ПРОРОЧЕСКИ НЕУМОЛИМ.
НЕ СЪМ ЗАБРАВИЛ ДУМИТЕ КРИЛАТИ,
ИЗРЕЧЕНИ С ГЛАС НЕИЗПОВЕДИМ.

КАТО ХРИСТОС НА СВОЕТО РАЗПЯТИЕ
ТОЙ ВЯРВАШЕ, ЧЕ НИЙ ЩЕ СЪКРУШИМ
СЛЕТЯЛОТО НАРОДА НИ ПРОКЪЯТИЕ –

ЗА НОВА ПОВЕСТ ДА ГО ВЪЗКРЕСИМ!
15.IX. 1975

VI

ТОВА БЕ ПОЗВОЛЕНО ОТКЛОНЕНИЕ,
ДА ЧУЕШ, ЧЕ ОТДАВНА ПРЕДИ МЕН
ИЗГНАНИК ДРУГ БЕ ВНИКНАЛ В ТЪЙ ПРОЗРЕНИЕ

ЗА СВОЯ И ЗА МОЯ ДЪЛГ СВЕЩЕН
В НАЙ-ПОЧЕТНОТО ЗВАНИЕ ПОД СВОДА,
КАКТО ГО ТИ НАРЕЧЕ ПРОСВЕТЛЕН.

ТОЙ БЕ ПО ДУХ И БРАННИК, И ВОЙВОДА,
И САМО СЛЕД ГОДИНА ПАДНА ПРАВ –
ОПЛАКА ГО ОТ ВСЕ СЪРЦЕ НАРОДА.

ОБЕЗСМЪРТИ СЕ МЪДРО ВЕЛИЧАВ!
И НЕ ПРЕСТАВА ДА ЗОВЕ ОТВЪДЕ
ДА ОТРАЗЯ И НЕГОВИЯ ГНЯВ.

ТАЛАНТЪТ МИ НЕ СТИГА, Е ОСКЪДЕН,
НО АЗ ЩЕ СЕ ОПИТАМ, КАКТО ЗНАМ,
ТА В ДЪЛГ ИЗПЪЛНЕН ДВАМА ДА ПРЕБЪДЕМ.

СЕГА ДА ТРЪГНЕМ С БОДЪР ДУХ И ПЛАМ
ПРЕЗ ДЕВЕТ КРЪГА ВИДОИЗМЕНЕНИ
ЧАК ДО ДЕСЕТИЯ – ПОЗОР И СРАМ

ЗА ВСИЧКИ ВРЕМЕНА И ВСИ СЕЛЕНИЯ!
15.IX.1975

VII

„ПРЕЗ МЕН СЕ ВЛИЗА В ГРАД РАЗГУЛНО
ВЕЧЕН;
ПРЕЗ МЕН СЕ ВЛИЗА ТАМ, ГДЕ СТРАСТ ЦАРИ;
ПРЕЗ МЕН СЕ ВЛИЗА ПРИ НАРОД БЕЗПЕЧЕН.

ТУК САТАНАТА ЯРОСТ ОЗАРИ:
МОЩТА МУ ЯДНА, РАЗУМЪТ МУ КЛЕТИ,
НЕНАВИСТТА МУ ЗЛА МЕ СЪТВОРИ
СЛЕД ВЕЧНИТЕ НЕЩА ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ;
И ЩЕ ПРЕБЪДА АЗ ПРЕЗ ВЕЧНОСТТА;
НАДЕЖДА ВСЯКА ТУКА ПРИЕМЕТЕ!“

ТАКИВА ДУМИ НАД ЕДНА ВРАТА
ИЗПИСАНИ ВСЕ КЪРВАВОЧЕРВЕНИ
НЕ СТРАДАТ НИКАК ОТ НЕЯСНОТА.

ТЕ СМИСЛЕНО СА ВИДОИЗМЕНЕНИ,
ЗА ДА СЕ ЗНАЙ, ЧЕ ТУК НЕ ПОЧВА АД,
А РАЯТ НА РАЗКРЪСТЕНИ БЛАЖЕНИ.

ХРИСТО ОГНЯНОВ

СРЕЩИ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ

СПОМЕНИ И РАЗГОВОРИ

Художник на корицата Владимир Минчев
Редактор Любов Йонева
Българска. Първо издание 2002 г.
Формат 60x84/16
Печатни копии 17.5
Печатница Симолини
ISBN 954-9943-26-7